

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«Одеська юридична академія»

НАУКОВІ ПРАЦІ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Том XXIII

Одеса
2019

У збірнику наукових праць Національного університету «Одеська юридична академія» опубліковано статті провідних учених НУ ОЮА, докторів та кандидатів наук, а також відомих правників з інших вузів України.

Збірник статей розрахований на фахівців, що працюють у сфері юриспруденції, студентів-юристів, а також юристів-практиків, які цікавляться тенденціями розвитку правового життя сучасного суспільства.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 11.03.2019 р. (протокол № 10).**

Редакційна колегія:

М. В. Афанасьєва, д-р юрид. наук, доц. (*головний редактор*);
Ю. М. Оборотов, д-р юрид. наук, проф. (*заступник головного редактора*);
І. В. Гловюк, канд. юрид. наук, доц. (*відповідальний секретар*);
Ю. П. Аленін, д-р юрид. наук, проф.;
М. Р. Аракелян, канд. юрид. наук, проф.;
Л. Р. Біла-Тіунова, д-р юрид. наук, проф.;
М. А. Дамірлі, д-р юрид. наук, проф.;
Є. В. Додін, д-р юрид. наук, проф.;
В. М. Дрьомін, д-р юрид. наук, проф.;
В. В. Завальнюк, канд. юрид. наук, проф.;
І. І. Каракаш, д-р юрид. наук, проф.;
С. В. Ківалов, д-р юрид. наук, проф.;
О. П. Подцерковний, д-р юрид. наук, проф.;
Ю. Є. Полянський, канд. юрид. наук, проф.;
В. В. Тищенко, д-р юрид. наук, проф.;
В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф.;
Є. О. Харитонов, д-р юрид. наук, проф.;
О. І. Харитонova, д-р юрид. наук, проф.;
Г. І. Чанишева, д-р юрид. наук, проф.;
Л. Г. Гусейнов, д-р юрид. наук (Азербайджанська Республіка);
Ю. Маношин, д-р юрид. наук (Латвійська Республіка).

Сайт видання: www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до списку фахових видань (юридичні науки)
відповідно до Наказу МОН України від 09.03.2016 р. № 241 (Додаток 9)

УДК 341.21. +341.23

С. С. Андрейченко

ДОКТРИНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Постановка проблеми. Ефективність міжнародного права як соціально-необхідного інструменту регулювання міжнародних відносин вирішальним чином залежить від суворого дотримання державами взятих на себе міжнародних зобов'язань. Виконанню та застосуванню норм права здавна надавали особливого значення, підтвердженням чому є постулати *executio est finis et fructus legis* (виконання є завершенням і плодом закону), *applicatio est vita regalia* (застосування є життям норми). Сумлінне виконання міжнародних обов'язків виступає критерієм законності діяльності держав у міжнародній та внутрішньодержавній сферах, необхідною умовою стабільності та ефективності міжнародного правопорядку. Однак проблема ефективності дії норм міжнародного права, що була найгострішою і широко обговорюваною протягом усієї історії і вважалася найбільш уразливою стороною міжнародного права, залишається і сьогодні однією з його центральних проблем.

З глибокої давнини і до нашого часу буквально всі міжнародні відносини ніби пронизані однією загальною ідеєю відповідальності. Навіть більше, міжнародна відповідальність завжди вважалася невіддільним принципом міжнародного права, чимось таким, що само собою зрозуміле, і можливо, саме тому довгий час не чинилися спроби надати наукового визначення цього поняття [1, с. 8]. Так, у міжнародному праві здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого будь-яка спричинена шкода має відшкодовуватися. Зазначений принцип, поза сумнівом, походить з юридичної природи права як такого і тісно пов'язаний з принципом добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом як імперативною нормою *jus cogens* [2, с. 44]. Ще Постійна палата міжнародного правосуддя заявила, що «одним із принципів міжнародного права, ба більше – загальною правовою концепцією – є визнання того, що будь-яке порушення взятого на себе зобов'язання тягне за собою обов'язок надати репарації в адекватній формі» [3].

Історично інститут міжнародно-правової відповідальності змінювався в процесі свого розвитку. Кожна епоха вносила в нього свою концепцію,

яка ґрунтувалася на визначенні головного у взаємовідносинах суб'єктів міжнародного права, що зумовлюють формування норм про міжнародну відповідальність держав [4, с. 278]. Міжнародно-правова відповідальність є ефективним механізмом стримування і вирішення міжнародних конфліктів і протиріч. Для подальшого концептуального і теоретичного розвитку права міжнародно-правової відповідальності необхідними є не тільки політична воля держав, але й суттєві зусилля представників доктрини міжнародного права.

Наукова розробка проблем міжнародно-правової відповідальності має неоціниме практичне і теоретичне значення, про що свідчать багаточисельні дослідження у вітчизняній та зарубіжній науці міжнародного права, які далеко не вичерпали цю складну та багатопланову проблематику. З практичної точки зору необхідними є визначення критеріїв, що дозволяють з достатньою точністю встановити факт міжнародного протиправного діяння держави, обсягу, видів та форм відповідальності; під кутом зору теорії – дослідження міжнародної відповідальності сприяють більш глибокому розумінню природи міжнародного права, закономірностей його функціонування та розвитку. Тому вкрай важливим є дослідження розвитку світової та вітчизняної наукової думки з проблематики міжнародно-правової відповідальності.

Метою статті є висвітлення питання доктринального розвитку концепції міжнародної відповідальності держав у ретроспективному розрізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом тривалого часу тема відповідальності в доктрині міжнародного права ігнорувалася або порушувалася лише між іншим. Автори цікавилися такими основними галузями, як морське право, право війни, дипломатичні відносини або право, що стосувалося поводження з іноземцями. Основний інтерес полягав у визначенні конкретних правил і практик, пов'язаних з кожною галуззю, а іноді і в визначенні механізмів, за допомогою яких держави можуть захищати свої права, зокрема, шляхом репресій і війни. Міжнародна відповідальність не була окремим об'єктом для дослідження до кінця дев'ятого століття. У той час вона природно розглядалась винятково як відповідальність держав, а держави розглядалися фактично єдиними міжнародними суб'єктами [5, с. 3].

Автори XVI століття, зокрема, Віторія (*Vitoria*), Суарес (*Suarez*), Боден (*Bodin*) та інші, не визначали відповідальність як правову категорію. Вони зазвичай підходили до цього питання з теологічної точки зору: правитель, по суті, не відповідав перед тимчасовою владою, а був відповідальним тільки перед Богом. П'єріно Беллі (*Pierino Belli*) та Альберіко Джентілі (*Alberico Gentili*) приділили певну увагу питанню про відповідальність громадян за правопорушення їх правителя (і навпаки). Вони розглядали проблему зв'язку між правителем і народом щодо зобов'язань по відношенню до інших правителів: чому громадяни повинні нести відповідальність за провини своїх правителів? Тим не менш, не вистачало певної концепції з питань відповідальності [5, с. 3].

Навіть Г. Гроцій (*Grotius*), як зазначає Дж. Кроуфорд, не визначав міжнародну відповідальність як правову категорію, незважаючи на його більш системний підхід. Г. Гроцій говорив про відповідальність за війну, але в контексті окремих лідерів та їх покарання. Відповідно до рудиментарного підходу Г. Гроція до держави не проводилося чіткої відмінності між індивідуальною і державною відповідальністю [5, с. 8], що можна побачити в розділі XVII другої книги під назвою «Про шкоду, завдану правопорушенням, і про зобов'язання, що виникають з цього». Ця глава в основному присвячена зобов'язанням відповідно до законів природи або до цивільного права. Гроцій розглядав положення про зобов'язання правителів відшкодувати шкоду, завдану їх солдатами; така шкода, що завдана без індивідуальної вини правителя, повинна була підлягати компенсації тільки відповідно до цивільного законодавства.

Г. Гроцій, спираючись на досвід римського права і керуючись правом природним, правом розуму, заклав основи вирішення проблеми відповідальності держави за поведінку приватних акторів. Видатний мислитель розмірковував: «Суспільство або правителі відповідальні за злочин підданого, якщо, будучи інформовані, не заборонили такого, хоча мали можливість і були зобов'язані перешкодити йому» [6, с. 506].

У період після Г. Гроція поняття міжнародних зобов'язань, що впливають з порушення договорів та інших правопорушень, поступово знайшли своє місце у праворозумінні, але цей процес був повільним, коливаючимся й нерівномірним [5, с. 11].

Тільки за Зуше (*Zouche*) і Пуфендорфа (*Pufendorf*) почали розглядатись ідеї міжнародних зобов'язань і їх порушення (особливо порушення договору), хоча і безсистемно. Так, у роботах Річарда Зуше (*Richard Zouche*) (1590-1661) розглядаються деякі із сучасних концептуальних категорій (наприклад, порушення, ставлення у вину, виправдання). Зуше (*Zouche*) концептуалізував порушення між державами під час миру або в стані війни і визначив деякі питання про приписування правителю дій («чи може порушення ставитись у провину правителю, якщо він приймає того, хто скоював порушення в іншому місці?»; «чи несуть відповідальність спадкоємці за порушення громади?») і виправдання за недотримання договорів («чи можна обернути майно у власність інших проти волі господарів?»; «чи можуть зобов'язання, передбачені договором, бути порушені?»).

Самуель Пуфендорф (*Samuel von Pufendorf*) (1623–1694) у знаменитій роботі «Елементи» надав оцінку зобов'язальному праву і правилам, що регулюють «погані вчинки» (порушення зобов'язань) і «недоліки», і використав приклади, взяті з відносин між правителями. Однак Пуфендорф (*Pufendorf*) не відокремлював міжнародне право від природного права, яке регулює відносини між громадянами. Його конструкція не є правом нації як таким: це загальне природне право, що стосується як нації, так і окремих осіб.

Насправді, не раніше, ніж у другій половині XIX століття з'явилася впізнавана сучасна концепція відповідальності. Однією з причин, чому

жоден з ранніх авторів не визначав відповідальність як правову категорію або розглядав її випадково, є фактична відсутність процедур і інститутів на міжнародному рівні, які б вимагали чітких відмінностей між державою та її громадянами, або процедур, сфокусованих на виправданні невиконання зобов'язань або змісті зобов'язань з відшкодування. Такі інститути зазвичай створювали більше труднощів, ніж вирішували, і викликали зловживання – наприклад, заходи, спрямовані проти послів, або каперські свідчення. Інша причина полягала в рудиментарному ставленні до зобов'язального права в римському праві. Римські юристи так і не дійшли до загального принципу, згідно з яким кожен несе відповідальність за шкоду, за заподіяння якої він винен. Цей принцип повинен був чекати до сімнадцятого і вісімнадцятого століть для його промудрої великими юристами, особливо Гроцієм і Доматом. Після цього він потрапив до багатьох європейських кодексів [5, с. 4, 10].

Еммеріх-де-Ваттель (*Emerich de Vattel*), спираючись на Вольфа, сформулював деякі аспекти міжнародного права відповідальності – хоча все ще не зв'язаним чином. По-перше, він стверджував, що загальним зобов'язанням є ненанесення шкоди іншим державам: «Отже, жоден народ не повинен вчиняти будь-яких дій, які мають на меті послабити досконалість інших народів і їх державу або перешкоджати їх прогресу, – іншими словами наносити їм шкоду. А оскільки досконалість народу полягає в його здатності досягти цілі громадянського суспільства, <...> – жоден народ не повинен перешкоджати іншому у досягненні цієї цілі. Цей загальний принцип забороняє державам практикувати будь-які злі маневри, які мають на меті створення перешкод в іншій державі, розпалювання ворожнечі, розбещення її громадян для того, щоб відштовхнути її союзників, підняти ворогів проти неї, кинути тінь на її славу і позбавити її природних переваг».

По-друге, «порушення договору є ... порушенням повного права іншої сторони, з якою ми уклали договір; і це є актом несправедливості проти неї». Крім того, дії проти громадянина можуть також вважатися завданням шкоди його державі: «Той, хто завдає шкоди громадянину, побічно наносить образу державі, яка зобов'язана захищати цього громадянина; і правитель останньої повинен помститися за образи, покарати нападника і якщо це можливо, зобов'язати його надати повне відшкодування; оскільки інакше громадянин не був би у безпеці, яку гарантує громадянське суспільство» [5, с. 18].

Варто зазначити, що основні трактати першої половини XIX століття також не містили окремих досліджень відповідальності. Генрі Вітон (*Henry Wheaton*) у своїй роботі «Елементи міжнародного права» (1836) розглядав певні питання відповідно до сучасного розуміння відповідальності, але шляхом поєднання з конкретними сферами права, зокрема, трофейним правом. До 1850-х років автори не використовували сучасні формулювання відповідальності на систематичній основі. Август Вільгельм Хеффер (*August Wilhelm Heffter*), зокрема, не представив комплексної системи відповідальності держав, але його робота «Міжнародне публічне право

Європи» (*Le Droit International Public de L'Europe*) (1857) є визначною своїм розділом «Протиправні діяння» (*«Faits illicites»*), в якому не тільки використовується термінологія, що стала відомою в контексті відповідальності держав, але й окреслюються деякі центральні спори. Наприклад, він ставив питання, чи можуть певні дії спричиняти кримінальну відповідальність держави згідно з міжнародним правом; його відповідь була негативною, але він визнав важливість цієї проблеми. Хеффер (*Heffter*) також розглядав зобов'язання перед «міжнародним співтовариством в цілому». До таких зобов'язань він відносив зобов'язання не намагатися отримати світове панування, недоторканність дипломатів та зобов'язання із припинення піратства і работоргівлі [5, с. 21–22].

З доктринальної точки зору розгляд проблеми відповідальності держав як окремої теми зазвичай пов'язують з Генріхом Тріпелем (*Heinrich Triepel*) і Діонісіо Анцилотті (*Dionisio Anzilotti*) [5, с. 22].

Видатний німецький вчений Г. Тріпель 1899 року видав монографію «Міжнародне і внутрішньодержавне право», в якій виклав теорію дуалізму. Г. Тріпель писав: «Міжнародне і внутрішньодержавне право... різні правові порядки. Це два кола, які тісно пов'язані, але ніколи не перетинаються» [7, с. 10]. Головну увагу Г. Тріпелем було приділено обґрунтуванню необхідності приведення внутрішнього права держав у відповідність з міжнародним правом, що, як відомо, має першорядне значення для забезпечення ефективності міжнародного права. Г. Тріпель також вказував на неспроможність висунутої Г. Гроцієм теорії вини держави як елемента правопорушення [8, с. 44]. У праці Г. Тріпеля «Міжнародне і внутрішньодержавне право» містяться елементи сучасної концепції про відповідальність, розглядаються питання приписування державі поведінки різних суб'єктів, в тому числі фізичних осіб, державних органів, самоврядних публічних органів і складових частин федеративної держави [5, с. 22].

Д. Анцилотті також розглядав відповідальність як окрему сферу. Головна увага Д. Анцилотті була приділена питанню відповідальності за шкоду, заподіяну іноземцям, але в цих межах він визначив основні елементи сучасного права про відповідальність держав. Як і Г. Тріпель, Д. Анцилотті підкреслив важливість правил атрибуції. Анцилотті розглядав також правила виключення (особливо щодо їхньої необхідності), відповідно до яких в іншому випадку протиправні діяння, що атрибууються державі, не можуть тягнути за собою відповідальність. Д. Анцилотті приділяв увагу наслідкам відповідальності, зокрема, зобов'язанням з відшкодування [5, с. 23]. Д. Анцилотті виступив одним з перших із критичною характеристикою концепції вини держави, яка вчинила правопорушення. На його думку, вина, що є проявом волі як психологічного акту індивіда, не властива природі держави [9, с. 421].

Таким чином, Д. Анцилотті і Г. Тріпель дійшли до розуміння проблеми відповідальності держав як окремої теми, а не тільки як сфери, пов'язаної з іншими основними галузями права. Але тільки в період з 1914 по 1930 роки позиції Д. Анцилотті і Г. Тріпеля були узагальнені і на вивчення теми від-

повідальності держав були спрямовані більш інтенсивні дослідження. Американці Едвін Борхард (*Edwin Borliard*) і Клайд Іглтон (*Clyde Eagleton*) стали двома з найбільш значущих систематизаторів у розглядуваній сфері [5, с. 24].

Робота Борхарда (*Borliard*) 1914 року «Дипломатичний захист громадян за кордоном» (*The Diplomatic Protection of Citizens Abroad*) містила п'ять глав, присвячених відповідальності держав. Борхард розглядав спочатку відповідальність держави в загальних рисах, а потім досліджував цю тему з посиланням на кожну з чотирьох категорій поведінки, які можуть тягнути за собою відповідальність: дії фізичних осіб, дії у воєнний час, порушення контракту і відмова в правосудді. Праця К. Іглтона (*C. Eagleton*) «Відповідальність держав в міжнародному праві» («*The Responsibility of States in International Law*») (1928) стала першим монографічним дослідженням з теми відповідальності держави англійською мовою. Іглтон охарактеризував цю тему як центральну тему міжнародного права і водночас як тільки новостворену: «Держави, як і фізичні особи, цікавляться більше своїми правами, аніж своїми обов'язками. Тим не менш, дивно, що так мало уваги було приділено питанню про відповідальність держав у міжнародному праві. Тільки в цьому столітті були докладені зусилля, щоб надати йому окреме висвітлення» [5, с. 25].

К. Іглтон (*C. Eagleton*), детально вивчаючи фундаментальний зв'язок між міжнародною відповідальністю і контролем у праці «Міжнародна організація і право відповідальності» («*International Organization and the Law of Responsibility*») [10], дійшов висновку, що основою міжнародної відповідальності держави є контроль. Учений виступив на користь застосування тесту ефективного контролю. Ідея, що ефективний контроль тягне за собою відповідальність держави, залишилася добре відомим принципом у міжнародному праві. Згодом вона була втілена в рішенні Міжнародного суду ООН «Про військову і воєнізовану діяльність у Нікарагуа і проти Нікарагуа» (*Nicaragua v. United States of America*) (1986).

Термін «відповідальність» набув широкого поширення в післявоєнному врегулюванні. Версальський договір 28 червня 1919 року встановив щодо Німеччини «відповідальність <...> за завдання всіх втрат і збитків, які були понесені в результаті війни союзними та асоційованими урядами і їх громадянами». Автори ставлять питання про відповідальність за головні події світової війни та мир беззаперечно в «правовій» області; і практично немає підручників після 1919 року, де б бракувало окремої глави з цього питання. Саме на цьому фоні доктрини і практики Конференція Ліги Націй з кодифікації міжнародного права 1930 р. почала виконання завдання з офіційної кодифікації, процесу, який займе решту століття [5, с. 28].

Після Ліги Націй розробкою міжнародно-визнаних нормативів у сфері міжнародної відповідальності в процесі багаторічної роботи займається Комісія міжнародного права ООН, що свідчить про безсумнівну актуальність вивчення проблем міжнародної відповідальності. Головною точкою відліку в праві міжнародної відповідальності стало прийняття 2001 р.

Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (Статті 2001 р.), який «визначає новий етап сучасного розвитку міжнародного права» [11, с. 32] і котрий «по праву можна вважати одним із найбільш важливих внесків КМП у систему міжнародного права» [12]. У своєму рішенні 2007 р. трибунал, заснований для розгляду справи «*Archer Daniels Midland Company and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. Mexico*», наступним чином оцінив статус Статей про відповідальність держав: «Трибунал визнає той факт, що статті КМП є результатом її п'ятдесятирічної роботи. Вони є певною мірою «прогресивним розвитком» міжнародного права, що передбачений в її повноваженнях, отриманих від Організації Об'єднаних Націй, і значною мірою є новим викладом міжнародного звичаєвого права, що стосується другорядних принципів відповідальності держави» [13]. Загалом робота КМП вирішальним чином вплинула на подальші дискусії щодо конкретних аспектів міжнародної відповідальності держави.

Проблематика міжнародної відповідальності викликала великий інтерес у науковців, починаючи з середини ХХ століття.

Вагомими надбаннями для розробки проблем відповідальності держави у міжнародному праві стали праці таких радянських науковців, як В.М. Єлиничев, Ю.М. Колосов, П.М. Куріс, Д.Б. Левін, В.А. Мазов, С.Б. Петровський, С.Б. Раскалей, Г.І. Тункін, М.О. Ушаков, М.Х. Фарушин. В доктрині української науки міжнародного права немає окремих комплексних монографічних досліджень, присвячених у цілому праву міжнародно-правової відповідальності. Деякі аспекти міжнародної відповідальності держави розглядали В.Ф. Антипенко, М.М. Антонович, М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Блажевич, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, К.А. Важна, В.А. Василенко, Л.Г. Гусейнов, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, Н.В. Дрьоміна-Волок, О.В. Задорожній, Н.А. Зелінська, Т.Р. Короткий, В.В. Мицик, М.І. Пашковський, В.М. Репецький, Є.Л. Стрельцов, Л.Д. Тимченко, Г.О. Христова.

Серед дисертацій останніх років, присвячених окремим питанням міжнародно-правової відповідальності, можна назвати такі: «Механізм міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом» (В.Ф. Антипенко, 2004), «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (Ю.Ю. Блажевич, 2006), «Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину» (Н.А. Зелінська, 2007), «Концепція кримінальної відповідальності держави» (К.А. Важна, 2013), «Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації» (О.В. Задорожній, 2015), «Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки державі» (С.С. Андрейченко, 2016), «Міжнародно-правове регулювання використання компенсації як форми відшкодування шкоди держав і міжнародних міжурядових організацій за міжнародно-протиправні діяння» (М.М. Камишанський, 2017), «Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права» (А.В. Майснер, 2018) та ін.

Питання міжнародної відповідальності держави підіймалися у колективній монографії вітчизняних авторів «Українська революція гідності, агресія»

РФ і міжнародне право» (упоряд. О.В. Задорожній) (2014), монографії О.В. Задорожного «Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права» (2015). 2016 року була презентована монографія В.Ф. Антипенка «Теорія кримінальної відповідальності держави» [14]. В роботі з позицій кримінології розглядаються питання кваліфікації кримінально-правової суб'єктності держави і її кримінальної відповідальності. Кримінальність поведінки держави аргументується через аналіз процесу виникнення її винуватого умислу і обґрунтування юридичної неспроможності інституту «загальної волі» народу. Обґрунтовано, що винуватий умисел простежується в поведінці держави в зв'язку з її зумовленістю приватною волею здатних впливати на державу представників реальної влади, а також функціональним злиттям волі індивідuumів з державним апаратом. У 2017 році вийшла друком монографія К.А. Важної «Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві» [15], в якій досліджено зміст наукових ідей розробників та прихильників концепції кримінальної відповідальності держави, аналізується відповідність таких ідей чинному міжнародному праву, розкривається питання доцільності втілення вказаних ідей у сучасному міжнародному праві.

Різноманітні питання відповідальності держави ставали предметом розгляду таких учених далекого і ближнього зарубіжжя, як А. Абасс (*A. Abass*), Е. Аречага (*E. Aruchaga*), Я. Броунлі (*J. Brownlie*), Р. Вольфрум (*R. Wolfrum*), М. Сассолі (*M. Sassmli*), Я.С. Кожеуров, Дж. Кроуфорд (*J. Crawford*), Д. Макголдрик (*D. McGoldrick*), Ф. Максим (*F. Maxim*), О.А. Прошина, Д.М. Хейджер (*D. M. Heijer*), М. Шоу (*Malcolm N. Shaw*) та ін.

Проблеми міжнародної відповідальності держави за порушення позитивних зобов'язань розглядали Б. Конфорті (*B. Conforti*), Малкольм Д. Еванс (*Malcolm D. Evans*). А. Зайберт-Фор (*A. Seibert-Fohr*) у праці «Міжнародно-правова відповідальність держав за дії приватних осіб: необхідність переорієнтації?» (*Die volkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privaten: Bedarf nach Neuorientierung?*) (2013) детально висвітлила питання міжнародно-правової відповідальності держави за дії приватних осіб у випадках, коли приватна особа діє в повному відриві від державного контексту і не існує ніякого зв'язку з носіями державних функцій; як можливу підставу подібної відповідальності держав розглянуто міжнародно-правові зобов'язання щодо забезпечення захисту [16].

Для розкриття проблем міжнародної відповідальності держави за поведінку недержавних суб'єктів в ситуації колапсу чи неспроможності держави вагомий інтерес становлять праці Р. Ротберга (*R. Rotberg*) «Неспроможність держави і слабкість держави в період терору» («*State Failure and State Weakness in a Time of Terror*») (2003), Дж. Крейджена (*G. Kreijen*) «Неспроможність держави, суверенітет і ефективність: правові уроки з деколонізації країн Африки, розташованих на південь від Сахари» («*State failure, sovereignty and effectiveness: legal lessons from the decolonization of Sub-Saharan Africa*») (2004).

На противагу стандарту «ефективного контролю», відстоювану К. Іглтоном (С. *Eagleton*), була висунута концепція «загального контролю», яку підтримали, зокрема, А. Кассезе (А. *Cassese*) [17], Дж. Гriebель (J. *Griebel*), М. Плюккен (М. *Plucken*) [18], М. Спінеді (М. *Spinedi*) [19].

Особливу увагу питанню відповідальності держави за поведінку повстанських рухів приділили у своїх працях такі вчені, як С.Ф. Амерасінг (С.Ф. *Amerasinghe*), Д. Матаз (D. *Matas*), П. Дамберрі (P. *Dumberry*). Низка авторів присвятили свої доробки проблемі відповідальності держави за поведінку приватних військових формувань, серед них: Д. Джінкс (D. *Jinks*), С. Верхоєвен (S. *Verhoeven*), Ч. Лехнардт (C. *Lehnardt*), Т. Руйс (T. *Ruys*), О. Джонс (O. *Jones*), Г. Тонкін (H. *Tonkin*), Р. Варк (R. *Vørk*).

Про постійне зростання інтересу до проблематики міжнародної відповідальності в правовій літературі свідчить вихід нових ґрунтовних праць у цій сфері. Вперше після прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 2004 р. Статей про відповідальність держав та міжнародно-протиправні діяння на пострадянському просторі друком вийшло монографічне дослідження з проблематики міжнародної відповідальності «Право міжнародної відповідальності» видатного юриста-міжнародника І.І. Лукашука. У праці розкриваються основні теоретичні засади становлення нової галузі в міжнародному праві – права міжнародної відповідальності, визначаються орієнтири розвитку цієї галузі, аналізується низка проблем у сфері міжнародної відповідальності та пропонуються шляхи їх вирішення.

2010 р. колектив авторів – Дж. Кроуфорд (J. *Crawford*), А. Пелле (A. *Pellet*), С. Оллесон (S. *Olleson*) – видав чималу працю, присвячену галузі права міжнародної відповідальності під назвою «Право міжнародної відповідальності» («*The Law of International Responsibility*») [20]. Вагомим внеском у розробку різноманітних аспектів міжнародної відповідальності держави, що виникають у багатогранній міжнародній правовій системі, стала одноосібна книга Спеціального доповідача КМП Дж. Кроуфорда (J. *Crawford*) за темою щодо міжнародної відповідальності держав «Відповідальність держави: Загальна частина» («*State Responsibility: The General Part*»), що вийшла друком 2013 р. [5]. Того самого року опублікована монографія С. Оллесона (S. *Olleson*) «Відповідальність держави перед міжнародними та національними судами: дія і вплив Статей КМП» («*State Responsibility Before International and Domestic Courts: The Impact and Influence of the ILC Articles*») [21]. 2014 року було опубліковано працю «Принципи спільної відповідальності у міжнародному праві» («*Principles of Shared Responsibility in International Law*») під авторством А. Ноллкампера (A. *Nollkaemper*), І. Плакокефалоса (I. *Plakokefalos*) [22].

У 2015 році читачу було представлено книгу, видану на честь Дж. Кроуфорда (J. *Crawford*), під назвою «Суверенітет, державність і відповідальність держав» («*Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford*») [23], що фокусується на розгляді таких найважливіших основ міжнародного права, як суверенітет, державність та державна відповідальність, пропонуючи своєчасну переоцінку ролі держав

як основних дійових акторів на міжнародній арені. У 2017 році була опублікована монографія Р. Колба (*R. Kolb*) «Міжнародне право відповідальності держав» («*The International Law of State Responsibility*») [24], що зосереджується на багаторічній роботі Комісії міжнародного права над кодифікацією міжнародного права відповідальності держав, а також третя книга колективної монографії «Практика сумісної відповідальності у міжнародному праві» («*The Practice of Shared Responsibility in International Law*») (А. Ноллкампер (*A. Nollkaemper*), І. Плакокефалос (*I. Plakokefalos*)) [25].

Разом з тим багато питань у сфері міжнародно-правової відповідальності потребують подальшого глибокого та комплексного вивчення, зважаючи на сучасні тенденції розвитку міжнародного права. Як справедливо вказує А. Пелле (*A. Pellet*), «відповідальність глибоко еволюціонувала разом з міжнародним правом: відповідальність – наслідок міжнародного права, найкращий доказ його існування і переконлива міра його ефективності. Відповідальність стала більш диверсифікованою і більш складною в результаті подій, які вплинули на міжнародне співтовариство» [20, с. 3].

Комплекс норм про міжнародну відповідальність держав має головним завданням справити реальний вплив на міжнародні відносини, які останніми десятиріччями набувають нової якості. «Світовий розвиток характеризується множинністю суперечливих і неоднозначних тенденцій, що істотно змінюють визначальні характеристики системи міжнародних відносин та недвозначно символізують початок нового світопорядку, відмінного від усталеної вже протягом майже чотирьох століть Вестфальської моделі світу. Однією з прикмет часу є поява та невпинне зростання кількості неурядових суб'єктів політичного процесу, або «акторів поза суверенітетом» [26, с. 1].

Саме з виникненням та поширенням діяльності таких акторів на регіональному і глобальному рівнях політика домінування держави як центрального міжнародного актора починає ставитися під сумнів. Окремі дослідники (наприклад, М. Ніколсон) для позначення такого феномена використовують поняття «парадокс участі», відповідно до якого зростання рівня відкритості міжнародної системи для участі нових акторів вносить безлад у міжнародні відносини, сприяє зростанню їх хаотичності, що ускладнює досягнення ефективних рішень [27, с. 17].

Проявом негативного «побічного ефекту» від розширення учасників міжнародних відносин є загрози міжнародному правопорядку, що виходять від недержавних суб'єктів, які діють незалежно від держави, і чий діяння призводять до порушення фундаментальних цінностей міжнародного співтовариства в різноманітних сферах (міжнародному праві прав людини, праві міжнародної безпеки, міжнародному гуманітарному праві, праві охорони навколишнього середовища, міжнародному морському праві та багатьох інших). Беручи до уваги існування певного інструментарію в міжнародному праві для безпосереднього притягнення приватних осіб до міжнародної відповідальності, водночас можна констатувати, що для ефективного захисту міжнародних правових цінностей таких можливостей недостатньо. Саме тому дедалі гостріше ставиться питання про те, якою

мірою держави можуть і повинні брати на себе відповідальність за дії індивідів [16, с. 37], виводячи проблематику відповідальності держави на новий рівень. Враховуючи події, які відбуваються на міжнародній арені на даний час і безпосередньо торкаються інтересів нашої держави, очевидно, що питання міжнародної відповідальності держави є вкрай актуальними та вимагають свого теоретичного та практичного вирішення.

Висновки. Отже, все вищезазначене дозволяє дійти висновку, що саме належне функціонування механізму міжнародної відповідальності є однією з тих гарантій дотримання приписів міжнародних норм, які забезпечують виконання головної мети, заради якої створюються будь-які норми міжнародного права, – упорядкованості міжнародно-правових відносин, які, постійно ускладнюючись, визначають в умовах сьогодення зростаючу потребу держав у чіткому формулюванні та конкретизації відповідних норм, що регулюють міжнародну відповідальність суб'єктів у разі їх порушення.

Література

1. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. Москва : Юридическая литература, 1975. 255 с.
2. Мисак О.І. Міжнародно-правова відповідальність держав : окремі аспекти дослідження теорії і практики. *Держава і право : Юридичні і політичні науки* : зб. наук. праць. 2013. Вип. 60. С. 41–46.
3. Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928 // PCIJ. Series A. № 17.
4. Дмитрієв А.І. Міжнародне публічне право / А.І. Дмитрієв, В.І. Муравйов / відп. редактори Ю.С. Шемшученко, Л.В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
5. Crawford J. State Responsibility : The General Part. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 912 p.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги / Г. Гроций. Книга 2. : репринт с изд. 1956 г. / под общ. ред. С.Б. Крылова. Москва : Ладомир, 1994.
7. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. Москва : Междунар. отношения, 1982. 136 с.
8. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
9. Анцилотти Д. Курс международного права : введение – общая часть; пер. с итал. ; под ред. : Д.Б. Левин (Предисл.) ; пер. : А.Л. Сакетти, Э.М. Фабриков. Москва : Инстр. лит., 1961. Т. 1. С. 447 с.
10. Eagleton C. International Organization and the Law of Responsibility. *Recueillies des Cours*. 1950 (1). Vol. 76. P. 319–426.
11. Чехович Т. Передумови та підстави виникнення міжнародно-правової відповідальності. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка* : юридичні науки. 1958. 2010. Вип. 84. С. 31–35.
12. Conforti B. Exploring the Strasbourg Case–Law : Reflections on State Responsibility for the Breach of Positive Obligations / Fitzmaurice M., Sarooshi D. *Issues of State Responsibility before International Judicial Institutions*. The Clifford Chance Lectures : Volume 7. Hart Publishing, 2004.
13. Archer Daniels Midland Company and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. the United Mexican States. ICSID. Case № ARB(AF)/04/05. Award. 21 November 2007. URL: <http://www.italaw.com/cases/91>.
14. Антипенко В.Ф. Теория уголовной ответственности государства. Одесса : Феникс, 2016. 328 с.
15. Важна К.А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 292 с.
16. Seibert-Fohr A. Die Völkerrechtliche Verantwortung des Staats für das Handeln von Privaten : Bedarf nach Neuorientierung? *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2013. № 73. S. 37–60.
17. Cassese A. The Nicaragua and Tadic' Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *European Journal of International Law*. 2007. № 18. P. 649–668.

18. Griebel J., Plücker M. New Developments Regarding the Rules of Attribution? The International Court of Justice's Decision in Bosnia v. Serbia. *Leiden Journal of International Law*. 2008. Vol. 21. Issue 3. P. 601–622.
19. Spinedi M. On the Non-Attribution of the Bosnian Serbs' conduct to Serbia. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5. P. 829–838.
20. The Law of International Responsibility / J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. Oxford : Oxford University Press, 2010. – 1296 p.
21. Olleson S. State Responsibility Before International and Domestic Courts : The Impact and Influence of the ILC Articles / S. Olleson. Oxford : Oxford University Press, 2013. 720 p.
22. Nollkaemper, A., Plakokefalos, I. Principles of Shared Responsibility in International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 400 p.
23. Chinkin C., Baetens F. Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 528 p.
24. Kolb R. The International Law of State Responsibility : An Introduction. Edward Elgar Pub, 2017. 296 p.
25. Nollkaemper A., Plakokefalos I. The Practice of Shared Responsibility in International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 1228 p.
26. Тараненко Г.Г. Вплив неурядових організацій на процеси трансформації сучасної світ-системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2011. 18 с.
27. Дорош Л.О. Багатоманітність міжнародних акторів : проблеми класифікації. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 170. Том 182. С. 14–18.

А н о т а ц і я

Андрейченко С. С. Доктринальний розвиток концепції міжнародної відповідальності держав. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню питання доктринального розвитку концепції міжнародної відповідальності держав у ретроспективному розрізі. Обґрунтовується, що для подальшого теоретико-концептуального розвитку права міжнародно-правової відповідальності необхідними є не тільки політична воля держав, але й суттєві зусилля представників доктрини міжнародного права. Наукова розробка проблем міжнародно-правової відповідальності має неocenіме практичне і теоретичне значення.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, відповідальність держав, доктрина міжнародного права.

А н н о т а ц и я

Андрейченко С. С. Доктринальное развитие концепции международной ответственности государств. – Статья.

Статья посвящена освещению вопроса доктринального развития концепции международной ответственности государств в ретроспективном разрезе. Обосновывается, что для дальнейшего теоретико-концептуального развития права международно-правовой ответственности необходима не только политическая воля государств, но и существенные усилия представителей доктрины международного права. Научная разработка проблем международно-правовой ответственности имеет неоцененное практическое и теоретическое значение.

Ключевые слова: международная ответственность, ответственность государств, доктрина международного права.

S u m m a r y

Andreichenko S. S. Doctrinal development of the concept of international responsibility of states. – Article.

The article is devoted to the issue of the doctrinal development of the concept of international responsibility of states in a retrospective context. It is substantiated that for the further theoretical and conceptual development of the law of international responsibility, not only the political will of the states is necessary, but also substantial efforts by representatives of the doctrine of international law. The scientific development of problems of international responsibility has an invaluable practical and theoretical value.

Key words: international responsibility, state responsibility, doctrine of international law.

УДК 343.13

О. В. Андрушко

СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. Юридична відповідальність в кримінальному процесі – комплексний інститут кримінального процесуального права, оскільки містить в собі різні види юридичної відповідальності, що діалектично існує як наслідок при її причині – правопорушенні в кримінальному процесі. Ці види юридичної відповідальності настають за аномальні кримінальні процесуальні правопорушення, що ніяк не можуть бути направлені на дотримання прав людини, виконання завдань кримінального судочинства. Це підриває авторитет судової влади, органів досудового розслідування та прокуратури, інших державних органів та посадових осіб, що в кримінальному процесі є його суб'єктами, а в цілому принижується авторитет держави. Актуальність системних та класифікаційних досліджень має теоретичне значення в юридичній науці, а водночас і практичну спрямованість. Інститут юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі складає певну систему, модель, яку слід осмислити для необхідної оцінки ефективності цієї відповідальності в забезпеченні виконання завдань кримінального судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридична відповідальність за правопорушення в кримінальному процесі науковцями більш фундаментально досліджується або як кримінальна процесуальна відповідальність (Р.М. Білокінь, Г.М. Ветрова, З.Ф. Коврига, А.В. Мурзановська, С.Г. Ольков), або як юридична відповідальність окремих суб'єктів процесу, наприклад, слідчого (Л.В. Гаврилюк) чи судді (О.М. Овчаренко), рідше як деяка система юридичної відповідальності за кримінальні процесуальні правопорушення (А.М. Падалка, В.Д. Чабанюк). Значний внесок в розвиток знань про систему юридичної відповідальності зробили теоретики права (В.О. Кіслухін, П.М. Рабінович, З.Ф. Скакун, Р.Л. Хачатуров, В.М. Ягудіна та інші). Вказані праці є важливим науковим доробком для предмета цього дослідження, але ними він не вичерпується.

Метою статті є висвітлення питань системи юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку як гіпотезу цього дослідження сформуємо наступне: за правопорушення в кримінальному процесі законом визначено різні види юридичної відповідальності, що у сукупності є інституційною системою цієї юридичної відповідальності.

Розпочнемо з того, що єдиного поняття системи немає, але існує значна кількість підходів до її визначення: «комплекс елементів, що знаходяться у взаємодії» (Л. фон Берталанфі); «щось таке, що може змінюватися з плином часу», «будь-яка сукупність змінних, властивих реальній логіці» (Р. Ешбі); «безліч елементів зі співвідношенням між ними і між їх атрибутами» (А. Хол, Р. Фейдшін); «сукупність елементів, організованих таким чином, що зміни, виключення або введення нового елемента закономірно відображаються на інших елементах» (В.Н. Топоров) [1, с. 23].

В юридичній науці теж побутує різноманітність визначень системи юридичної відповідальності. Так, А.І. Петелін під цією системою розуміє «сукупність і взаємодію окремих її видів і заходів, застосування яких забезпечує її оптимальний ефект у подоланні правопорушень за найменших затрат державного примусу» [2, с. 39]. М.В. Макарейко визначає систему юридичної відповідальності як «сукупність видів та заходів юридичної відповідальності, встановлених чинним законодавством» [3, с. 57]. Ці визначення вказують головним чином на каральний ефект юридичної відповідальності, тобто її негативний аспект. Авторами дещо непереконливо в таку систему включаються поруч з видами й заходи юридичної відповідальності. Л.Р. Хачатуров, як прибічник теорії позитивної відповідальності, систему юридичної відповідальності визначає як «сукупність та взаємодію норм та інститутів права, дотримання яких забезпечує правопорядок, а застосування їх за вчинення правопорушення відновлює правопорядок. Системна єдність юридичної відповідальності забезпечується предметом та методом правового регулювання, єдиними принципами, а також функціями юридичної відповідальності» [4, с. 48]. Наведені визначення доповнюють одне одного, а наявні розбіжності лежать в площині наукової дискусії про феномен позитивної юридичної відповідальності.

Спершу системність юридичної відповідальності досліджується в аспекті ієрархічності її структури. Так, Т.Д. Зражевською ще у 1975 році було зроблено висновок, що «юридична відповідальність володіє усіма ознаками та властивостями системи. Вона складається з окремих взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле. В структурі юридичної відповідальності розрізняються чотири рівні, що утворюють структурну упорядкованість цілісної системи: 1) юридична відповідальність в цілому як сукупність усіх видів відповідальності; 2) відповідальність на рівні галузі права; 3) відповідальність на рівні правового інституту; 4) відповідальність на рівні норми права» [5, с. 8–9]. Названа структурність – однолінійна, що не дає повного уявлення про структуру видів юридичної відповідальності, бо не враховує сучасні підходи до вивчення юридичної відповідальності, зокрема, по сферах діяльності, правовідносинам, видам правопорушень, а ґрунтується на класичному галузевому критерії. Далі Т.Д. Зражевська пояснює осо-

бливості юридичної відповідальності, щоправда, згідно з радянським державним правом (але ця методологічна позиція нам прийнятна): «по-перше, кожен вид юридичної відповідальності має як риси, що об'єднують його з іншими видами (загальне), так і риси, що дозволяють виділити в якості самостійного (спеціальне); по-друге, в специфіці кожного виду відповідальності показана своєрідність того чи іншого методу правового регулювання, характерні риси даної галузі права» [5, с. 9].

Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський систему юридичної відповідальності умовно уявляють у вигляді наступної схеми: «юридична відповідальність в цілому (як система) – види юридичної відповідальності (як підсистеми) – підвиди юридичної відповідальності (як елементи системи) – норма, що передбачає юридичну відповідальність (як первинний елемент) [6, с. 624]. Така система послідовно відтворює систему Т.Д. Зражевської з окремими термінологічними особливостями. Уточнимо, що важливо те (в чому ми однакові з В.С. Єпанешніковим [7, с. 10]), що первинним елементом системи юридичної відповідальності є не сама норма права, а санкція норми, яка визначає той чи інший вид юридичної відповідальності.

Під час системного дослідження юридичної відповідальності широко та методологічно виправдано вживається поняття «вид юридичної відповідальності», під яким розуміють «відносно відокремлений підрозділ її системи, що володіє особливостями змісту і форми. Узагальнення названих особливостей формує поняття «вид юридичної відповідальності» [8, с. 14]. Воно тісно пов'язане з поняттями, що його формують, але не підміняють: «форма юридичної відповідальності», «міра юридичної відповідальності», «заходи юридичної відповідальності». У літературі питання про класифікацію видів юридичної відповідальності залишається дискусійним, оскільки в центрі його уваги «винаходи» нових галузей права та, відповідно, нових видів юридичної відповідальності. Методичними прийомами виділення видів юридичної відповідальності частіше є класифікація [6, с. 627], рідше – типологія [9], диференціація та інтеграція [10, с. 35–54]. Найбільш поширеним та продуктивним способом є класифікація. Для виділення самостійних видів юридичної відповідальності в різних літературних джерелах вживаються терміни підстави, критерії чи ознаки таких операцій, які найчастіше вживаються як тотожні.

Юридичну відповідальність в загальній теорії права, наприклад, В.М. Ягудіна пропонує поділяти на види «за різними ознаками: за галузеву належністю норм, що її встановлюють, за функціональним, цільовим, суб'єктивним критеріями, залежно від суб'єктного складу учасників правовідносин відповідальності, за видами правопорушень, за характером застосовуваних санкцій, за порядком їх застосування, за об'єктом правопорушення, за його суб'єктом, за характером порушення правопорядку, за способом виникнення і здійснення відповідальності, залежно від виду органу держави, що здійснює застосування заходів юридичної відповідальності. В основу класифікації юридичної відповідальності покладається також поділ права на публічне та приватне право» [8, с. 24–25].

Таке розмаїття критеріїв виділення видів юридичної відповідальності має пізнавальне значення, хоча не усі віднайшли свою належну теоретичну розробку. При цьому вони є корисними для вивчення системи юридичної відповідальності в цілому, її компонентів та взаємозв'язків між ними. Розглянемо результати класифікації юридичної відповідальності за найбільш акцентованими в науці критеріями через призму юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі.

Передусім поділ права на публічне та приватне дає підстави ученим поділяти юридичну відповідальність на публічно-правову та приватноправову на основах «цивілізованої ринкової економіки, становлення нового правопорядку» [10, с. 12] та «соціально-правових оцінок» [11, с. 10–11]. Проте це соціально-правові оцінки, а тому гадаємо, що приватноправової юридичної відповідальності не існує, тому що в такому разі не існує примусу держави як атрибутивної ознаки юридичної відповідальності. Отже, «правовідносини відповідальності, що виникають у зв'язку з фактом вчинення будь-якого правопорушення, є публічно-правовими, а не приватно-правовими» [6, с. 634].

За функціональною ознакою ще у 1978 році О.Е. Лейстом на підставі класифікацій санкцій було виділено каральну та правовідновлювальну відповідальність [12, с. 16]. Н.В. Вітрук також запропонував поділяти відповідальність на правовідновлювальну (захисну) та репресивно-каральну, але за цільовим критерієм [13, с. 380]. Нехай такі критерії й визнаються неприйнятними для класифікації [6, с. 629], проте позначимо, що вони дають можливість характеризувати окремі види юридичної відповідальності, яким притаманні ті чи інші заходи. Тобто знову конкурують поняття «вид» та «заходи» юридичної відповідальності. Принаймні, для кримінальної процесуальної відповідальності більшою мірою притаманні заходи правовідновлення, про які З.Ф. Скакун констатує, що «в умовах переходу до формування громадянського суспільства та правової держави зростає значення правопоновлюючої відповідальності» [14, с. 476].

Відповідно до суб'єктивного критерію юридичну відповідальність поділяють на суб'єктивну та об'єктивну [15, с. 12–13], де суб'єктивна відповідальність настає за наявності вини, а об'єктивна – за її відсутності. Такий критерій теж не усіма вченими визнається задовільним. Але право на його існування в кримінальному процесі засвідчується наявністю проблем так званих «безвинуватої» відповідальності, «об'єктивно-протиправних діянь», судових та слідчих «помилки», що породжені намаганнями підмінити цими поняттями поняття малодосліджених «складних» форм вини суб'єктів кримінального процесу, наділених владними повноваженнями, в угоду корпоративних імунітетів та безвідповідальності держави, її органів та посадових осіб.

Залежно від суб'єктного складу учасників правовідносин відповідальності юридичну відповідальність поділяють на відповідальність фізичних та юридичних осіб. В цьому контексті звертаємо увагу на відповідальність держави за шкоду, спричинену її посадовими особами незаконним кримінальним переслідуванням та засудженням не як абстрактної інституції,

а суб'єкта права. Стверджуємо, що «залишається не розробленою теорія держави як юридичної особи публічного права, тому відсутня концепція юридичної відповідальності держави взагалі та у кримінальному процесі зокрема» [16, с. 15].

Критерій «за видами правопорушень» наділяє можливістю виокремити види юридичної відповідальності за правопорушення в конкретній групі правовідносин [17], сфері діяльності [18], галузі права чи законодавства [19] тощо. Вид правопорушення остаточно не визначає виду юридичної відповідальності, але є вагомим сумарним інституційним критерієм для виділення окремої системи юридичної відповідальності, скажімо в кримінальному процесі. П.М. Рабінович влучно зазначив, що «так чи інакше, критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена» [20, с. 163].

Залежно від виду органу держави, що здійснює застосування заходів юридичної відповідальності, вирізняють такі процедури притягнення до юридичної відповідальності: конституційну, адміністративну, судову та внутрішньоорганізаційну [9, с. 11]. Проте, це дає нам уявлення переважно про спосіб покладення юридичної відповідальності, а не її види. За суб'єктом правопорушення класифікують юридичну відповідальність за суб'єктами кримінального процесу, які вчинили правопорушення: юридична відповідальність слідчого [21], судді [22] та інших. Такий критерій робить можливим збалансувати відповідальність, комплекс її заходів щодо конкретного суб'єкта кримінального процесу, зробити її передусім ефективною.

Однак, визнаючи достатність для класифікації юридичної відповідальності лише галузевого критерію, Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський заперечують вищенаведені критерії, оскільки, на їх думку, вони не показують системно-правових властивостей юридичної відповідальності [6, с. 636], але ними зміст цих властивостей окремо не пояснюється. Хоча серед ознак системності юридичної відповідальності вони називають лише «можливість притягнення суб'єкта до кількох видів юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушення» [6, с. 626].

Концепція поділу юридичної відповідальності на види за галузевою ознакою є провідною у вітчизняній юридичній науці, яка базується на галузевому розумінні системи права та законодавства, що дісталась у спадок від радянської юридичної науки. Проте кількість видів юридичної відповідальності та кількість галузей права відрізняються між собою, на що звернув увагу О.Е. Лейст, зауваживши, що «цей поділ не збігається з галузевою структурою права вже з тої причини, що видів відповідальності менше, ніж галузей права, причому за порушення норм права різних галузей може застосовуватися відповідальність одного й того ж виду. Галузева класифікація не пояснює також, чому в межах одної галузі права можуть існувати різні види відповідальності» [23, с. 32]. Це стало поштовхом до досліджень юридичної відповідальності в напрямку винайдення та обґрунтування нових її видів, часто й непереконливо.

Спираючись на галузевий критерій, у вітчизняній науці виділяють наступні види юридичної відповідальності: конституційну, матеріальну, дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову, кримінальну [14, с. 472]. Аналогічні позиції й Конституційного Суду України, який у Рішенні по справі «про відповідальність юридичних осіб» від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 вказав: «Загальновизнаним є поділ юридичної відповідальності за галузевою структурою права на цивільно-правову, кримінальну, адміністративну та дисциплінарну» [24], поставивши під сумнів чомусь матеріальну відповідальність. Це традиційне розуміння видів юридичної відповідальності за галузевою ознакою. В широкому, нетрадиційному розумінні, до системи видів юридичної відповідальності, окрім вже названих, учені включають ще й трудову, фінансову, податкову, конституційно-процесуальну, кримінально-процесуальну, цивільно-процесуальну, кримінально-виконавчу, сімейно-правову та інші. Годі й перераховувати, оскільки на сучасному етапі розвитку української правової системи доконечно невпорядковано ні систему галузей права, ні систему видів юридичної відповідальності.

В основу галузевого критерію поділу юридичної відповідальності ученими покладено властивості предмету та методу правового регулювання конкретної галузі права. Кримінальний процес як самостійна та давно визнана галузь права характеризується власним предметом та методом правового регулювання. На наше переконання, ключовим під час визначення видів юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі є саме предмет правового регулювання. Так, «предметом правового регулювання у кримінальному процесуальному праві виступають суспільні відносини, які під впливом кримінальних процесуальних норм складаються під час досудового розслідування, судових проваджень у суді першої інстанції та з перегляду судових рішень, а також під час виконання судових рішень, а у міжнародному співробітництві під час кримінального провадження» [25, с. 28]. Такі суспільні відносини є кримінальними процесуальними, елементами яких є: «а) їх суб'єкти – всі учасники кримінально-процесуальної діяльності; б) об'єкт – поведінка суб'єктів кримінального процесу; в) процесуальні права і процесуальні обов'язки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності» [26, с. 11].

Логічно, що будь-яка протиправна поведінка суб'єктів кримінального процесу, за яку передбачено (чи повинно бути передбачено) юридичну відповідальність, лежить в межах кримінальних процесуальних відносин. А тому й юридична відповідальність за правопорушення (протиправну поведінку) в кримінальному процесі теж пов'язана з кримінальними процесуальними правовідносинами, аномальність яких є юридичним фактом, що слугує виникненню відповідальності будь-якої галузевої належності.

Згідно з чинним законодавством, що визначає юридичну відповідальність за протиправну поведінку суб'єктів кримінального процесу, видами юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі за галузевою ознакою є: кримінальна процесуальна, кримінальна, дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова. Ці види відповідальності

в інституті відповідальності в розрізі певних правовідносин чи статусу суб'єкта, наприклад, юридичної відповідальності судді, називають субінститутами [22, с. 541–545]. Такий перелік сформований нами на основі аналізу чинного законодавства та дещо поодиноких результатів наукових досліджень [17, с. 20; 21, с. 9; 27, с. 10–12]. Хоча А.В. Мурзановська заперечує можливість настання різних галузевих видів відповідальності за кримінальні процесуальні правопорушення, з цього приводу вона пише: «проте навряд чи можна погодитись з тим, що кримінально-процесуальне правопорушення є підставою одночасно і кримінальної, і адміністративної, і дисциплінарної, і цивільно-правової відповідальності – у всіх цих випадках підставою (фактичною) буде відповідне правопорушення (кримінальне правопорушення (злочин, проступок); адміністративне правопорушення тощо» [28, с. 46–47]. Для заперечення цієї позиції достатньо навести ст. 330 КПК України, в якій за процесуальне правопорушення (повторне порушення порядку в залі судового засідання) може бути застосовано адміністративну відповідальність (ч. 1 ст. 185-3 КУпАП). Тобто йдеться про міжгалузеву комплексність юридичних підстав та процесуальне правопорушення як фактичну підставу.

Кожен з цих видів юридичної відповідальності є самостійним в межах своєї галузі, інколи однойменної, але заради цієї галузі ця відповідальність у вигляді конкретних правопорушень не існує, тому що насамперед охорона кримінальні процесуальні правовідносини, а також інші процесуальні правовідносини, які є детермінуючими для кожного виду відповідальності. У матеріальних галузях права окремі склади правопорушень групуються за окремими родовими об'єктами, що позначають сферу певної діяльності, наприклад, в КК України: розділ XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», розділ XVII «Злочини проти правосуддя».

На запити практики кожен вид юридичної відповідальності розвивається у співвідношенні один до одного в міждисциплінарному зв'язку, а не сепаратно в межах своєї галузі шляхом довільного додавання чи віднімання складів правопорушень. Для матеріальної галузі права (перш за все кримінальної чи адміністративної) неважливо, скільки відповідних складів правопорушень існує, інколи є «мертві» для практики чи колізійні склади правопорушень. Юридична відповідальність за конкретну поведінку суб'єкта процесу як протиправну передусім зумовлена практикою, правоохоронною чи судовою діяльністю, соціальним запитом на охорону тих чи інших правовідносин, щонайперше процесуальних, а не матеріальних. Інакше кажучи, криміналізація чи декриміналізація певних діянь (чи віднесення їх до інших видів правопорушень) залежить від політико-правової волі законодавця, потреб практики, соціального чи корпоративного замовлення, а не суто внутрішніх потреб конкретної матеріальної галузі права.

Для підтвердження вищесказаного варто зупинитися на проблемі «чистої галузевості» того чи іншого виду юридичної відповідальності. Кожен з названих вище видів юридичної відповідальності за правопору-

шення в кримінальному процесі є не просто галузевим, а міжгалузевим. Все частіше учені доходять думки, що традиційні галузеві види юридичної відповідальності мають ознаки міжгалузевості. Приміром, О.М. Тарбагаєв у своїй докторській дисертації дійшов висновку, що «насправді відповідальність в кримінальному праві є комплексним міжгалузевим інститутом, що істотно коригує механізм впливу кримінально-правових норм на поведінку суб'єктів. Це виражається, зокрема, в тому, що КК в ряді випадків надає значення обставинам, що породжують, змінюють і припиняють розвиток кримінально-правових відносин, юридичним фактам, передбаченим іншими галузями права» [29, с. 3]. Також і О.Є. Репетева в назві своєї дисертації і у тексті визначила юридичну відповідальність за правопорушення як міжгалузевий інститут права, уточнюючи галузеві види відповідальності стосовно правопорушень в сфері праці, сімейних, екологічних, фінансових правопорушень [30, с. 8].

Водночас усі галузеві види юридичної відповідальності мають свою внутрішню структуру, поділяються на свої види за різними критеріями. Для прикладу, кримінальну процесуальну відповідальність Р.М. Білокінь класифікує за критеріями, якими є: «процесуальний статус суб'єкта, до якого вона застосовується; стадії кримінального провадження; функції кримінально-процесуальної відповідальності (відновлювальна та штрафна); фактичні підстави застосування (кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальними процесуальними правами); характеристика заходів примусового характеру (заходи майнового характеру та заходи немайнового характеру, які зупиняють реалізацію процесуальних прав чи повноважень, позбавляють певного процесуального права, анулюють процесуальний акт); процесуальна форма застосування кримінально-процесуальної відповідальності (застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, чи в порядку судового контролю або прокурорського нагляду). Під час систематизації дослідження кримінально-процесуальної відповідальності слід використовувати її поділ на майнову та немайнову відповідальність» [31, с. 389].

Таким чином, систему юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі як самостійного правового інституту кримінального процесу складають наступні види юридичної відповідальності: кримінальна процесуальна, кримінальна, дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, що мають міжгалузеву правову природу, яка детермінована, по-перше, загальними та конкретними завданнями охорони та відновлення нормальних кримінальних процесуальних правовідносин, по-друге, наявністю спеціальних галузевих властивостей кожного виду юридичної відповідальності (наприклад, галузеві заходи відповідальності), по-третє, нелінійними міждисциплінарними зв'язками, що об'єднують їх в цій системі юридичної відповідальності. Інші критерії поділу юридичної відповідальності бажано використовувати для формування інших альтернативних моделей системи юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі.

На перспективу вбачається корисним дослідження міждисциплінарних зв'язків між видами відповідальності в цілому і щодо кожного суб'єкта кримінального процесу, з метою забезпечення виконання ними своїх процесуальних обов'язків та ефективності кримінального провадження.

Література

1. Аполов О.Г. Теория систем и системный анализ : курс лекций. Уфа, 2012. URL: http://apolov-oleg.narod.ru/olderfiles/1/Lektsiya_Teoriya_sistem_i_sistemny-7190.pdf.
2. Петелин А.И. Проблемы правовой ответственности в социалистическом обществе: учеб. пособие. Омск, 1976. 122 с.
3. Макареико Н.В. Система юридической ответственности по действующему законодательству. *Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 4 (28). С. 56–62.
4. Хачатуров Р.Л. Системность юридической ответственности. Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Юридические науки. 2013. № 3 (14). С. 47–49.
5. Жражевская Т.Д. Ответственность по советскому государственному праву: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.02. Воронеж, 1975. 20 с.
6. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности: монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2007. 950 с.
7. Епанешников В.С. Юридическая ответственность лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 39 с.
8. Ягудина В.М. Юридическая ответственность: система и классификация: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Москва, 2010. 32 с.
9. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 4–10. URL: http://uabs.edu.ua/images/stories/docs/K_KPD/Lukianets_22.pdf.
10. Кислухин В.А. Виды юридической ответственности: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2002. 194 с.
11. Прокопович Г.А. Теоретическая модель юридической ответственности в публичном и частном праве: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2010. 60 с.
12. Лейст О.Э. Теоретические проблемы санкций и ответственности по советскому праву: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1978. 27 с.
13. Витрук Н.В. Конституционное правосудие в России (1991-2001 гг.): очерки теории и практики. Москва : Городец, 2001. 508 с.
14. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
15. Духно Н.А., Ивакин В.И. Понятие и виды юридической ответственности. *Государство и право*. 2000. № 6. С. 12–17.
16. Шумило М.Є., Андрюшко О.В. Держава як суб'єкт юридичної відповідальності перед людиною у кримінальному процесі. *Право України*. 2018. № 8. С. 15–33.
17. Ольков С.Г. Уголовно-процессуальные правонарушения в Российском судопроизводстве: дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 1994. 395 с.
18. Шантыр А.И. Юридическая ответственность в сфере правосудия: теоретико-прикладной аспект: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.01. СПб, 2003. 28 с.
19. Луцюк П.С. Концептуальні засади юридичної відповідальності в сучасних умовах розвитку трудового законодавства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Северодонецьк, 2017. 468 с.
20. Рабінович П.М. Основы загалльної теорії права та держави: навч. посібн. Вид. 9-е, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.
21. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 20 с.
22. Овчаренко О.М. Теоретико-прикладні проблеми інституту юридичної відповідальності судді : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 624 с.
23. Лейст О.Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушение. *Правоведение*. 1977. № 3. С. 31–39.

24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб): Справа № 1-22/2001 від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>.

25. Кримінальний процес : підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Тумаянц та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків : Право, 2014. 824 с.

26. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підручн. 2-ге вид, переробл. і доповн. Київ : Либідь, 1999. 536 с.

27. Чабанюк В.Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.

28. Мурзановська А.В. Кримінально-процесуальна відповідальність за новим Кримінальним процесуальним кодексом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 242 с.

29. Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве : дисс. ... д-ра юрид. наук в виде научн. доклада : 12.00.08. СПб., 1994. 40 с.

30. Репетева О.Е. Юридическая ответственность за правонарушения — межотраслевой институт права: общетеоретический аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Тамбов, 2010. 26 с.

31. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність : монографія. Київ : Вид. центр «Кафедра», 2017. 430 с.

А н о т а ц і я

Андрушко О. В. Система юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі. — Стаття.

Стаття присвячена висвітленню питань системи юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі, що легалізує її як самостійний правовий інститут кримінального процесу.

Ключові слова: система юридичної відповідальності, види юридичної відповідальності, критерії класифікації, юридична відповідальність за правопорушення в кримінальному процесі, види юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі.

А н н о т а ц и я

Андрушко А. В. Система юридической ответственности за правонарушения в уголовном процессе. — Статья.

Статья посвящена освещению вопросов системы юридической ответственности за правонарушения в уголовном процессе, определяющей ее как самостоятельный правовой институт уголовного процесса.

Ключевые слова: система юридической ответственности, виды юридической ответственности, критерии классификации, юридическая ответственность за правонарушения в уголовном процессе, виды юридической ответственности за правонарушения в уголовном процессе.

S u m m a r y

Andrushko O. V. The system of legal responsibility for offenses in the criminal process. — Article.

The article is devoted to coverage of issues of the system of legal responsibility for offenses in the criminal process, which legalizes it as an independent legal institution of the criminal process.

Key words: legal responsibility system, types of legal liability, classification criteria, legal liability for offenses in criminal proceedings, types of legal liability for offenses in criminal proceedings.

УДК 340.12: (342.726-055.2:28-443.5:687.45)

Н. В. Аніщук

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЖІНОК НА НОСІННЯ ХІДЖАБУ В ТУРЕЧЧИНІ

Актуальність обраної теми полягає у тому, що на початку нового тисячоліття у більшості країн світу жінки здобули рівноправ'я із чоловіками. Проте зберігаються ще країни, в яких є складності щодо реалізації жінками їхніх прав та свобод. Зокрема, на увагу заслуговує сучасна Туреччина, яка докладає зусиль на шляху забезпечення та реалізації прав та свобод жінок.

Турецькі жінки здобули рівноправ'я із чоловіками у першій половині ХХ ст. У 20–30-ті роки минулого століття у Туреччині з'явилися перші символи жіночої емансипації: жінка-лікар, адвокат, суддя та пілот. Слід зазначити, що право голосувати турецькі жінки отримали в 1930 р. на муніципальному рівні, і в 1934 р. в національному масштабі [3, с. 93].

Сьогодні ця країна обрала курс на ґендерну рівність, що сприяє розвитку турецького суспільства у всіх сферах життєдіяльності. Досвід цієї країни, як уявляється, може бути корисним для розвитку вітчизняної юридичної науки у контексті вивчення ґендерного питання щодо правового становища мусульманських жінок.

Актуальність обраної теми значною мірою зумовлена і ступенем розробки проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дає підставу стверджувати, що сьогодні у вітчизняній юридичній науці поки що бракує фундаментальних розробок у даному напрямку. Не применшуючи ролі та значущості розроблень правознавців із ґендерних питань (Т. Мельник, Л. Кормич, Н. Оніщенко та інші), все ж таки необхідно визнати, що проблема реалізації права жінок на носіння хіджабу у Туреччині недостатньо досліджена в юридичній науці. Усе вищенаведене зумовило вибір теми і мети дослідження, його наукову новизну і практичне значення.

Метою даної статті є здійснення ґендерного аналізу проблеми реалізації права жінок на носіння хіджабу у Туреччині.

Незважаючи на прогресивні досягнення щодо прав жінок, у Туреччині є коло питань, які пов'язані із реалізацією їхніх прав та свобод. Зокре-

ма, одним із гострих питань є проблема реалізації права мусульманських жінок на носіння хіджабу. Причому останнім часом турецька влада докладає багато зусиль для того, щоб жінки змогли реалізувати це право.

У класичному розумінні хіджаб – це будь-який жіночий одяг, що відповідає нормам шаріату. Такий одяг має закривати все тіло і волосся жінки; непокритими можна залишати лише обличчя, кисті рук і ноги нижче щиколоток. Це можуть бути хустка, кофта із довгими рукавами та спідниця до підлоги.

Гострим ґендерним питанням у Туреччині, починаючи із 1925 р. та до сьогодні, є право мусульманських жінок на носіння хіджабу, зокрема, головної хустки. Це право пов'язане із реалізацією принципу вільного віросповідання жінками.

«Війна хусткам» у Туреччині була оголошена ще в 1925 р., коли до влади прийшов світський уряд Ататюрка, яким було введено сувору заборону спочатку в школах, а потім в державних установах і вищих навчальних закладах.

Як відомо, за релігією іслам, жінка має обов'язково носити хустку, яка закриває її зачіску. Так, у тридцять першому аяті сури «Нур» (24-а сура Корану) досить ясно вказано на те, що жінки мають покривати голову і навіть приховувати своє обличчя [11].

Хустка рятує жінку від домагань, від зґвалтувань, від приниження та дозволяє їй відчувати себе більш спокійною, коли вона виходить на люди. Зокрема про це вказують багато жінок, що стали носити головний убір.

У віруючих мусульман є думка про те, що жінки, які не носять хіджаб та намагаються постійно робити макіяж, збуджують тваринні почуття у чоловіків на вулиці. Зокрема, таку думку висловив відомий сучасний турецький письменник, лауреат Нобелівської премії Орхан Памук (народився 1952 р.) на сторінках свого роману «Сніг» (1999–2001) [7, с. 54–55].

Із того часу, як Туреччина стала світською державою й до початку ХХІ ст. у державних навчальних закладах існувала заборона на носіння хіджабу, зокрема, у вищих навчальних закладах державного типу. Так, у вищезгаданому романі зазначається про те, що у вищих навчальних закладах Туреччини дівчат, які покривають свою голову хусткою, керівництво ВУЗів не допускало до навчальних занять. Це наказ світської держави: не допускати дівчат із покритою головою в аудиторії і навіть у навчальні заклади. Письменник ставить питання: що є важливим: наказ держави або наказ Аллаха? І надає відповідь: у світській державі ці речі, одне з одним не пов'язані. Орхан Памук продовжує розвивати свої думки щодо цього питання. Зокрема, він ставить питання: чому під приводом світськості дівчат-мусульманок, що виконують те, що приписує їм релігія, не допускають до занять? Цілими днями на стамбульських телеканалах про це говорять, і що? Ні дівчата не знімають хустки, ні держава їх у такому виді на заняття не допускає. Цей письменник ставить наступне питання на сторінках роману «Сніг»: «Коли дівчат, які покривають собі голову, цих працьовитих, вихованих, слухняних, із такими складностями вирощених

дівчат, позбавляють права на освіту, хіба це відповідає конституції, свободі освіти і релігії? [7, с. 50].

Сьогодні турецьке суспільство фактично розділилося на дві половини щодо цього питання. Так, є прихильники того, щоб жінки могли вільно реалізовувати їхнє право на носіння хіджабу. Проте є люди, які виступають проти цього, мотивуючи це тим, що Туреччина є світською державою, тому і жінки мають одягатися у світський одяг. Зокрема, Орхан Памук на сторінках роману «Сніг» продовжує розвивати думки таким чином: «Священний Коран говорить: “Відріжте руку крадію”, проте Туреччина як світська держава не відрізає». При цьому письменник запитує: «Хіба рука крадія та честь дівчат – одне і те ж?» Згідно з дослідженням американського професора мусульманина Марвіна Кінга, негра, в ісламських державах, де жінки закривають себе, кількість зґвалтувань знижуються аж до зникнення, а випадки нападу на жінок майже не зустрічаються. Жінка, що схована під чаршафом, начебто заздалегідь говорить чоловікам своїм одягом: «Будь-ласка, не турбуйте мене!» [7, с. 51].

Орхан Памук на сторінках роману «Сніг» ставить ще одне питання на дану тему: «Виганяючи із суспільства жінку, яка покриває голову, залишаючи її без освіти та роблячи її предметом загального осуду безсоромних жінок, що оголилися, ми хочемо зробити так, щоб честь наших жінок нічого не коштувала, як це відбулося у Європі після сексуальної революції...?» [7, с. 52].

Супротивники того, щоб жінки не носили хустку наводять ряд аргументів. Зокрема, вищезгаданий письменник зазначає про те, що у разі, якщо жінка перестане носити хустку, вона займе у суспільстві більш гідне місце, її стануть більше поважати [7, с. 54]. Такого погляду дотримуються прихильники світської держави.

Отже, у Туреччині до недавнього часу жінкам було заборонено з'являтися в хіджабі в державних закладах. Однак сьогодні Туреччина дещо послабила цю заборону: відтепер жінки можуть з'являтися у хіджабі в державних навчальних закладах.

Слід зазначати про те, що складності реалізації права мусульманських жінок на носіння хіджабу все ще проявляються у Туреччині. Отже, розглянемо цю проблему на прикладі жінок-адвокатів.

В Туреччині першою жінкою-адвокатом стала емігрантка із Азербайджану Суреййа Агаоглу (Sureyya Agaoglu) (1903–1989). Вищу юридичну освіту отримала в Стамбульському університеті (1922–1927 рр.). У 1928 р. закінчила стажування й отримала адвокатську ліцензію. З того часу упродовж свого життя працювала адвокатом. Була достатньо відомою не лише у своїй країні, але й далеко за її межами. Тривалий час була віце-президентом Всесвітньої організації жінок-юристів. Прославилася також як письменниця. Про діяльність Суреййи Агаоглу як адвоката можна дізнатися, зокрема, з її автобіографічної книги «І все життя пройшло», яка написана у жанрі мемуарів. Зокрема, у книзі акцентовано увагу на складностях, які потрібно було їй долати, щоб реалізувати себе у професії адвоката.

Наприклад, на початку ХХ ст. турецькі жінки мали одягатися у паранджі. Суреййа Агаоглу відмовилася від цього правила, орієнтуючись на моду західних країн. Взагалі у книзі наголошується на тому, що ця жінка випереджала своїм світоглядом тогочасне життя у Туреччині. «Я хотіла відчинити двері юридичного факультету перед дівчатами і стати юристом. У ті часи двері юридичного факультету були зачинені для дівчат. Мої товариші сміялися наді мною, доб'юся свого чи ні – було невідомо. Декан юридичного факультету, професор державного права покійний Салахеддін-бек, сидів у кутку за столом, поблизу сидів професор Велі-бек, а перед ними був загальний секретар Рауф-бек. Я сказала: «Я, Суреййа Агаоглу, хочу отримати юридичну освіту. Чи приймаєте ви мене на юридичний факультет?...» У ті часи 17-річна молода дівчина мала носити паранджу, проте я була без неї» [1, с. 169]. Із твору стає очевидним західне мислення Суреййи Агаоглу у багатьох питаннях, видимість її рівності прав жінок і чоловіків. У 2003 р. на честь Суреййи Агаоглу, першої у Туреччині жінки-адвоката, було відчеканено срібну монету. Отже, у Туреччині вперше жінки стали працювати в адвокатурі в 20-х рр. минулого століття.

У ХХ ст. та до початку ХХІ ст. жінки-адвокати у Туреччині мали обов'язково одягатися у суді за світською європейською модою.

Віруючі жінки-адвокати прагнуть приходити на засідання до суду не у світському одязі, а відповідно до релігії ісламу. Між тим, із часу заснування турецької адвокатури вони були позбавлені цього права.

Останнім часом у Туреччині створюються усі можливості для того, щоб жінки могли реалізувати право носити хіджаб. Навіть турецька влада дозволила жінкам-мусульманкам адвокатам приходити на судові засідання у хіджабі. Так, у квітні 2013 р. було прийнято рішення Державної Ради Туреччини про те, що адвокати можуть працювати в хіджабі у зв'язку з їх правом на свободу і незалежність в роботі, релігії та совісті. Щоправда, турецьке суспільство поки складно приймає це нове правило. Все ще чиняться перешкоди жінкам-адвокатам у судах, які приходять на судові засідання у хіджабі.

В умовах сучасної ісламізації цієї країни з 2013 р. Турецька асоціація адвокатів згідно із рішенням Верховного Суду почала реєструвати жінок-адвокатів в хіджабі, тоді як раніше це було неможливим – фотографуватися для адвокатських посвідчень можна було лише з непокритою головою. В січні 2013 р. жінкам-юристам за постановою Верховного Суду вперше дозволили з'являтися в судах в хіджабі. В 2013 р. Шуле Дагли стала першою жінкою-адвокатом в Туреччині, яка прийняла участь в засіданні суду, будучи одягнутою по всім канонам ісламу, включаючи хустку, що покриває волосся. Дагли виступала в якості захисника по справі про захист честі та гідності. Суддя, який очолював засідання, запитав адвоката, на якій підставі вона з'явилася в залу суду із покритою головою. У відповідь на це Дагли повідомила про скасування даної заборони. Суддя відзначив, що не був повідомлений про заборону, зробив помітку про те, що адвокат була у хустці, але продовжив засідання. Після засідання Дагли

повідомила журналістів, що процедура пройшла строго за протоколом і не викликала будь-яких ускладнень в роботі суду, і багато колег привітали її. Також адвокат повідомила, що і надалі вона буде відвідувати всі засідання в хустці, оскільки це не суперечить жодному закону [4].

Відомий адвокат із Трабзона Айше Сула Кесеоглу, незважаючи на успішну професійну діяльність, жодного разу не була присутньою в суді через Регламент світського одягу, що не дозволяє з'являтися у публічних місцях із покритою головою. Однак у зв'язку з нещодавнім скасуванням цього припису для юристів вона уперше в житті (у 2013 р.) змогла здійснити повноцінний захист свого клієнта і, як наслідок, виграла судовий процес [2].

Адвокат з багатолітнім стажем Бетюль Аслан після довготривалих судових розглядів в 2013 р. вперше за всю історію Туреччини отримала можливість сфотографуватися в хіджабі для оновлення адвокатської ліцензії. Рішення, що надає право на таке фотографування винесла Державна Рада Туреччини [6].

Між тим, проблема щодо одягу адвокатів-жінок у Туреччині залишається гострим питанням. Так, у вересні 2013 р. в 11-му суді Анкари по сімейним питанням повторне слухання справи про розлучення було відкладено із-за того, що адвокат з'явилася на судовий процес в хіджабі. Під час слухання суддя Мустафа Карадаг заявив, що адвокат Зубейде Камалак не може виступати із покритою головою. Представник правосуддя пояснив свою позицію, посилаючись на професійні правила Ради Європейського Союзу і Колегії адвокатів, згідно з якими судді, прокурори і державні службовці мають бути без головних уборів. У зв'язку із цим Карадаг заявив, що жінка не може виступати у такому вигляді в якості адвоката. Це попри те, що з квітня 2013 р. було прийнято рішення Державної Ради Туреччини про те, що адвокати можуть працювати в хіджабах у зв'язку з їхнім правом на свободу і незалежність в роботі, релігії та совісті.

«Слідуючи Конституції і рішенням Державної Ради, як адвокат я продовжу свою діяльність і хіджаб я не зніму. Окрім того, мої клієнти також покриті, тоді їх також не допускайте до суду, як і мене», – прокоментувала адвокат. Як наслідок, судові засідання було зупинено і перенесено [5].

Суддя 21-го Стамбульського Комерційного суду першої інстанції Аднан Йилмаз відмовився продовжувати судовий розгляд внаслідок того, що адвокат засудженого з'явилася на засідання з покритою головою. Незважаючи на рішення Державної Ради Туреччини про скасування заборони хіджаба для жінок-адвокатів, цей суддя в 2013 р. написав доповідь у Стамбульську Асоціацію адвокатів і подав позов у Генеральну прокуратуру на адвоката Фатму Д. по причині того, що вона «з'явилася на судовий розгляд у вигляді, який не відповідає офіційним вимогам до адвокатів у Туреччині». Він також прийняв рішення оповістити клієнта, інтереси якого захищала Фатма Д., про непристойний зовнішній вигляд його адвоката. Під час самого засідання суддя декілька разів зупиняв процес, запитуючи адвоката, що ж саме вимусило її надіти хіджаб. «Сподіваюсь, що через таких, як Ви, наші доньки в майбутньому не будуть вимушені приходити на суд в хід-

жабі», – говорив під час засідання суддя. Генеральний секретар Асоціації юристів адвокат Біляль Чобан заявив, що суддя Аднан Йилмаз поводить себе непристойно і вийшов за рамки повноважень. І як наслідок, Державна Рада Туреччини відмовилася розглядати позов Йилмаза, мотивуючи це відсутністю правопорушення в діях адвоката Фатми Д. [10].

«Заборона в Туреччині жінкам-адвокатам з'являтися в суді в хіджабі несумісна із правами людини. Вибір між роботою і релігією – найнесправедливіший вибір. Успіх адвоката визначається його знаннями й досвідом в юриспруденції, а не релігійною приналежністю», – заявила перша.

У Європі працює жінка-адвокат в хіджабі Фаміле Фатма Арслан, яка з 2002 р. займається захистом обвинувачених в судах Нідерландів. Арслан підкреслює, що якщо б подібне сталося у Європі, це було б розцінено як неповага до адвоката [8].

Отже, Туреччина є демократичною правовою державою. Проте, як зазначає адвокат Есра Сойлу, перший в історії цієї країни правознавець у хіджабі, яка у 2010 р. закінчила юридичний факультет в Анкарі, вона зазнавала труднощів у студентські роки через носіння хустки. На її погляд, в Туреччині «існує багато заборон і перешкод демократичним законам. Одна із них – перешкоджання діяльності адвокатів, які бажають носити хіджаб згідно з канонами Ісламу. В країні не існує відкритої заборони на жіночу головну хустку, проте це становиться перешкодою у роботі і навіть для деяких може вплинути на хід справи». Багато суддів звертають увагу на те, у що одягнений адвокат. Есра Сойлу також підкреслює, що у Конституції Туреччини немає обмежень свободи совісті і регулюються основні права громадянина. Що стосується юристів, то ніде не вказано на заборону на носіння ними хіджабу. Проте при цьому існують додаткові приписи й правила, які слід розглядати як грубе порушення Конституції [9].

Таким чином, право на носіння хіджабу є особистим правом жінок, пов'язаним із дотриманням принципу вільного віросповідання. Як уявляється, жінка має зробити свій власний вибір у цьому питанні.

Література

1. Агаева В.Э. Восточный взгляд на западные ценности в произведении Суреййи Агаоглу «И вся жизнь прошла». *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. Том 26 (65). № 1. Ч. 1. С. 165–170.
2. Адвокат в хиджабе впервые за 20 лет вошла в зал суда. Первое украинское исламское информационное агентство Ummainform. 2013. 17 мая. URL: umma.ua/ru/news/world/advocat-v-hidzhabe-vpervie-za-.
3. Анішук Н.В. Жінки в адвокатурі: історія і сучасність : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 244 с.
4. В Турции женщина-адвокат впервые участвовала в заседании суда с покрытой головой. Интернет-издание mk-turkey.ru. 2013. 26 января. URL: mk-turkey.ru/.../v-turcii-xhenschina-advocat.
5. Женщину-адвоката не допустили на судебный процесс в хиджабе Информационно-аналитический канал Ansar. 2013. 23 сентября. URL: www.ansar.ru/sobcor/2013/09/23/43523.
6. Мусульманский адвокат впервые сфотографировалась в хиджабе. Первое украинское исламское информационное агентство Ummainform. 2013. 05 января. URL: umma.ua/ru/news/world/.../19905.

7. Памук Орхан. Снег: роман / Орхан Памук; пер. с тур. А. Аврутиной. Санкт-Петербург : Азбука, Азбука-Аттикус, 2017. 480 с.

8. Первая в Европе женщина-адвокат в хиджабе. Ислам в Пензе. Информационно-просветительский портал. 2013. 11 июня. URL: penza.bezformata.ru/listnews/evrope-zhenshina-advocat-v-hidzhabe.

9. Первый турецкий адвокат в хиджабе готовится к слушанию. *Ислам и семья. Исламский информационный духовно-просветительский портал*. 2012. 10 мая. URL: www.islamisemya.com/actualno.

10. Судья отказался слушать дело из-за адвоката в хиджабе. Первое украинское исламское информационное агенство Ummainform. 2013. 22 февраля. URL: umma.ua/ru/news/world/Sudya-otkazalsya-slushat-del.

11. Сура 24. Свет, 31-й аят. Коран онлайн. URL: <https://quran-online.ru.24:31>

А н о т а ц і я

Аніщук Н. В. Особливості реалізації права жінок на носіння хіджабу в Туреччині. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню особливостей реалізації права жінок на носіння хіджабу у Туреччині. Гендерний аналіз, застосований в процесі дослідження, надає можливість виявити коло гострих проблем, що пов'язані із дотриманням прав жінок у Туреччині, зокрема, права на свободу віросповідання жінок у Туреччині.

Ключові слова: права жінок, хіджаб, гендерне питання, релігійні права, Туреччина.

А н н о т а ц и я

Аніщук Н. В. Особенности реализации права женщин на ношение хиджаба в Турции. – Статья.

Статья посвящена исследованию особенностей реализации права женщин на ношение хиджаба в Турции. Гендерный анализ, использованный в процессе исследования, дает возможность определить круг острых проблем, связанных с соблюдением прав женщин в Турции, в частности, права на свободу вероисповедания женщин в Турции.

Ключевые слова: права женщин, хиджаб, гендерный вопрос, религиозные права, Турция.

S u m m a r y

Anischuk N. V. Features of realizing the right of women to wear the hijab in Turkey. – Article.

The article is devoted to the problem of realizing the right of women to wear the hijab in Turkey. The gender analysis used in the research process makes it possible to identify a range of acute problems related to the observance of women's rights in Turkey, in particular, the right to freedom of religion of women in Turkey.

Key words: women's rights, hijab, gender issue, religious rights, Turkey.

УДК 007:004.56:341.174(4)

*В. Д. Бойко, М. Д. Василенко***КІБЕРБЕЗПЕКА ТА ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В ЄС:
ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

Постановка проблеми. Реалії інформаційної безпеки та кібербезпеки, технологічний прогрес та активність цифрового суспільства у мережі зумовлюють те, що наразі сучасні суспільні відносини характеризуються широким використанням персональних даних під час обігу інформації, товарів, послуг і капіталів, що вимагає не тільки вільного руху інформації про особу, а й забезпечення її надійного захисту відповідно до основних прав і свобод людини. Одним з найважливіших проблемних питань у сфері Інтернету речей сьогодні є питання захисту персональних даних. Враховуючи рівень інформатизації та розвитку технологій, в ЄС використовують такий термін, як приватність (privacy), яка для багатьох людей вбачається правовою категорією, що потребує додаткового захисту. В такій ситуації очевидно, що захист персональних даних фізичних осіб та можливість реального впливу фізичних осіб (суб'єктів персональних даних) на умови їх обробки в мережі Інтернет в сучасних умовах стають вельми актуальними, особливо в умовах розвитку таких технологій, як «великі дані» та «Інтернет речей». Слушно зауважити, що захист фізичних осіб під час опрацювання персональних даних є фундаментальним правом, адже згідно зі статтею 8 (1) Хартії Європейського Союзу про основні права та статтею 16 (1) Договору про функціонування Європейського Союзу кожна особа має право на захист своїх персональних даних. Водночас прогрес у галузі інформаційних технологій, зокрема, у сфері розробки та впровадження програмного забезпечення, активність у формуванні баз персональних даних надзвичайно загострили проблему захисту приватного життя фізичних осіб.

Слід зазначити, що деякі питання формування та правового регулювання системи захисту персональних даних ЄС відмічені у наукових доробках таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Л. Брендайс, В.М. Брижко, М. Бунда, С. Ворен, В.А. Копилов, К. Кунер, М. Лаббок, А. Марошч, П.Г. Мехія, В.І. Муравйов, А.В. Пазюк, А.І. Радянська, Н. Флірі, Г.Г. Фустер, Т. Хікман, О.О. Шевчук, М.Я. Швець. Однак проблемні аспекти захисту

персональних даних в Європейському Союзі через призму кібербезпеки та цифрового суспільства досі не було розглянуто, що й зумовлює актуальність і теоретико-практичний інтерес до обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження захисту персональних даних в ЄС як реалії цифрового суспільства та вирішення проблемних питань з позицій кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація та технологічний прогрес створили багато різних проблем під час реалізації фізичними особами свого права на захист персональних даних, з якими зіткнулися і в країнах-членах та в самому ЄС в цілому. Персональні дані завдяки сучасним технологіям переміщуються вільніше, приватні компанії та органи державної влади використовують персональні дані в небувалих раніше масштабах, фізичні особи все більше і більше відкривають доступ до своїх даних. Захист персональних даних також є невіддільною частиною правового регулювання в рамках інформаційного суспільства.

Зробимо невеликий історичний екскурс щодо питання персональних даних в ЄС, а потім обговоримо законодавство ЄС щодо захисту персональних даних, яке набуло чинності з 25 травня 2018 р.

Перші рекомендації в Співтоваристві (1980 р.) не мали обов'язкового характеру для країн-членів, тому не було єдиного орієнтира для всіх країн-членів. Відповідно, національне законодавство дуже відрізнялося та було різноманітним. Відмінності негативно впливали на внутрішній ринок, через що було ініційовано прийняття у 1995 р. Директиви 45/46/ЄС як єдиного обов'язкового акту для всіх країн-членів. Однак у ній не було враховано майбутній технологічний прогрес, тому незабаром виникло питання про розробку нового більш прогресивного акту. Отже, у січні 2012 року було ініційовано реформування законодавства ЄС у сфері захисту персональних даних з метою приведення його у відповідність до вимог «цифрової епохи» та на виконання Стратегії єдиного цифрового ринку Європи (Digital Single Market Strategy). У зв'язку з цим було розроблено та впроваджено два документи. Перший – Директива 2016/680 Європейського Парламенту та Ради ЄС від 27 квітня 2016 р. «Про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних компетентними органами для цілей запобігання, розслідування, виявлення або переслідування кримінальних злочинів або виконання кримінальних покарань та про вільне переміщення таких даних, а також про скасування Рамкового Рішення Ради 2008/977» [1]; другий – Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року (General Data Protection Regulation (GDPR), Загальний регламент про захист даних) «Про захист фізичних осіб стосовно обробки персональних даних та про вільне переміщення таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС» [2]. Директива набула чинності 24 травня 2016 року, але країни-члени мали транспонувати її в своє національне законодавство до 6 травня 2018 року. Регламент як нормативно-правовий акт прямої дії автоматично став частиною національного законодавства кожної країни-члена з 25 травня 2018 року.

Зазначимо, що положення Регламенту спрямовані на гармонізацію захисту основних прав і свобод фізичних осіб щодо діяльності з переробки і на забезпечення вільного потоку персональних даних між державами-членами. Єдиний для всіх країн-членів Регламент має сприяти розбудові простору свободи, безпеки, справедливості й економічного союзу; економічного і соціального прогресу; зміцненню законності і зближенню економік в рамках внутрішнього ринку, а також загальному добробуту фізичних осіб країн-членів. Директива більш детально визначає умови співпраці з правоохоронними органами.

Головні новації, які внесені в право ЄС цими документами можна сформулювати наступним чином. Регламент вводить такі поняття, як «контролер» (самостійно або спільно з іншими визначає цілі та засоби опрацювання персональних даних) та «оператор» (опрацьовує персональні дані від імені контролера). Крім того, було розширено поняття «персональні дані» через те, що фізичні особи можуть бути пов'язані з онлайн-ідентифікаторами за допомогою їхніх пристроїв, додатків, інструментів чи протоколів, зокрема, IP-адресу, ідентифікаторів «cookie» (реп'яшків) або інших ідентифікаторів, таких як мітки радіочастотної ідентифікації. Це може залишити підказки, які в поєднанні з унікальними ідентифікаторами та іншою інформацією, отриманою з серверів, можна використати для створення профілів фізичних осіб та їхньої ідентифікації. Тепер згода на зберігання персональних даних, відображена у письмовому чи електронному вигляді, на вимогу контролюючих органів має бути пред'явлена. Введено право «право бути забутим» (право вимагати знищення усіх персональних даних після закінчення терміну їх обробки). Зазначимо, що це право не стало новим через те, що воно вперше було зазначене у рішенні Суду ЄС у справі «Google Spain» від 14 травня 2014 р. [3], у якому Суд ЄС на прецедентному рівні визнав за суб'єктом персональних даних «право бути забутим» (right to be forgotten) в ролі невіддільного права людини. Крім того, важливо зауважити, що це право не є абсолютним, адже його реалізація можлива лише за дотримання певних умов, наприклад, данні більше не потрібні компанії для тієї мети, задля якої вони були зібрані, або основою обробки даних є не згода фізичної особи, а вимога законодавства. В зв'язку з цим можна навести практичний приклад реалізації цього права: звільнений працівник вимагає у роботодавця знищити всі дані про нього, а роботодавець знає, що знищивши ці дані, він порушить законодавчі вимоги щодо строків зберігання трудових документів. У зв'язку з цим виникає питання, як співвідносити «право бути забутим» і обов'язок зберігання документів. Через те, що обробка даних (зберігання) здійснюється на основі вимог законодавства, а не на основі згоди суб'єкта, «право бути забутим» не застосовується. Важливим аргументом проти права бути забутим є твердження про те, що пошукові системи в Інтернеті не можна вважати контролерами даних у розумінні законодавства ЄС [4, с. 775]. Саме така ідея обґрунтована у позиції Генерального адвоката по справі «Маріо Констехи Гонсалеса». Зокрема, він вважає, що пошукова система в Інтернеті у процесі пошуку

не продукує новий автономний контент, виконує функції лише передавання даних, а її оператор не може нести обов'язків, які покладають на контролера даних [5]. Отже, у такому випадку (а також у випадку, якщо усе ж розглядати оператора пошукової системи як контролера даних), суб'єкту даних, який вважає, що його права чи інтереси порушені, доцільніше звертатися безпосередньо до сайтів-першоджерел, тобто до тих, хто розмістив інформацію в Інтернеті, а не до пошукової системи. Стосовно цього важливо правильно оцінювати і чітко розмежовувати діяльність, обов'язки та відповідальність кожного суб'єкта. Зокрема, коли йдеться про суб'єкта, який оприлюднює інформацію та є впливовим у медіа-просторі (як-от ЗМІ), то у відносинах з ним права людини захищені за допомогою низки правових інститутів. Наприклад, за допомогою права на відповідь зацікавлена особа може оприлюднити власну позицію такої ж ваги, як і оскаржувана інформація. Своєю чергою великі пошукові системи є надзвичайно впливовими суб'єктами відносин в Інтернеті, а «контент», який вони продукують, – це підбір та порядок посилань у відповідь на запит [6, с. 769]. Неважко уявити ситуацію, коли звернення до сайту-першоджерела не вирішить проблеми. Наприклад, відповідь чи спростування опублікованої сайтом недостовірної інформації на своїй головній сторінці зовсім не гарантує, що ця відповідь буде на першій, а не на сотій сторінці результатів, які видає пошукова система.

Отже, необхідні спеціальні правові норми, які захищатимуть користувача Інтернету у різних обставинах, і саме закріплення можливості вимагати стирання інформації про себе у праві ЄС є результатом намагання створити такі норми. З іншого боку, логічно виділити захист володільцями персональних даних «за конструкцією» (by design) та «за замовченням» (by default). Фактично вони мають принциповий характер. Перше визначення означає, що володільць персональних даних як під час проголошення мети обробки, так і в процесі самої обробки має гарантувати відповідність усієї процедури Регламенту. Друге визначення має забезпечити те, що володільць має імплементувати механізми гарантування того, що за замовченням обробляються лише ті персональні дані, які є необхідними для кожної детально визначеної мети обробки, і не зберігаються поза межами мінімальних строків, необхідних для досягнення таких цілей. Ці механізми повинні також забезпечити, щоб персональні дані не були доступними невизначеному колу осіб. Із зазначеного вище впливають принципи Privacy by Design, серед яких основними виступають ті, що є нижчезазначеними [7].

1) Використання превентивних заходів, а не тільки усунення наслідків: вбудовування конфіденційності в конструкцію системи повинне бути активним, а не обмежуватися лише заходами по усуненню наслідків. Такий підхід передбачає і запобігає випадкам порушення конфіденційності ще до того, як вони відбуваються. Іншими словами, особиста інформація повинна бути захищена до того, як система запущена в роботу, а не після виявлення порушень конфіденційності.

2) Визначення умов конфіденційності як стандартної установки: Privacy by Design прагне досягти максимального ступеня захисту особистої інформації, гарантуючи, що персональні дані захищені автоматично в тій або іншій інформаційній системі або ділових відносинах. Навіть якщо індивідум не вживає ніяких заходів, його особиста інформація залишається надійно захищеною. Не вимагається ніяких дій з боку індивідуума для захисту особистої інформації, – система вже спочатку містить в собі необхідні установки.

3) Конфіденційність виступає як частина структури: захист особистої інформації повинен стати невіддільною частиною архітектури будь-якої інформаційної системи або ділових відносин. Це не якийсь додатковий компонент, внесений в систему постфактум.

4) Реалізація повної функціональності із сумарним позитивним результатом: Privacy by Design не шукає приводів для помилкової дихотомії, таких, наприклад, як зміцнення безпеки системи на противагу захисту особистої інформації, демонструючи, що можна забезпечити, тощо.

5) Захист особистої інформації впродовж всього циклу її збору, зберігання, обробки і знищення: конфіденційність повинна бути вбудована в систему ще до початку збору даних. Навіть більше, цей захист повинен надійно розповсюджуватися на весь цикл зберігання і обробки даних; іншими словами, збереження даних має важливе значення для конфіденційності від моменту запуску системи і до кінця її існування. Це гарантує надійне зберігання даних, а після закінчення їх використання – надійне і своєчасне знищення.

6) Реалізація доступності та відвертості: всі компоненти і операції залишаються відкритими і доступними як для користувачів, так і для тих, хто забезпечує даний вид сервісу.

7) Реалізація дотримання конфіденційності користувачів: система повинна бути орієнтована на користувача. Це досягається такими заходами, як захист особистої інформації за умовчанням, своєчасне повідомлення про збір особистої інформації, надання користувачу свободи вибору в зручній і зрозумілій формі.

Як відомо, сьогодні ЄС не має своїх власних пошукових систем, соціальних мереж тощо, тому він має йти в фарватері США, захищаючи свої власні інтереси. Так, наприклад, питання передачі персональних даних третій країні або міжнародній організації може мати місце лише за умови, якщо передача даних необхідна: для захисту життєво важливих інтересів суб'єкта даних або іншої особи; для захисту законних інтересів суб'єкта даних, якщо це передбачено законодавством держави-члена стосовно передачі персональних даних; для запобігання прямій і серйозній загрозі для громадської безпеки держави-члена або третьої країни. Право знати про злами баз персональних даних (компанії та організації мають повідомляти свої національні контролюючі органи про будь-які загрози для персональних даних суб'єктів цих даних, а також вступати в комунікації з самим суб'єктами даних щодо цих ризиків). Має бути легший доступ

до своїх даних, тоді фізичні особи будуть мати більше інформації про те, яким чином обробляється їх персональні дані, яка саме інформація є у компанії, з якою метою вона зберігається, яким третім особам передається, як довго зберігатимуться персональні дані і яке джерело збору інформації. Ця інформація має бути надана чітко та зрозуміло і винятково на безоплатній умові. При цьому існує право на переніс персональних даних (right of data portability): фізичні особи зможуть переносити свої персональні дані при зміні провайдерів послуг. Отже, натеper встановлена більш жорстка відповідальність за порушення вимог до захисту персональних даних. Законодавчо реалізується необхідність призначати окремих фахівців (штатних або найманих за контрактом) або створювати окремі підрозділи для обробки персональних даних. Природно, що при згаданій залежності від провідних комп'ютерних компаній США, що є власниками Інтернету, пошукових, інших систем тощо, вплив на збереження персональних даних відбувається через систему штрафів. Так, штраф в розмірі 10 мільйонів Євро або 2 відсотків річного обігу (в залежності від того, що вище) буде стягнуто за порушення наступних положень Регламенту [2]: ст. 8 (щодо умов отримання згоди неповнолітніх), ст. 11 (щодо обробки, яка не потребує ідентифікації), ст. 25-39 (що стосуються володільця та розпорядника, безпеки персональних даних, оцінки впливу обробки персональних даних та попередні консультації, призначення відповідального за безпеку персональних даних), ст. 41 (4) обов'язки органу моніторингу), ст. 42 (правила сертифікації) та ст. 43 (органи сертифікації).

Штрафом в розмірі 20 мільйонів Євро або 4 відсотків річного обігу (в залежності від того, що вище) буде каратись порушення положень Регламенту, що стосуються:

- а) основних принципів обробки персональних даних, в першу чергу згоди (ст. 5), легітимності обробки (ст. 6), умов отримання згоди (ст. 7), обробки особливих категорій персональних даних (ст. 9);
- б) прав суб'єкта даних, що визначені (ст. 12-22);
- в) правил трансферу персональних даних в треті країни або міжнародним організаціям (ст. 44-49);
- г) положень щодо специфічних ситуацій обробки (Глава IX);
- д) невиконання наказів чи вимоги контролюючого органу щодо обмеження обробки або припинення переміщення даних (ст. 58 (2)) або ненадання доступу (ст. 58 (1)).

В рамках GDPR, «робоча група 29» (working party 29) надає роз'яснення та Керівні принципи (guidance) з різних питань, що виникають у контролерів та процесорів (як вони визначені в рамках GDPR) щодо різних аспектів застосування вказаного Регламенту. Одне з таких роз'яснень стосується «прозорості» під час обробки персональних даних (далі Керівні принципи) [8].

Як вказано у самих Керівних принципах, «прозорість» є всеосяжним обов'язком для контролерів та операторів (як вони визначені GDPR) та застосовується у наступних трьох ключових сферах: 1) надання інформації

суб'єктам персональних даних для чесної обробки; 2) умови комунікації контролерів з суб'єктами персональних даних щодо їхніх прав в рамках GDPR; 3) забезпечення реалізації прав суб'єктів персональних даних контролерами [8].

В Керівних принципах наводяться приклади правильної та слабкої (невдалої) комунікації обробників з суб'єктами персональних даних в контексті «прозорості», зокрема, наводяться такі вирази: 1) «ми можемо використовувати Ваші персональні дані для розвитку нових сервісів»; 2) «ми можемо використовувати Ваші персональні дані для дослідницьких цілей»; 3) «ми можемо використовувати Ваші персональні дані для пропонування персоналізованих сервісів». Всі вищевказані способи комунікації названі прикладами слабкої/невірної практики (poor practice example). Причиною цьому служить «загальність» висловлювань – не вказано, які саме сервіси будуть розвиватись, та як саме в цьому разі будуть використовуватись персональні дані, не вказано, яке саме дослідження відбудеться та які саме сервіси планується надавати в майбутньому.

Комунікація з суб'єктом персональних даних може також доповнюватись візуальними об'єктами для кращого та всебічного сприйняття таким суб'єктом інформації. Така умова передбачена статтею 12 GDPR. Ще однією умов прозорості, як це вказано у Керівних принципах, є використання простої мови, яка буде зрозуміла потенційній цільовій аудиторії. Таким чином, в рамках GDPR термін «прозорість» під час обробки персональних даних означає реальну можливість для суб'єктів персональних даних розуміти, що і як відбувається з їх персональними даними.

На наш погляд, також слід детальніше звернути увагу на положення Директиви (ЄС) 2016/681 Європейського Парламенту і Ради від 27.04.2016 р. «Про використання даних записів реєстрації пасажирів (PNR) для профілактики, виявлення, розслідування і судового переслідування злочинів терористичного характеру і важкого злочину» (Директива PNR) [9], оскільки вона входила у законодавчий пакет ЄС із захисту персональних даних.

Зібрані дані PNR можуть бути оброблені тільки для профілактики, виявлення, розслідування і судового переслідування терористичних і серйозних злочинів. Вони включають: ім'я пасажирів, дату поїздки, маршрут проходження, відомості про квитки, контактні дані з турагентом, через якого політ був замовлений, використовувані засоби платежу, номер місця, відомості про багаж.

Нові правила визначають стандарт ЄС для обробки і використання даних PNR та включають положення, що належать до:

- мети, з якою дані PNR будуть оброблені в контексті правоохоронної діяльності (використання в розслідуваннях і судових переслідуваннях конкретних осіб);

- зберігання даних PNR (протягом 4,5 років), із суворою процедурою доступу до повної інформації (перелік даних, які збираються авіаперевізниками, представлений в Додатку 1 до Директиви PNR);

– обміну даними PNR між державами – членами ЄС та між державами – членами ЄС і третіми країнами. Обмін даними здійснюється за допомогою мереж обміну (електронних засобів), за умов забезпечення їх сумісності для форматів даних PNR і відповідних протоколів.

Забезпечення створення однакових умов сумісності, застосовних до передачі (електронної передачі) даних від авіаперевізників, покладено на Комісію ЄС. Ці повноваження мають здійснюватися відповідно до Регламенту (ЄС) № 182/2011 Європейського парламенту і Ради «Про правила і загальні принципи механізму контролю державами – членами ЄС та здійснення Комісією ЄС виконавчих повноважень». Розглядаючи зазначений документ, автори цієї статті (В.Б. та М.В.) звертають увагу на такі положення документу, як:

– посилення гарантій захисту приватного життя та персональних даних, зокрема, шляхом підвищення ролі національних наглядових органів і обов'язкового призначення співробітника по захисту даних PNR у відповідних організаціях;

– визначення в кожній державі – члені ЄС компетентного органу для профілактики, виявлення, розслідування або судового переслідування терористичних і серйозних злочинів для забезпечення виконання положень Директиви PNR. Національний контролюючий орган (Національний орган нагляду) кожної країни-члена відповідає за консультування і моніторинг застосування на своїй території прийнятих національних нормативних положень, згідно з Директивою PNR;

– призначення в кожному органі реєстрації авіапасажирів (ОРА) співробітника по захисту даних, відповідального за контроль обробки даних PNR і реалізацію правових гарантій. ОРА зобов'язаний вести облік наступних операцій обробки: збір, консультації, розкриття інформації та її стирання. Протоколи консультацій і розкриття інформації повинні містити, зокрема, мету, дату і час проведення таких операцій і вказувати, за можливістю, відомості про особу людини, яка консультувалася. Записи мають бути використані винятково для цілей перевірки, самоконтролю, забезпечення цілісності і безпеки даних або аудиту. ОРА повинен надавати записи по запиту Національного наглядового органу;

– встановлення правил відносно санкцій, зокрема фінансових, до авіаперевізників, які не передають дані.

В усіх відповідних документах ЄС вказується, що реформа системи правового регулювання захисту персональних даних має безпосереднє відношення до врегулювання питань кіберзахисту та забезпечення мережевої та інформаційної безпеки. Саме тому ці питання не можна розглядати окремо одне від одного. Водночас не можна не відзначити, що введення Регламенту ЄС [2] вносить певні серйозні обмеження. Так, можна зазначити, що GDPR приводить до неможливості використання в бізнесі рекламних і трекінгових додатків «третьої сторони». Дотримання GDPR приводить до ускладнення бізнес-аналітики сервісів і неможливості одержувати дохід від рекламних систем.

Згідно з [10] можна виділити наступні категорії користувачів сайтів бізнесу:

- одноразові відвідувачі;
- відвідувачі, що використовують сервіс частково (тимчасові користувачі);
- повноправні зареєстровані користувачі, що використовують велику частину функціональності сервісу;
- користувачі, що припинили використання сервісу (що автоматично має на увазі скасування реєстрації користувача і видалення з сервісу його персональних даних).

Для першої категорії можлива тільки «анонімна» аналітика, в якій поведінка користувача ніяк не пов'язана з його профілем або з його профілізацією – отриманням про нього будь-яких додаткових даних деанонімізуються.

Інша категорія представляє собою користувачів, які користуються функціоналом сервісу, але не всім, а тільки його частиною (наприклад, такі користувачі можуть бути підписані на оновлення або на новинні розсилки, але не зареєстровані як повноформатні користувачі сайту). Тут може бути одержана згода на використання даних користувача, але тільки часткове. Використання частки роботи реклами та аналітики бізнесу суворо обмежується цільовою установкою, що визначає частку інтересу користувача сервісу. Нарешті, для останньої категорії (повноправних користувачів сайту) стара модель використання реклами і аналітики бізнесу може бути задіяна повною мірою, проте все одно вимагає явної згоди користувача і не може бути використана без його відома.

GDPR так само змінює структуру роботи з даними користувачів тих, що відмовилися від використання сервісу. Якщо раніше інформація про таких користувачів могла залишатися в системі та використовуватися у всіх перерахованих вище випадках (реклама/маркетинг/таргетінг/бізнес-аналітика), то тепер такі дані повинні видалятися, а тому не можуть бути використані. Один із шляхів їх часткового використання – механізм «анонімізації», подібний тому, який використовується для першої категорії користувачів. При цьому дані про поведінку користувача відділяються від профілю користувача й можуть залишатися в системі навіть після стирання профілю користувача. Це дозволяє зберегти інформацію про взаємодії з користувачами сервісу, хоч і в неповному обсязі.

Впровадження суворих нормативів контролю за приватністю інформації про користувачів також потенційно може позначитися на якості сервісів, що надаються користувачам. Наприклад, дані про зростання, вагу, розмір взуття й інші біометричні параметри користувача є приватними, тому багато сервісів перестали дозволяти використовувати їх (наприклад, для розрахунку розмірів одягу, спортивного інвентарю тощо) без повної реєстрації. Так само повідомляється про відхід частини гральних сервісів з європейських ринків, оскільки вони теж зберігають призначені для користувача дані та потрапляють під дію GDPR. Крім загальних проблем,

пов'язаних з ускладненням бізнесу, позначається загальна неготовність гравців до нововведень. Наприклад, дослідження, проведене Ponemon Institute [11], показує загальну неготовність компаній до впровадження положень GDPR. Зокрема, крім загального поганого знайомства з положеннями GDPR, компанії виявляються не готовими до його реалізації. Так, встановлено [11]:

- у більш ніж двох третинах опитаних компаній не дотримуються терміни і вимоги обов'язкового сповіщення про витоки даних, що відбулися;
- більш ніж половина компаній вважає, що головною загрозою витоків може бути фінансовий збиток від штрафу згідно з вимогами GDPR;
- близько 60% компаній вважає, що впровадження GDPR приведе до необхідності серйозної реструктуризації компанії;
- найбільш важкою вимогою для компаній стає вимога про сповіщення про витоки даних і забезпечення користувачам доступу до їх даних (так вважають не менше 83% респондентів).

Також згідно з опитуванням, як свідчать ті ж самі матеріали, окрім реструктуризації компанії, більш ніж у половині випадків потрібним стає залучення окремих експертів з впровадження GDPR та інші аутсорсінгові заходи. В цілому дослідження [11] показує слабку готовність до реалізації положень GDPR серед широкого спектру компаній, оскільки в опитуванні брали участь компанії як з ЄС, так й із США.

Проблеми стосуються не тільки пересічних компаній, але й великих гравців ринку, які володіють всіма необхідними ресурсами для реструктуризації, але все одно не встигли провести реалізацію положень GDPR.

Згідно з дослідженням юриста і активіста в питаннях приватності Макса Шремса (Max Schrems), крупні гравці інформаційного ринку (зокрема, соціальні мережі, сервіси відеохостінгу та стрімінгового віщання) систематично порушують GDPR, що за різними оцінками у відповідь тільки на 10 основних скарг може обійтися крупним компаніям приблизно в 18,8 млрд євро штрафу [12]. Автор зазначає, що в багатьох компаніях реакція на скарги відбувається без участі людини – на базі тих або інших варіацій автовідповідачів і систем автоматичної відповіді на листи зі скаргами. У деяких компаніях користувачу надаються не всі дані або надаються дані, але не надається інформація про те, для чого й навіщо вони були використані та які треті сторони мали або могли мати до них доступ. При цьому такі компанії, як британський сервіс спортивного стрімінга DAZN і німецький музичний стрімінговий сервіс SoundCloud взагалі ігнорують запити про порушення GDPR.

Впровадження GDPR ставить під загрозу знищення цілого сегменту Інтернету, причому що належить до самих передових Інтернет-технологій [13]. Йдеться про розподілені системи, окремим прикладом яких є криптовалюти та блокчейн-технології.

У «розподіленому Інтернеті» дані зберігаються у вигляді окремих фрагментів інформації на кожному комп'ютері призначеної для користувача мережі. При цьому часто така мережа захищена особливими криптографічними

системами, які роблять неможливим управління даними, що зберігаються в інформаційному просторі такої мережі поза призначеною для користувача «точкою входу». Наприклад, в мережах **TOR** та **i2p** призначений для користувача трафік в закодованому вигляді проходить через всі мережеві крапки, розподіляючись між ними у випадковому порядку. Це приводить до фундаментальних суперечностей з GDPR [14]. Наприклад, в сучасному вигляді з таких мереж неможливо видалити призначені для користувача дані, не порушивши цілісність системи. Неможливо визначити, на якому комп'ютері територіально зберігаються дані користувача в різні моменти часу. Крім того, системи, засновані на блокчейн-технологіях, звичайно націлені на збереження історії дій користувача (інформація про операції по купівлі-продажу криптовалюти, смарт-контракти тощо), видалити які без порушення цілісності системи так само не уявляється можливим.

Хоча питання активно дискутується і вже запропоновані деякі шляхи рішення проблеми (наприклад, залишати тільки хеш-суми транзакцій після видалення даних [15]), тема співіснування розподілених мереж, заснованих на блокчейн-технологіях і GDPR, все ще залишається під питанням [16].

Всі перераховані проблеми говорять про те, що як самі положення GDPR, так і практика їх впровадження вимагають істотного доопрацювання [17]. В цьому відношенні певний інтерес можуть представляти міркування, які були висловлені на слуханнях сенатського комітету у юридичних справах США [18]. У числі запрошених на слухання виступили представники DuckDuckGo і Mapbox – фірм, що широко використовують відкритий, прозорий і відповідальний підхід до використання призначених для користувача даних, при цьому комерційно успішних фірм. Міркування, приведені представниками згаданих вище фірм, можна звести до трьох наступних пунктів щодо поліпшення загального контролю приватності, які цілком можна розповсюдити, зокрема, на практику рішення проблем з GDPR.

1) Дотримання приватності може бути корисним для бізнесу. Все залежить від вибраної моделі бізнесу, приклади DuckDuckGo, Mapbox і інших Інтернет-компаній показують, що цілком можна поєднувати отримання прибутку з відповідальним підходом до поводження з призначеними для користувача даними.

2) Контроль за приватністю не повинен ускладнювати ведення бізнесу. Це передусім стосується законодавчої бази. Зокрема, багато положень GDPR є суперечливими та вимагають подальшого роз'яснення. На противагу цьому, нове законодавство повинне забезпечувати максимально зрозумілий та доступний підхід до управління призначеними для користувача даними і чітко визначати відповідальність приватних компаній.

3) Впровадження законів повинне покладатися на самоорганізацію «нетізенів» (груп користувачів Інтернету та активістів, що само організуються), а не на ініціативи «великих гравців», оскільки останні завжди діятимуть на користь бізнесу, а не Інтернет-співтовариства в цілому [19].

У сучасному інформаційному просторі існує велика кількість проблем, пов'язаних з приватністю та управлінням призначеними для користувача

даними. Для вирішення цього питання пропонуються різні шляхи. Нам представляється перспективним дотримання перерахованих заходів, яке повинне допомогти поліпшити положення справ як для рядових користувачів, так і для крупних гравців інформаційного ринку.

Висновки. Базовою метою захисту персональних даних стало забезпечення ключових прав та свобод громадян. Сьогодні основою захисту персональних даних в ЄС став пакет документів, базовим серед яких постає Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради (General Data Protection Regulation (GDPR), загальний регламент про захист даних), що регулює діяльність з переробки та забезпечення вільного потоку персональних даних між державами-членами. Незважаючи на гучні скандали щодо доступу та оприлюднення персональних даних та зростання критики на адресу соціальних мереж, у щоденному житті користувачі продовжують залишати чимало особистих даних (і не лише в мережі Інтернет), іноді навіть не здогадуючись про можливість використання їх третіми особами. Основною дилемою упорядкування інформаційних відносин у сфері захисту персональних даних залишається протиріччя між прагненням максимального застосування персональних даних у державних (міждержавних), політичних, комерційних та особистих інтересах й одночасно спрямованість у бажаннях та деклараціях захистити права на недоторканність приватного життя людини. Хоча ідея захисту персональних даних виходить з необхідності захисту індивідуума та гарантій верховенства його інтересів над «суспільними інтересами», деякі інтереси можуть виконувати волю однієї особи (чи групи) із силою та невідворотністю натовпу.

Література

1. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA. URL: <https://clck.ru/FEMNQ>.
2. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance). URL: <https://clck.ru/FEMPB>.
3. Case C-131/12: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 13 May 2014 (request for a preliminary ruling from the Audiencia Nacional – Spain) – Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González (Personal data – Protection of individuals with regard to the processing of such data – Directive 95/46/EC – Articles 2, 4, 12 and 14 – Material and territorial scope – Internet search engines – Processing of data contained on websites – Searching for, indexing and storage of such data – Responsibility of the operator of the search engine – Establishment on the territory of a Member State – Extent of that operator's obligations and of the data subject's rights – Charter of Fundamental Rights of the European Union – Articles 7 and 8) // Official Journal. C 212. 7.7.2014. P. 4–5.
4. McGoldrick D. Developments in the Right to be Forgotten. *Human Rights Law Review*. 2013. V. 13/ #4. P. 761–776.
5. Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 25 June 2013, C-131/12 Case Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González. URL: <http://eur-lex.europa.eu>.

6. Frantziou E. Further Developments in the Right to be Forgotten: The European Court of Justice's Judgment in Case C-131/12, Google Spain, SL, Google Inc v Agencia Espanola de Proteccion de Datos / Eleni Frantziou. *Human Rights Law Review*. 2014. No. 14. P. 761–777.
7. Кавукиан Э. Privacy by Design: 7 основополагающих принципов. URL: <https://www.zakon.kz/4670977-privacy-by-design.-7.html>.
8. Guidelines on Transparency under Regulation 2016/679 (wp260rev.01). []. URL: http://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=622227.
9. Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the use of passenger name record (PNR) data for the prevention, detection, investigation and prosecution of terrorist offences and serious crime. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/681/oj>.
10. Publishers Haven't Realized Just How Big a Deal GDPR is – Baekdal Plus. URL: <https://baekdal.com/strategy/publishers-havent-realized-just-how-big-a-deal-gdpr-is/>
11. The Race to GDPR: A Study of Companies in the United States & Europe. URL: https://iapp.org/media/pdf/resource_center/Ponemon_race-to-gdpr.pdf
12. Structural Violation of “Right to Access” and GDPR complaints against Netflix, Amazon, Spotify, YouTube and Apple filed. URL: https://noyb.eu/wp-content/uploads/2019/01/PA_st_EN.
13. What are the compatibility issues between GDPR and blockchain? URL: <https://www.siliconrepublic.com/enterprise/blockchain-gdpr-eu>.
14. IBM, the GDPR and “blockchain” — whatever that word specifically means – Attack of the 50 Foot Blockchai. URL: <https://davidgerard.co.uk/blockchain/2018/06/28/ibm-the-gdpr-and-blockchain-whatever-that-word-specifically-means/>.
15. Here's how GDPR and the blockchain can coexist. URL: <https://thenextweb.com/syndication/2018/07/26/gdpr-blockchain-cryptocurrency/>.
16. Грустный закон. Как защита персональных данных влияет на блокчейн-проекты Технологии Forbes.ru. URL: <https://www.forbes.ru/tehnologii/363971-grustnyy-zakon-kak-zashchita-personalnyh-dannyh-vliyaet-na-blokcheyn-proekty>.
17. Julia Reda. Article 13 is almost finished – and it will change the internet as we know it . URL: <https://juliareda.eu/2019/01/article-13-almost-finished/>.
18. Meeting | Hearings | United States Senate Committee on the Judiciary. URL: <https://www.judiciary.senate.gov/meetings/gdpr-and-ccpa-opt-ins-consumer-control-and-the-impact-on-competition-and-innovation>.
19. Why the Debate Over Privacy Can't Rely on Tech Giants | Electronic Frontier Foundation. URL: <https://www.eff.org/deeplinks/2019/03/why-debate-over-privacy-cant-rely-tech-giants>.

А н о т а ц і я

Бойко В. Д., Василенко М. Д. Кібербезпека та захист персональних даних в ЄС: проблеми цифрового суспільства. – Стаття.

У статті досліджено реформу ЄС щодо захисту персональних даних через призму кібербезпеки в умовах цифрового суспільства. Обговорено новації, розбіжності та протиріччя між чинним законодавством та технічним вирішенням питань захисту персональних даних.

Ключові слова: кібербезпека, захист персональних даних, обробка персональних даних, приватність, ЄС, Загальний регламент захисту даних, цифрове суспільство.

А н н о т а ц и я

Бойко В. Д., Василенко Н. Д. Кибербезопасность и защита персональных данных в ЕС: проблемы цифрового общества. – Статья.

В статье исследована реформа ЕС по защите персональных данных через призму кибербезопасности в условиях цифрового общества. Обсуждены новации, разногласия и противоречия между действующим законодательством и техническим решением вопросов защиты персональных данных.

Ключевые слова: кибербезопасность, защита персональных данных, обработка персональных данных, конфиденциальность, ЕС, Общий регламент защиты данных, цифровое общество.

S u m m a r y

Boyko V. D., Vasylenko N. D. Cybersecurity and personal data protection in the EU: problems in digital society. – Article.

The article explored the European Union's reform of the protection of personal data through the prism of cybersecurity and digital society. Innovations, disagreements and contradictions between current legislation and technical decision of personal data protection are discussed.

Key words: cybersecurity, personal data protection, personal data processing, privacy, EU, GDPR, General Data Protection Regulation, digital society.

УДК 347.457.1

О. І. Виговський

ПРОСПЕКТ ЦІННИХ ПАПЕРІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЇ НА РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань правового регулювання ринку цінних паперів є забезпечення інформованості інвесторів про емітентів цінних паперів, що підлягають публічному розміщенню. Важливим напрямом реалізації цього завдання є контроль за розкриттям емітентом інформації про свою компанію, її фінансово-економічне становище, а також про запланований випуск цінних паперів у спеціальному документі, який під час публічного розміщення цінних паперів підлягає обнародуванню до початку розміщення. Інвестор має бути забезпечений усіма умовами для прийняття інформованого інвестиційного рішення про придбання цінних паперів, і кращим засобом розкриття інформації про емітента та про емісію вважається проспект – свого роду «паспорт» випуску цінних паперів, а також запрошення інвесторів до участі у капіталі товариства. Як зазначав свого часу І. Тарасов, проспект має значення запрошення з боку засновників взяти участь у підприємстві, а тому обов'язково має містити всі дані, на підставі яких передплатник міг би скласти правильне та повне уявлення про характер підприємства, ступінь його солідності та доходності [1, с. 222].

Законодавства більшості держав світу встановлюють жорсткі вимоги щодо змісту та порядку розкриття інформації, що міститься у проспекті, а також запроваджують сувору відповідальність за надання недостовірної інформації в тексті проспекту. Так, в США розділ 10 Закону «Про цінні папери» 1933 року передбачає необхідність підготовки проспекту цінних паперів, а також відомостей, які підлягають включенню до проспекту. Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 року проспект цінних паперів – це документ, який оформлюється під час здійснення публічної пропозиції цінних паперів та містить інформацію відповідно до вимог, визначених законом. Як зазначається у ч. 1 ст. 5 Директиви 2003/71/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 4 листопада 2003 р. про проспект, що підлягає публікації під час публічної пропозиції цінних паперів чи їх допуску до торгів

(далі – «Директива ЄС про проспект»), цей документ містить всю інформацію, яка необхідна для надання інвесторам можливості зважено оцінити активи та пасиви, фінансове становище, прибутки та збитки, перспективи діяльності емітента та будь-якого гаранта, а також права, що посвідчуються цінними паперами. Дана Директива у ст. 3(1) вимагає, щоб держави-учасниці не дозволяли здійснення будь-якої пропозиції цінних паперів широкому загалу в межах їх територій без попередньої публікації проспекту.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. В українській правовій доктрині теоретичні питання, пов'язані з використанням проспекту цінних паперів для розкриття інформації на фондовому ринку, не були об'єктом належної уваги з боку науковців. Окремі питання щодо проспектів порушувалися у роботах щодо цінних паперів та їх емісії, зокрема, О.Ю. Синенко [2], А.С. Рогова [3], Г.Н. Шевченко [4], а також досліджувалися у спеціальних роботах М. Бондаревської [5], Д. Вавуліна [6], Н.А. Вербицької [7], Є.В. Галкової [9] та інших.

Разом з тим на доктринальному рівні залишаються невирішеними деякі питання теоретичного та прикладного характеру, що стосуються цього важливого інструменту розкриття інформації на фондовому ринку, зокрема, питання про правову природу проспекту цінних паперів та відповідальність за недостовірну чи оманливу інформацію в проспекті. Крім того, за умов поглиблення процесів інтеграції України у європейський фінансовий та економічний простір та необхідності наближення українського законодавства про цінні папери до європейських стандартів особливої актуальності набуває вивчення результатів гармонізаційних процесів у сфері правового регулювання випуску та розміщення цінних паперів в країнах ЄС.

Метою даної статті є аналіз питання про правову природу проспекту цінних паперів, зокрема, можливості його кваліфікації як оферти цінних паперів від емітента, яку має акцептувати інвестор, дослідження підстав відповідальності за вміщення недостовірної інформації у проспекті, а також вивчення уніфікаційних та гармонізаційних процесів на теренах ЄС в контексті запровадження «принципу взаємного визнання» відносно проспектів цінних паперів, зареєстрованих в одній із держав ЄС.

Викладення основних результатів. Публічність проспекту цінних паперів забезпечується вимогою щодо його реєстрації та публікації у спосіб, визначений національним регулятором фондового ринку. Невиконання цієї вимоги зазвичай тягне за собою застосування кримінальних санкцій, а порушення вимог щодо змісту такого документу зумовлює виникнення суворой адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності. Реалізація таких вимог забезпечує прозорість на фондовому ринку, зменшує ризики шахрайства з боку недобросовісних емітентів, підвищує довіру суспільства до фінансового сектору, захищає інвесторів від прийняття помилкових інвестиційних рішень та знижує ризики втрат внаслідок потенційних банкрутств емітентів. Крім того, належне розкриття інформації емітентом забезпечує встановлення адекватної ринкової ціни на цінні папери, що пропонуються до продажу.

Аналіз законодавств іноземних держав дозволяє виділити наступні критерії, які визначають необхідність підготовки та публікації проспекту цінних паперів:

1) спосіб розміщення цінних паперів (проспекти зазвичай необхідно розкривати широкому загалу у випадку публічного розміщення);

2) кількість потенційних набувачів цінних паперів (наприклад, коли цінні папери пропонуються більш ніж 100 особам);

3) обсяг емісії, тобто сумарної номінальної вартості всіх цінних паперів запланованого випуску;

4) характер потенційних інвесторів (так, якщо цінні папери будуть розміщуватися виключно серед інституційних інвесторів, для яких інвестиційна діяльність являє собою професійну діяльність і які повною мірою можуть усвідомлювати ризики, пов'язані з таким інвестуванням, вимоги щодо проспекту можуть бути більш ліберальними або взагалі відсутніми).

Іншими словами, підготовка та публікація проспекту стають обов'язковими, коли емітент планує залучати кошти від значного або заздалегідь необмеженого кола інвесторів, які не є в даний момент учасниками компанії, а отже, не мають належного рівня інформованості про емітента та про цінні папери.

В правовій доктрині дискусійним є питання щодо правової природи проспекту цінних паперів. Чи можна вважати проспект офертою укласти договір купівлі-продажу цінних паперів з емітентом? Чи виступає в такому випадку емітент в якості оферента, а інвестор – в якості акцептанта оферти (при цьому формою вираження акцепту буде заявка на придбання цінних паперів)?

На наш погляд, зіставлення класичного поняття оферти у договірному праві та юридичних характеристик проспекту дає всі підстави стверджувати, що проспект не може розглядатися як оферта придбавати цінні папери. Як зазначає А.Ю. Синенко, проспект емісії може розглядатися як приклад оферти лише за дотримання таких умов: (1) емітент повинен вжити активних дій щодо направлення проспекту потенційним набувачам або зробити його доступним для них іншим способом; (2) проспект емісії містить пряму вказівку на те, що він є офертою [2, с. 65]. Водночас на практиці під час здійснення публічного розміщення цінних паперів проспект не адресується будь-яким конкретним особам, його цільова аудиторія є максимально широкою, ознайомитися з ним може будь-який потенційний інвестор, зокрема, той, про існування якого емітент навіть не здогадується. Безумовно, емітент ніколи не позначає даний документ як оферту. На нашу думку, публікація проспекту з юридичної точки зору є нічим іншим, як рекламою випуску цінних паперів. Публікація зареєстрованого регулятором проспекту під час публічного розміщення є способом здійснення маркетингу цінних паперів, що вимагається на нормативному рівні і який не замінюють будь-які інші маркетингові заходи (презентації («роад-шоу»), публікації в пресі, оголошення в соціальних мережах тощо). Юридична особа рекламує свої цінні папери шляхом розкриття норматив-

но передбаченої інформації про себе та свій випуск та укладає договори купівлі-продажу з тим, хто відгукнеться на цю рекламу та зажадає придбати визначену кількість цінних паперів. Саме такий інвестор робитиме ofertу щодо придбання цінних паперів. Іншими словами, пропозиція необмеженому колу осіб набувати у власність цінні папери не зумовлює виникнення зобов'язання емітента укладати правочини з цим необмеженим колом осіб: емітент, не будучи зв'язаним умовами офerti, вправі відмовити майбутньому інвестору в укладенні договору купівлі-продажу.

Відповідальність за нерозкриття інформації у проспекті, неповне розкриття або включення недостовірної інформації вважається абсолютною, тобто вона виникає у емітента незалежно від його обізнаності з реальними фактами. Будь-яке зняття з себе такої відповідальності за допомогою спеціальних застережень в тексті проспекту є неможливим. Специфічним є і коло осіб, що несуть відповідальність за зміст проспекту. Окрім директорів (членів виконавчого органу) емітента, до таких осіб зазвичай включаються аудитори (вони несуть відповідальність в частині, що стосується фінансової звітності емітента), андерайтери, інколи — юристи та інші експерти, мажоритарні акціонери. Характерною особливістю є настання відповідальності навіть за відсутності вини (так, відповідно до абз. 2 ч. 5 ст. 36 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» відповідальність за достовірність відомостей, наведених у документах, що подаються для затвердження проспекту, несе особа, яка оформила проспект).

Якщо оманлива чи недостовірна інформація була свідомо включена до проспекту, це є підставою для виникнення кримінальної відповідальності та цивільної відповідальності за нанесені збитки. Однак в правовій доктрині не до кінця розробленим є питання щодо змісту поняття недостовірної інформації у проспекті цінних паперів. На наш погляд, таке поняття не повинно зводитися винятково до переліку недостовірних фактів. Так, будь-яка заява емітента про наміри (наприклад, щодо напрямів використання коштів, отриманих від емісії цінних паперів, майбутніх програм модернізації виробництва, дивідендної політики тощо) є недостовірною інформацією, якщо емітент насправді не мав такого наміру на момент оформлення проспекту. Будь-які прогнози щодо майбутніх показників економічного зростання чи підвищення рентабельності виробництва можуть також кваліфікуватися як недостовірні, якщо емітент сам не вірив у їх реальність (хоча такий факт буде складно довести) або на момент оформлення проспекту існували факти, які очевидно заперечували його здійсненність. Разом з тим цілком реалістичний прогноз, який не відбувся через політичні або макроекономічні фактори, не повинен бути підставою для притягнення емітента до відповідальності за недостовірну інформацію.

Одним з ключових аспектів системи правового регулювання випуску та обігу цінних паперів в країнах ЄС є «принцип взаємного визнання» (англ. *"mutual recognition principle"*), зафіксований в ряді нормативних документів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 17 Директиви ЄС про проспект, проспект, схвалений у державі його походження, буде вважатися законною

підставою для проведення публічного розміщення чи допуску до торгів у будь-якій іншій державі-учасниці, де буде здійснюватися така діяльність, за умови повідомлення компетентного органу такої держави. Відповідне повідомлення має надаватися компетентним органом держави реєстрації проспекту на вимогу емітента чи особи, відповідальної за підготовку проспекту, протягом трьох робочих днів після отримання відповідного запиту, або протягом одного робочого дня з моменту схвалення проспекту, якщо запит був поданий одночасно з проектом проспекту, шляхом надання компетентному органу держави місця здійснення розміщення чи проведення торгів свідоцтва про схвалення проспекту, який підтверджує, що проспект був складений у відповідності до вимог даної Директиви (ч. 1 ст. 18). Спеціальні положення передбачені ст. 20 цієї Директиви відносно емітентів, зареєстрованих в третіх державах. Компетентний орган держави-учасниці може схвалити проспект, складений відповідно до законодавства третьої держави, за умови, що: (а) проспект був складений відповідно до міжнародних стандартів, включаючи стандарти розкриття інформації IOSCO; (б) вимоги до інформації, що міститься в проспекті, включаючи інформацію фінансового характеру, еквівалентні вимогам, встановленим даною Директивою.

Слід зазначити, що принцип взаємного визнання в тому вигляді, як його відтворено в текстах нормативного інструментарію ЄС, не варто розглядати як спосіб вирішення колізійних питань, оскільки дійсність проспекту та інформаційних меморандумів іноземного походження у будь-якій державі-учасниці «зумовлена ані застосуванням класичних колізійних норм, ані добровільним наданням іноземному праву переважної юридичної сили перед внутрішньодержавним правом...» [9, с. 155]. Нормативні акти ЄС лише визначають державу походження емітента як компетентну юрисдикцію для схвалення проспекту, і акти його державних органів винятково з огляду на принцип взаємного визнання, закріплений наднаціональним законодавством ЄС, отримують визнання в будь-якій іншій державі-учасниці. Іноземне право як таке в даному випадку не застосовується; рішення іноземного державного органу про схвалення проспекту надається юридична сила на території іншої держави винятково на основі факту ідентичності базових стандартів, що існують для подібних документів в усіх державах-учасниках, які імплементували відповідні Директиви ЄС. Визначення компетентного правопорядку з усіх інших питань транскордонного розміщення цінних паперів продовжує здійснюватися на підставі колізійних норм національних законодавств держав – членів ЄС.

В умовах розвитку глобального фінансового ринку гостро відчувається потреба у прискоренні уніфікаційних процесів на регіональному та універсальному рівнях. Міжнародні договори та угоди, які встановлюють однакові вимоги до порядку випуску і розміщення цінних паперів, розкриття інформації емітентами та іншими учасниками ринку цінних паперів, умови та форми захисту інтересів інвесторів в процесі розміщення цінних паперів емітентами-нерезидентами, слід розглядати в якості основних інструмен-

тів, що забезпечують процес уніфікації норм у даній сфері на універсальному та регіональному рівнях.

Найбільш істотні кроки у цьому напрямку були здійснені на регіональному рівні шляхом прийняття базового нормативного інструментарію ЄС з його наступною трансформацією в національні законодавства європейських держав. У країнах ЄС діяльність на ринку цінних паперів традиційно розглядається в рамках свободи надання послуг і свободи руху капіталу, які визначають основну спрямованість правового регулювання в цій сфері. Систему правового регулювання випуску та обігу цінних паперів в рамках ЄС утворюють як спеціальні нормативні акти, що регулюють окремі аспекти у сфері обігу цінних паперів (наприклад, Директива 2003/6/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 28 січня 2003 р. про інсайдерські правочини та маніпулювання ринком (зловживання на ринку)), так і комплексні нормативні акти, що належать зазвичай до сфери регулювання надання фінансових послуг та інвестиційної діяльності, які містять приписи щодо тих або інших аспектів діяльності на ринку цінних паперів.

На нормативному рівні була реалізована ідея так званого «єдиного європейського паспорта» для емітентів, що дозволяє їм залучати фінансові кошти шляхом випуску і розміщення цінних паперів на всій території ЄС без необхідності реєстрації випуску і проспекту в кожній державі такого розміщення. Основними результатами гармонізаційних процесів в рамках ЄС у галузі правового регулювання розміщення цінних паперів стала уніфікація порядку розкриття емітентами інформації відповідно до загально-визнаних міжнародних стандартів, запровадження спрощеної процедури розміщення цінних паперів емітентів, які вже допущені до торгів на організованих ринках держав – членів ЄС, практична реалізація концепції «єдиного паспорта» емітента.

Висновки.

1. Публікація проспекту з юридичної точки зору є нічим іншим, як рекламою випуску цінних паперів. Публікація зареєстрованого регулятором проспекту під час публічного розміщення є способом здійснення маркетингу цінних паперів. Пропозиція необмеженому колу осіб набувати у власність цінні папери не зумовлює виникнення зобов'язання емітента укладати правочини з цим необмеженим колом осіб: емітент, не будучи зв'язаним умовами оферти, вправі відмовити майбутньому інвестору в укладенні договору купівлі-продажу.

2. З огляду на «принцип взаємного визнання», закріплений наднаціональним законодавством ЄС, акти державних органів держави походження емітента щодо схвалення проспекту чи для надання дозволів на здійснення діяльності на ринку цінних паперів отримують визнання в будь-якій іншій державі – учасниці ЄС. Реалізація принципу «єдиного європейського паспорта» для емітентів дозволяє їм залучати фінансові кошти шляхом випуску і розміщення цінних паперів на всій території ЄС без необхідності реєстрації випуску і проспекту в кожній державі такого розміщення.

Література

1. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях. Москва : Статут, 2000.
2. Синенко А.Ю. Эмиссия корпоративных ценных бумаг: правовое регулирование, теория и практика. Москва : Статут, 2002.
3. Шевченко Г.Н. Эмиссионные ценные бумаги: понятие, эмиссия, обращение. Москва : Статут, 2006.
4. Рогов А.С. Гражданско-правовое регулирование эмиссии акций. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002.
5. Бондаревская М. Проспект ценных бумаг: особенности гражданско-правовой квалификации. *Хозяйство и право*. 2014. №7. С. 89–98.
6. Вавулин Д. Новый порядок эмиссии эмиссионных ценных бумаг и регистрации проспектов ценных бумаг. *Право и экономика*. 2007. № 9. С. 44–59.
7. Вербицкая Н.А. Проспект ценных бумаг как предмет злоупотребления при эмиссии ценных бумаг. *Актуальные проблемы правоведения. Сборник научных статей*. Красноярск : РУМЦ ЮО, 2005. С. 145–154.
8. Галкова Е.В. Соотношение принципа сохранности капитала акционерного общества и ответственности эмитента за проспект ценных бумаг. *Закон*. 2015. №11. С. 114–131.
9. Wegen G., Lindemann C. The Law Applicable to Public Offerings in Continental Europe / The Law of Cross-Border Securities Transactions, by H. van Houtte (ed.). London: Sweet & Maxwell, 1999. P. 153–172.

А н о т а ц і я

Виговський О. І. Проспект цінних паперів як інструмент розкриття інформації на фондовому ринку. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню правових питань використання проспекту як засобу забезпечення розкриття інформації на ринку цінних паперів. У статті аналізується правова природа проспекту цінних паперів, питання відповідальності емітента та інших осіб за недостовірну інформацію у проспекті, а також результати гармонізаційних процесів у сфері правового регулювання випусків та розміщення цінних паперів в рамках ЄС, в тому числі в контексті запровадження «принципу взаємного визнання» щодо зареєстрованих проспектів цінних паперів як ключового принципу забезпечення формування єдиного європейського фондового ринку.

Ключові слова: цінні папери, проспект, емітент, інвестор, «принцип взаємного визнання».

А н н о т а ц и я

Выговский А. И. Проспект ценных бумаг как инструмент раскрытия информации на фондовом рынке. – Статья.

Статья посвящена освещению правовых вопросов использования проспекта как средства обеспечения раскрытия информации на рынке ценных бумаг. В статье анализируется правовая природа проспекта ценных бумаг, вопросы ответственности эмитента и других лиц за недостоверную информацию в проспекте, а также результаты гармонизационных процессов в сфере правового регулирования выпусков и размещения ценных бумаг в рамках ЕС, в том числе в контексте внедрения «принципа взаимного признания» относительно зарегистрированных проспектов ценных бумаг как ключевого принципа обеспечения формирования единого европейского фондового рынка.

Ключевые слова: ценные бумаги, проспект, эмитент, инвестор, «принцип взаимного признания».

S u m m a r y

Vygovskyi O. I. Securities prospectus as an instrument of disclosure at stock market. – Article.

This article highlights legal issues of using securities prospectus as a document ensuring disclosure at the securities market. The author of the article analyzes legal nature of securities prospectus, misrepresentation liability of an issuer and other persons for false information contained in the prospectus, as well as the results of harmonization processes in legal regulation of issue and placement of securities within EU, in particular, in the context of introduction of mutual recognition principle regarding registered securities prospectuses as key principle underlying the formation of single European stock market.

Key words: securities, prospectus, issuer, investor, mutual recognition principle.

УДК 340.15

*Д. Р. Зайнутдинов***ЗАПАДНОЕ ПРАВОВОЕ ПРОСТРАНСТВО В ПЕРИОД
ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1917–1920 ГОДЫ)**

Ни одна империя не в состоянии построить единое правовое пространство, кажущееся единством всегда относительно. *Империя, установившая свою власть над десятками совершенно разных в правовом развитии народов, неспособна к установлению универсальной правовой системы. Не являлась исключением и Российская империя.* На огромных территориях имперского государства существовали не только различные правовые модели, но и правовые системы: в Финляндии преобладали нормы скандинавского права, Польша склонялась к романской правовой группе романо-германской правовой семьи, а Прибалтика, наоборот, к германской группе; на Кавказе право адата соперничало с шариатом, в то время как в Средней Азии непоколебимым веками оставалось исламское право. Нельзя согласиться с В.Д. Зорькиным, который указывая на то, что Российская империя провела «большую и кропотливую работу по постепенному созданию в стране такого единого правового пространства, которое бережно инкорпорировало бы в себя правовые традиции российских окраин» [1, с. 144]. Правового единства между национальными окраинами Российской империи достигнуто не было.

Наступившая Февральская революция 1917 года запустила мощную демократическую динамику по федерализации правового поля. Так, «в марте была объявлена полная амнистия, отменялась смертная казнь, национальные и вероисповедальные ограничения. Отменялись все нарушения финляндской конституции, предполагалось созвать Сейм, на котором будут обсуждены основные законоположения и конституция Финляндии. Провозглашалась полная независимость Польши, которая оставалась связанной с Россией лишь “свободным военным союзом”. Санкционировать эти решения должно было Учредительное собрание. Предполагалось значительное расширение административной автономии Литвы и Украины» [2, с. 531]. Однако народы национальных окраин опасались, и отчасти не безосновательно, что на смену либеральной демократии вновь придут идеи империализма и великодержавного шовинизма. Предпосылки это-

го создавало само Временное правительство, консервативно-либеральные группы и генералитет, отстаивая необходимость продолжения Первой мировой войны, обсуждая предстоящее «расчленение» Османской империи и дальнейшую оккупацию Россией Балкан, затягивая процесс признания за народами права на национальное самоопределение. Поэтому окраинные территории, так и оставшись до конца не интегрированными в имперское правовое пространство, уже в конце 1917 года приступили к активному формированию собственных органов государственной власти, созданию механизма правового регулирования, выработке новых норм права и правовых конструкций, а также приспособливанию уже существующих институтов к действующей реальности. В совокупности подобные мероприятия выковывали новые образы правовых моделей.

В связи с этим трудно переоценить ту роль, которую предстояло сыграть Всероссийскому Учредительному собранию, к 1918 году ставшим единственно легитимным органом власти в России, наделенным абсолютными правами на правотворчество. Только такой орган был способен остановить Россию на пороге хаоса братоубийственной Гражданской войны, определить единый на всей территории страны демократический правопорядок, обеспечить подлинное национальное и религиозное равноправие, и самое главное, начать формировать единое правовое пространство. Распуск 6 января 1918 года Всероссийского Учредительного собрания поставил перед национальными правительствами окраин три возможных варианта формирования правового пространства:

- последовать по пути советизации государственной власти и развития социалистической правовой модели, до момента их поглощения большевистской России;
- принять курс общероссийского антибольшевизма и принцип непредреждения в вопросе формы российского государства и его правовой системы, до момента ликвидации советской власти;
- начать строительство независимой государственности и формирование собственной правовой модели, варьируя между антибольшевистским и большевистским курсом.

Если первые два варианта выдвигали требование признания целостности и единства российской государственности, то третий вариант исходил исключительно из приоритета национального государства и его интересов. Также первые два варианта требовали конкретной идеологической ориентации – либо большевистской, либо антибольшевистской; тогда как третий – мог строиться на любом политико-правовом курсе, хотя более был склонен к «враждебному нейтралитету» по отношению к советской власти. Исходя из возможных вариантов построения правового пространства, возникнувшие национальные государственные образования приступили к созданию независимых структур органов государственной власти и обособлению собственных правовых моделей. Особый интерес в данном процессе представляло собой западное правовое пространство, участниками формирования которого являлись Польша и Украина.

На территории Польши и Украины в период Гражданской войны в 1918–1920 годы были сформированы не только одни из самых мощных антибольшевистских армий, но и был заложен весьма перспективный фундамент для строительства национальной государственности и правовой системы.

29 марта 1917 года Временное правительство признавало суверенитет Польши при соблюдении двух условий: «Во-первых, восточная граница будущей Польши определялась бы по этнографическому, а не историческому принципу, во-вторых, ей надлежало заключить «свободный военный союз» с бывшей метрополией, чтобы исключить возможность перехода на враждебные России позиции» [3, с. 85]. Борьба различных политических групп и неспособность их к консолидации в течение 1918 года, так и не привела к образованию в Польше единой государственной власти. Этот усугубляющийся политический кризис в начале ноября 1918 года разрешил Юзеф Пилсудский, который взял всю полноту власти и приступил к государственно-правовому строительству независимой Польши. В результате военных кампаний 1918–1919 годов границы Польши были определены. В конечном итоге «принятый Учредительным сеймом 1 августа 1919 г. закон объявлял о подчинении бывших прусских земель, которые по Версальскому мирному договору вошли в состав Польской Республики, Сейму, Начальнику государства и министрам» [4]. Пользуясь огромным авторитетом, Ю. Пилсудский фактически спас молодую польскую государственность от ее расчленения и решительно прервал советскую интервенцию в стране. Именно при Ю. Пилсудском Польша вновь вернулась на путь независимого развития правовой системы, который она потеряла в 1815 году.

Следует указать, что Польша до момента потери национальной государственности в результате присоединения к Российской империи стала активно трансформировать собственное право, ориентируясь на французскую правовую модель. Так, «в Княжестве Варшавском в период краткого господства Франции Сейм добровольно принял в 1808 г. Кодекс Наполеона <...> рецепция французских кодексов определила во многом путь дальнейшего развития польского частного права, что ощущалось вплоть до начала XX в.» [5, с. 272]. Например, интегрированные нормы французского торгового права практически без изменений действовали вплоть до принятия Польского торгового кодекса 1934 года. Таким образом, возрождением польской государственности в 1918 году для развития национальной правовой системы согласно исторической закономерности должно было бы стать возвращение в рамки романской правовой группы романо-германской правовой семьи. Однако этого не произошло в силу уникального характера развития польского права, которое, несмотря на укрепившиеся элементы французской правовой модели, все же имело комбинированный характер. Другими словами, «в польской правовой системе четко прослеживается непосредственное воздействие римского, немецкого, французского, австрийского права» [5, с. 267]. Поэтому справедливо «историки

права в качестве одной из характерных черт развития польской государственности и правовой системы называют присущий ей определенный асинхронизм. Новые государственно-правовые формы вызревали в рамках старого общества, новые общественные отношения сохраняли по разным причинам архаичные правовые институты. Так, в пределах Варшавского Княжества одновременно действовали положения феодального уголовного права и заимствованного из Франции буржуазного Гражданского кодекса Наполеона, а позже и французского Торгового кодекса» [5, с. 272–273]. Комбинированный характер системы права Польши можно отчетливо проследить в двух основополагающих отраслях – гражданском и уголовном. В частности, «основными источниками уголовного права до 1932 г. были: на землях, ранее принадлежавших России, – русский уголовный кодекс 1903 г., на бывших австрийских землях – австрийский уголовный закон 1852 г., а на территории бывшей Пруссии – немецкий уголовный кодекс 1871 г. с изменениями, внесенными польскими властями» [6]. Аналогично дело обстояло и с действием гражданского законодательства.

В связи с тем, что система права Польши испытала сильнейшее влияние различных правовых моделей буржуазных стран Европы, это позволило ей выработать достаточно стойкий иммунитет к правовым утопиям коммунистической идеологии. Следует подчеркнуть, что в отличие от других национальных государственных образований, возникнувших после развала Российской империи (Литва, Латвия, Эстония, Финляндия, Украина и другие), на территории Польши (до 1939 года) так и не была установлена советская власть. Во многом это обеспечивалось за счет авторитарной власти Ю. Пилсудского, который «присвоил себе большие, почти диктаторские полномочия, но на непродолжительный период – только до момента созыва сейма, выборы в который под его сильным давлением правительство назначило на 26 января 1919 г.» [3, с. 111]. Таким образом, в решающий 1919 год попытки большевиков военным путем советизировать курс государственно-правового развития Польши были подавлены. Более того, в результате длительной исторической интеграции в свою структуру правовых элементов и институтов европейских систем (идеи правового государства, верховенства закона, разделения властей, парламентаризма), с 1918 года польская правовая модель сразу стала формироваться в рамках антибольшевизма. В труде «История государства и права Польши» 1980 года отмечено: «Буржуазное государство законодательным путем закрепляло общественно-экономические отношения, основанные на частной собственности на средства производства, и посредством государственных органов охраняло классовые интересы буржуазии и помещиков» [4]. В более развернутом виде эти преобразования выражались следующим образом: «Был издан ряд декретов в социальной области, вводивших в Польшу стандарты, принятые на тот момент в развитых западноевропейских государствах: 8-часовой рабочий день с укороченной (английской) субботой, социальное страхование по болезни и несчастным случаям на производстве, гарантированный минимум оплаты труда в государствен-

ном секторе, инспекции и биржи труда, защиту прав квартиросъемщиков и другое» [3, с. 111]. В итоге правовая система Польши приобрела выраженный антисоциалистический характер. Хотя некоторые авторы считают, что таким образом польское правительство «продемонстрировало, что будет проводить политику в духе западноевропейских социал-демократов, а не большевиков» [3, с. 112], однако отношение национальной интеллигенции даже к правосоциалистическим идеям было негативным. Польская общественность веками выковывала прочное национальное самосознание, основой которого выступали идеи европейской либеральной демократии.

Антибольшевистский характер польской государственности имел и внешнее выражение. Польша активно боролась с советизацией в соседних странах. Например, весной 1919 года польская армия оказала помощь национальному правительству Литвы, тем самым разрушив планы советской России о создании федерации Литвы и Белоруссии. Летом 1920 года советская власть была вынуждена подписать мирный договор с Литовской республикой. [2, с. 624] Нельзя не отметить, что в период 1920-х годов во внешней политике Польше присутствовали «имперские нотки», звучавшие на всей территории Восточной Европы. В частности, «фактический руководитель Польши (Naczelnik Państwa) в 1918–1922 гг. маршал Ю. Пилсудский выступал за создание «самостоятельных государств» под главенством Польши. В августе 1919 г. на переговорах с председателем правительства БНР А. Луцкевичем (тот добивался включения «белорусского вопроса» в программу Парижской мирной конференции) польский лидер пообещал освободить Белоруссию из-под власти России. Раздел своей страны по решению Брестского и Рижского мирных договоров Луцкевич воспринял как угрозу исчезновения белорусского этноса и его культуры» [7, с. 309]. Рождались и более масштабные планы, такие как создание Соединенных Штатов Польши, которые «должны были включать несколько автономных королевств (Польское, Литовское, Полесское, Галицко-Подольское, Волыньское) во главе с президентом, который одновременно носил бы титул короля Польского, Литовского, Полесского и Галицкого» [7, с. 312]. Все идеи о территориальном расширении Польши находили поддержку ее непосредственного лидера Ю. Пилсудского. Так, «в начале 1920-х гг. планы Пилсудского получили продолжение в «Ягеллонской идее» – проекте федерального государства, направленном на Восток – в сторону Литвы, Белоруссии и Украины» [7, с. 313]. В тоже время следует отметить, что эти «имперские» идеи были не совсем «имперские». Планы территориального расширения не были самоцелью польских политиков, так как, прежде всего, эти планы были направлены на создание мощного государства, способного противостоять советским имперским амбициям, не допускать советизации Восточной Европы и распространения в ней коммунизма. Таким образом, учитывая вышеизложенное, отметим, что помимо формирования антибольшевистского правового пространства, Польша также выстраивала однозначную антибольшевистскую правовую политику в сфере международного права.

К западному правовому пространству также следует отнести и государственность Украины. Как и другие национальные окраины, Украина после Февральской революции 1917 года приступила к строительству автономии, а после Октябрьской революции к созданию суверенной государственности. «Сразу после Октябрьской революции в России Рада заявила об образовании Украинской народной республики <...> В декабре 1917 г. в Киеве проходил Всеукраинский съезд рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Украинским большевикам не удалось победить на нем, они переехали в Харьков, где провели новый съезд, провозгласив создание ЦИК Украины, который «принял на себя всю полноту власти на Украине» [2, с. 623]. Однако в отношении правового развития Украина продолжила курс демократизации правовой системы Российской империи, начатый еще Временным правительством. Это в полной мере обусловлено тем, что «после 60-х гг. XVIII в. с ликвидацией малороссийской автономии стало расширяться применение общероссийского права, которое заметно потеснило другие источники» [6]. И уже с XIX века правовое развитие Украины протекало в общероссийском русле. Территория Украины лучше иных национальных окраин была инкорпорирована в имперское правовое поле. Тем не менее, с началом оформления национальной государственности в 1918 году встал конкретный вопрос в отношении необходимости выбора пути правового развития. Стремясь оторваться от «опеки» России, Украина сделала выбор в пользу европейской интеграции, который выражался, прежде всего, в институте народного представительства, стремящегося ограничить исполнительную власть путем установления в ее деятельности четких границ. Примечательно, что данная динамика и в настоящее время характерна для украинской государственности, стремящейся к ограничению президентской власти. Украинское общество в силу своего менталитета отрицает авторитаризм и борется с ним.

Особенностью государственного развития Украины в рассматриваемый период являлась частая смена форм государства и политических режимов. В частности, 8 февраля 1918 года советские войска взяли Киев, свергли Центральную раду и установили советское правительство Украины. 29 апреля 1918 года на смену социалистической Центральной Раде к власти пришел генерал-лейтенант П. Скоропадский. Новая государственность получила название «Украинская Держава», тем самым оформился гетманский режим. «Украинская Держава просуществовала около 7 месяцев. 14 ноября 1918 г. появилась Директория – орган, созданный с целью свержения гетманского режима. Именно она 16 ноября начала антигетманское восстание. 14 декабря 1918 г. войска Директории заняли Киев. В этот же день П. Скоропадский отрекся от власти и покинул город. Гетманское правительство передало власть Директории, которая заявила о восстановлении УНР» [8, с. 159]. В отношении правового развития, как пишет В.Н. Власенко, «гетманская администрация признала законодательство Российской империи и Украинской Народной Республики» [8, с. 164]. В целом Украинская Держава продолжила путь демократической транс-

формации имперской нормативно-правовой базы. Известный украинский правовед П.П. Музыченко отмечает, что к «положительному наследию гетманской администрации следует отнести то, что с первых дней своего существования она установила правовые основы законотворческого процесса» [9]. Таким образом, стоит отдать должное украинским правоведам и политикам, которые на протяжении всего периода 1917–1919 годов делали смелые шаги в направлении конституционного оформления институтов государственной власти, тем самым стремясь изначально создать прочный фундамент для правовой системы. Огромную роль в этом отношении сыграла принятая 29 апреля 1918 года Конституция Украинской Народной Республики [8, с. 157]. «Важнейшими законодательными актами Украинской Державы были законы о гражданстве, государственном устройстве, Государственном сенате, Государственной варте (служба правопорядка в период гетманщины. — Д.З.), всеобщей воинской обязанности, порядке выборов в земские и городские учреждения. Наибольших успехов гетманская администрация достигла в области законодательного обеспечения культуры и образования» [8, с. 165].

Подчеркнем, что становление национальной украинской государственности было частично схоже с восстановлением международной правосубъектности Польши. Оба указанных государства имели множество политически разрозненных групп национальной интеллигенции, боровшихся за власть. Следующим образом этот момент характеризует П.П. Музыченко: «Просчеты и амбиции украинских национальных политических сил, а также помощь российских большевиков украинским товарищам по партии привели к установлению советской власти на большей части Украины» [9]. Безусловно, в отличие от польской государственности, Украина в значительно большей степени была подвергнута советизации, с одной стороны, и влиянию «белого» режима на Юге России, с другой. В связи с этим украинским политикам приходилось находиться между проявляющимися великодержавными амбициями «белой» власти и интернациональными тенденциями со стороны советской России. Также в отличие от Польши, правовой модели которой был присущ антисоциалистический характер, правовая система Украины не отрицала возможность интеграции правовых доктрин социал-демократической идеологии.

Нельзя пройти мимо выстраивания правоотношений между Украиной и «белым» режимом на Юге России. В частности, негативное отношение «белого» режима А.И. Деникина к Украине отмечал и глава Всевеликого войска Донского атаман П.Н. Краснов [10, с. 30–31]. Государственно-правовая идеология в период правления А.И. Деникина, хотя и имела либерально-демократический базис в своей основе, тем не менее, поддерживала курс на строительство унитарного государства. Так, например, Декларация-обращение «К населению Малороссии» [11] подчеркивала важные моменты унитарного принципа организации: «...Единство, без которого немыслима полная и правильная хозяйственная жизнь, когда север и юг, восток и запад обширной державы в свободном обмене несут друг другу

все, чем богат каждый край, каждая область <...> От изменнического движения, направленного к разделу России, необходимо совершенно отличать деятельность, внушенную любовью к родному краю, к его особенностям, к его местной старине и его местному народному языку. Ввиду сего в основу устройства областей Юга России и будет положено начало самоуправления и децентрализации при неперменном уважении к жизненным особенностям местного быта». Примечательно, что в указанной Декларации не употребляется наименование «Украина», что можно отметить как отступление от такого важного для «белой» России «конституционного» документа, как «Проект конституции генерала Л.Г. Корнилова» (конец января 1918 года) [12, с. 180–182]. В то время как пункт 14 «Конституции Корнилова» однозначно устанавливал: «Польша, Украина и Финляндия, образовавшиеся в отдельные национально-государственные единицы, должны быть широко поддержаны Правительством России в их стремлениях к государственному возрождению, дабы этим еще более спаять вечный и нерушимый союз братских народов». Однако в Декларации-обращении «К населению Малороссии» проявляется позиция неприемлемости федеративного устройства деникинским правительством, но при этом говорится о необходимости децентрализации власти. «В основу временного устройства территории Вооруженных сил Юга положено было сохранение единства Российской державы при условии предоставления автономии отдельным народностям и самобытным образованиям (казачеств), а также широкой децентрализации всего государственного управления» [13, с. 138], – писал сам А.И. Деникин. Тем не менее, стоит особо подчеркнуть большую степень децентрализации власти на «белом» Юге по сравнению с Востоком России. Поэтому не совсем верно заключение П.Н. Краснова, что «генерал Деникин не имел ничего на своем знамени, кроме единой и неделимой России» [10, с. 173]. Тем не менее, национальные окраины выдвигали вполне законные требования о признании независимости, на что ни один «белый» режим не шел.

Выделим и тот факт, что Украина, формируя собственное правовое поле, стремилась включить в него и близкие по национально-культурному характеру территории казачьих областей – Донское и Кубанское казачьи войска. Это объединение планировалось в рамках федеративного государства. В данном отношении П.Н. Краснов писал: «Рада разбилась на два главных течения: украинское и самостийное. Украинцы уговаривали кубанцев совершенно слиться с ними и стать частью Украины. Об этом вели переговоры председатель Рады Быч и Рябовол. Самостийники стояли за устройство федерации, в которой Кубань была бы совершенно самостоятельной, и для проведения этого они искали тесного союза с донскими казаками. И те, и другие соединялись в одном – в стремлении освободиться от опеки генерала Деникина. Умеренная часть Рады – фронтовые казаки и войсковой атаман Филимонов – держались за добровольцев» [10, с. 131]. Это показывает одну из специфических черт формируемой на тот период правовой модели Украины – федерализм. Построение федеративных пра-

воотношений с Кубанью и Доном значительно ускоряло демократизацию имперской нормативно-правовой базы и в целом трансформацию всей правовой системы, а также, что более важно, открывало путь к европейской интеграции. В этом отношении Украина, как и государственность Сибири в 1918 году, могла стать образцом для построения правоотношений внутри России, то есть между центром и регионами (национальными территориями).

Изложенное позволяет говорить, что окончательного оформления правовой системы Украины в период 1917–1919 годов так и не произошло. По этому поводу справедливо отмечает О.Ф. Скакун: «Стабильности в ее развитии не было, поскольку отсутствовала независимая государственность в Украине» [14, с. 567–568]. Хотя украинская национальная государственность и просуществовала достаточно недолговременный период, но все же она смогла заложить конституционно-правовой фундамент, который был востребован в конце XX века для развития самостоятельной правовой модели.

В территориальном плане западное правовое пространство, в отличие от иных правовых пространств, сформировавшихся в период Гражданской войны, было более масштабно, что не могло не вызывать опасения по его полному обособлению от России, как со стороны антибольшевистских режимов, так и советской власти. Именно поэтому, как советская, так и антибольшевистская политика стремились включить в орбиту своих интересов территории Польши и Украины, при этом мало считаясь с национальными чаяниями самих народов. Немаловажно и то, что западному правовому пространству, состоявшему только из Польши и Украины, было намного проще создать монолитный международно-правовой союз. В случае реализации идей территориального расширения Польши и укрепления антибольшевистского базиса в западном правовом пространстве, могла бы произойти полная изоляция большевистской России от Западной Европы, усугубив тем самым внутривнутриполитическое положение советской власти.

Провозглашенный большевиками «федерализм» и громкие заявления о самоопределении в процессе разрастания Гражданской войны были легко забыты, а нормативно-правовые акты, такие как «Декрет о мире» [15], «Декларация прав народов России» [16], «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа» [17], были сведены к квази-правовым инструментам, не имеющим обязательной юридической силы. Военные действия советской власти против национальных окраин на протяжении 1917–1921 годов, свидетельствуют, что советская власть не стремилась к практической реализации провозглашенного права наций на самоопределение. Активно вмешиваясь во внешнюю и внутреннюю политику национальных правительств, большевики желали включить национальные государственные образования в лоно будущей «Советской империи».

Литература

1. Зорькин В.Д. Правовой путь России. Москва : ЗАО «Библиотечка РГ», 2014. Вып. 8. 192 с.
2. Исаев И.А. История государства и права России: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2004. 797 с.
3. Польша в XX веке. Очерки политической истории / Отв. ред. А.Ф. Носкова. Москва : Издательство «Индрик», 2012. 952 с.
4. Бардах Ю., Леснодворский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва : Юридическая литература, 1980. 559 с.
5. Сравнительное правоведение: национальные правовые системы. Т. 1. Правовые системы Восточной Европы / под ред. В.И. Лафитского. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; Юридическая фирма «Контракт», 2012. 528 с.
6. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Под ред. А.Я. Сухарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2003. 976 с.
7. Красовицкая Т.Ю. Этнические элиты между красными и белыми: этнокультурные идеалы vs интернационализма и «непредрешенчества» // Россия в годы Гражданской войны, 1917–1922 гг.: очерки истории и историографии / отв. ред. Д.Б. Павлов; Рос. ист. о-во; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. Москва ; Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2018. С. 292–360.
8. История государства и права Украины: конспект лекций / сост. В. Н. Власенко. Сумы : Сумский государственный университет, 2016. 250 с.
9. Музыченко П.П. История государства и права Украины. Киев : Изд-во «Знання», 2006. 570 с.
10. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское. Москва : Алгоритм, 2007. 256 с.
11. Населению Малороссии. Газета «Киевлянин». Киев, 21 августа 1919 года. № 1.
12. Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г. Корнилова январских дней 1918 г. *Белый архив*. Т. 2-3. Париж, 1928. С. 180-182.
13. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т. 5. Берлин : Медный всадник, 1926. 371 с.
14. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
15. Декрет о мире от 26 октября (8 ноября) 1917 года. *Декреты Советской власти*. Том 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). №11.
16. Декларация прав народов России от 2 (15) ноября 1917 года. *Декреты Советской власти*. Том 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). № 9.
17. Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа от 12 января 1918 года. *Декреты Советской власти*. Том 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). № 214.

Аннотация

Зайнутдинов Д. Р. Западное правовое пространство в период Гражданской войны (1917–1920 годы). – Статья.

Статья посвящена рассмотрению процесса формирования западного правового пространства в Революционный период 1917 года и Гражданской войны 1917–1920 годов. Также автором анализируется становление государственности и правовой системы Украины и Польши. В процессе исследования автором применен историко-правовой метод, который позволил дать оценку событиям и провести анализ нормативно-правовой базы польской и украинской государственности. В заключении сделаны выводы о возможностях развития западного правового пространства.

Ключевые слова: Украина, Польша, правовое пространство, правовая система, национальное государство, «белый» режим.

А н о т а ц і я

Зайнутдинов Д. Р. Західний правовий простір в період Громадянської війни (1917–1920 роки). – Стаття.

Стаття присвячена розгляду процесу формування західного правового простору в Революційний період 1917 року і Громадянської війни 1917–1920 років. Також автором аналізується становлення державності і правової системи України і Польщі. У процесі дослідження автором застосовано історико-правовий метод, який дозволив дати оцінку подіям і провести аналіз нормативно-правової бази польської та української державності. У висновку зроблені висновки щодо можливостей розвитку західного правового простору.

Ключові слова: Україна, Польща, правовий простір, правова система, національна держава, «білий» режим.

S u m m a r y

Zainutdynov D. R. Western legal space during the Civil War (1917–1920). – Article.

The article is devoted to the process of formation of the Western legal space in the Revolutionary period of 1917 and the Civil War of 1917-1920. The author also analyzes the formation of statehood and the legal system of Ukraine and Poland. In the process of research, the author applied the historical-legal method, which allowed assessing the events and analyzing the regulatory framework of the Polish and Ukrainian statehood. In conclusion, conclusions are made regarding the development possibilities of the Western legal space.

Key words: Ukraine, Poland, legal space, legal system, nation state, «white» mode.

УДК 342.9

Л. О. Золотухіна

СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Постановка проблеми. Досягнення результату побудови держави на засадах «служіння людини» є неможливим без перегляду концептуальних засад адміністративного права як галузі права, норми якої спрямовані на врегулювання управлінських відносин у країні. Саме адміністративне право здатне своїми засобами нормативно-правового регулювання побудувати ефективну модель взаємодії держави та людини, визначити ефективні механізми виконання функцій і завдань системи публічного управління. Отже, беззаперечним є факт, що адміністративно-правові відносини мають публічно-правовий характер. Реалізація адміністративно-правових відносин нерозривно пов'язана з категорією публічного інтересу, при цьому сутність останнього залишається невизначеною.

З'ясування сутності публічного інтересу як об'єкта адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин неможливе без визначення їхньої структури. Загальновизнаним є підхід, згідно з яким структура правовідносин є трьохелементною та містить у собі такі складники: суб'єкта (суб'єктів), об'єкт і зміст (сукупність прав і свобод суб'єкта/суб'єктів, якими він/вони наділяються з приводу реалізації діяльності, пов'язаної з об'єктом правовідносин) [1, с. 127; 2, с. 156]. Існування такого підходу не виключає також інші наукові концепції. Зокрема, В.М. Протасов зазначав, що правовідношення за своєю сутністю є абстрактним явищем, яке не має окремо виражених елементів [3, с. 35]. Такий висновок ученого базується на розумінні правовідносин як явища, що є ширшим, ніж простий зв'язок між суб'єктами з приводу об'єкта взаємодії. Однак цей підхід не відповідає потребам практики та фактично підтриманий лише в межах філософського розуміння сутності суспільного розвитку. Так, Л.С. Явич наполягав на неможливості визначення сутності правовідносин без з'ясування їхньої чіткої структури, елементи якої взаємодіють один з одним [4, с. 210–211].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Адміністративно-правові та адміністративно-процесуальні правовідносини є різновидами правовідносин, що мають свою унікальну структуру, зміст та ознаки. З'ясуван-

ня сутності адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних правовідносин дасть змогу визначити особливості публічного інтересу як їх унікального об'єкта. Дослідженню сутності категорії «адміністративні правовідносини» присвячено наукові розробки В.В. Шуби [5], В.В. Галунька, В.І. Курила, С.О. Короеда, О.Ю. Дрозда, І.В. Гиренка, О.М. Єщука, І.М. Риженка, А.А. Іванищука, Р.Д. Сауніна, І.М. Ямкової [6], М.В. Лошицького [7], О.І. Харитонової [8] та інших учених.

Метою статті є з'ясування структури адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних відносин, що дасть змогу визначити роль і значення публічного інтересу як їх об'єкта.

Виклад основного матеріалу. Дослідження структури адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин вимагає визначення їхньої структури. Варто навести позицію В.В. Шуби, який вважає, що структура адміністративних правовідносин складається із суб'єктів адміністративно-правових відносин, об'єктів адміністративно-правових відносин, змісту адміністративно-правових відносин та юридичних фактів як підстави для виникнення, зміни й припинення адміністративно-правових відносин [5, с. 11].

Авторський колектив підручника з адміністративного права на чолі з В.В. Галуньком до безспірних умов виникнення, зміни й припинення адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин відносить настання визначених чинним законодавством юридичних фактів [6, с. 128]. Такий підхід науковців не є унікальним за своєю сутністю, своїм «корінням» він сягає загальнотеоретичних наукових розробок, сутність яких зводиться до встановлення як єдино можливої підстави виникнення, зміни й припинення будь-яких правовідносин, у тому числі адміністративних та адміністративно-процесуальних, настання певного юридичного факту [9, с. 346].

Однак якщо погодитися з визнанням єдиною безспірною підставою виникнення, зміни й припинення адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин настання певного юридичного факту, то не досить обґрунтованим виявляється віднесення його до структури такого правовідношення, адже через змістову характеристику цієї події не відбувається зміна сутності таких зв'язків між суб'єктами з приводу використання об'єкта. Юридичний факт необхідно визначити як конкретну життєву обставину, з настанням якої відбувається виникнення, зміна чи припинення правовідношення [10, с. 483].

Юридичні факти як підстави виникнення, зміни й припинення адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин розрізняють і класифікують за різними критеріями:

1) залежно від правових наслідків їх настання:

- правостворюючі (видання індивідуального адміністративного акта);
- правозмінюючі (зміна цільової категорії земельної ділянки);
- правоприпиняючі (позбавлення права використання земель громадської та житлової забудови внаслідок порушення режиму їх експлуатації);

2) за змістовим складом:

- прості (подання інформаційного запиту до суб'єкта владних повноважень);

- складні (ініціювання дозвільно-ліцензійного провадження з метою отримання земельної ділянки надр для її геологічного вивчення з подальшою розробкою родовища);

3) за часовою тривалістю:

- моментальні (надання відповіді на інформаційний запит);

- триваючі в часі (укладення договору оренди земельної ділянки державної форми власності);

4) за наявністю або відсутністю волі суб'єкта, спрямованої на настання такого правовідношення:

- дії (проведення мітингу);

- події (стихійне лихо, землетрус);

5) за змістом:

- правомірні (рішення суду, укладення адміністративного договору, видання індивідуального адміністративного акта);

- неправомірні (вчинення адміністративного правопорушення, порушення вимог виборчого законодавства).

Таким чином, до структури адміністративних та адміністративно-процесуальних відносин у межах нашого дослідження відносимо об'єкт, суб'єкта та зміст (як сукупність прав та обов'язків суб'єкта чи суб'єктів).

Відхід від радянської ідеології розбудови державності, акцентування уваги на забезпеченні впровадження концепції людиноцентризму, на реалізації принципів публічно-сервісної держави позначився також на визначенні об'єкта адміністративних правовідносин. За збереження фактичного змісту адміністративних правовідносин (у соціальній, економічній, культурній, політичній та інших сферах суспільного життя) [6, с. 56] юридичний зміст адміністративних правовідносин підлягає трансформації. Так, зазначене зумовлює з'ясування сутності адміністративно-правових відносин, що, на думку В.І. Курила, має відобразитися в досягненні спрямування розвитку держави як «засобу служіння людині», задоволення її інтересів [11, с. 20]. Отже, пріоритет функціонування держави – це задоволення інтересів людини [12, с. 57–70].

Доктор юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України Т.О. Коломєць розкриває сутність адміністративних відносин через з'ясування сутності етапів їх розвитку й становлення, при цьому як результат становлення адміністративно-правових відносин вона визначає досягнення сталих зв'язків між учасниками суспільних відносин [13, с. 46].

Цікавим є підхід до з'ясування сутності правовідношення, запропонований в англосаксонській правовій доктрині. Так, відповідно до визнаних науково-практичних підходів, що застосовуються в цій правовій системі, правовідношенням є єдність трьох його форм реалізації: а) відносин, що складаються в результаті здійснення судової практики; б) правовідно-

син, спрямованих на забезпечення максимальної індивідуальної свободи й публічного інтересу; в) правовідносин, реалізація яких залежить від рівня довіри між їх суб'єктами (фідуціарні правовідносини) [14].

Наведений підхід є цінним у межах нашого дослідження в аспекті визначення як головної мети правового регулювання суспільних відносин досягнення балансу між приватними та публічними інтересами. Встановлення такого балансу інтересів повинне досягатися в межах як адміністративно-правового регулювання загалом, так і в окремих сферах його впливу.

Реалізація адміністративно-правових відносин є неможливою поза існуванням тісного взаємозв'язку суб'єктів із приводу задоволення ними своїх чи інших інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти адміністративно-правових відносин.

Як зазначає Р.С. Мельник, у галузі адміністративного права досягається лише публічний інтерес у результаті взаємодії суб'єктів правовідносин [15, с. 35–37]. Досягнення задоволення публічного інтересу як об'єкта адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних відносин вимагає від суб'єктів вчинення певної сукупності дій. Дії можуть проявлятися як в активній формі (наприклад, власна поведінка правомочного суб'єкта), так і в пасивній (зокрема, право суб'єкта вимагати від інших вчинення певних форм діяльності, які сприятимуть задоволенню публічного інтересу). Реалізація права на чужі дії фактично є проявом виконання юридичного суб'єктивного обов'язку, що умовно складається із чотирьох компонентів: обов'язку здійснювати певні дії чи утримуватися від них, обов'язку відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта, обов'язку нести відповідальність за невиконання цих вимог, обов'язку не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватися тим благом, на яке він має право (наприклад, дотримання вимог збереження банківської таємниці учасниками адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин) [6, с. 143].

Отже, без належного виконання визначених чинним законодавством юридичних обов'язків в адміністративному праві є неможливим забезпечення публічних інтересів.

Як правило, юридичними фактами виникнення, зміни та припинення адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин є видання індивідуальних адміністративних актів, укладення адміністративних договорів. Такі форми діяльності органів публічної адміністрації належать до форм діяльності суб'єктів владних повноважень і застосовуються на етапі позитивного регулювання адміністративних правовідносин.

Адміністративний акт має розглядатися як основна форма діяльності органів публічного управління. Метою видання адміністративного акта є врегулювання діяльності суб'єктів відповідної категорії правових відносин. В основу відмежування адміністративного акта від нормативного акта має бути покладене коло застосування його положень. Нормативні положення адміністративного акта поширюються на визначене коло суб'єктів, застосування цього акта може бути обмежене в часі, а також, як правило,

визначається доцільність припинення його застосування в разі досягнення мети його видання.

До ознак індивідуальних адміністративних актів належать такі: 1) вони є юридичним фактом індивідуальної дії; 2) видаються уповноваженим суб'єктом публічного управління з дотриманням встановленої чинним законодавством процедури; 3) є підставою для виникнення, зміни чи припинення адміністративних або адміністративно-процесуальних правовідносин (ідеться про зовнішню спрямованість їх дії на відміну від локального нормативного акта, що діє в межах функціонування органу публічної адміністрації) [16, с. 158–159].

Здійснені наукові дослідження сутності адміністративних актів зводяться до їх широкого та вузького розуміння.

Прихильниками широкого розуміння категорії «адміністративний акт» є Ю.М. Старілов, Б.В. Російський [17, с. 455], В.П. Тимошук [18] та інші автори. У межах широкого розуміння сутності адміністративного акта допустимим є його вираження у формі не лише письмового офіційного документа, а й усного наказу, шляхом вчинення конклюдентних дій, тобто дій, які свідчать про намір ініціювати виникнення, зміну чи припинення відповідних правовідносин (наприклад, встановлення межового знаку, що є свідченням заборони проведення земельних робіт).

Натомість прихильники вузького розуміння адміністративного акта вважають, що дії публічної адміністрації повинні мати чітко визначену офіційно встановлену форму, містити відповідні документи, і лише прийнятий акт із дотриманням процедурної форми свідчить про правомірність такої форми діяльності та є належним юридичним фактом для виникнення, зміни чи припинення адміністративних або адміністративно-процесуальних правовідносин. У цьому аспекті вагомими є наукові розробки М.В. Демченка [19, с. 10], А.М. Гвоздевої [20, с. 132–135] та інших учених.

Стрімкий науково-технічний розвиток, швидкоплинність адміністративних правовідносин, необхідність дотримання принципів оперативності й прозорості здійснення публічного управління є підставою для застосування розуміння адміністративного акта в його широкому сенсі, а також дає змогу встановити, що його правомірними формами є не лише письмові офіційні документи, а й інші форми реалізації (електронні документи, вчинення конклюдентних дій тощо). Доцільність широкого розуміння категорії «акт» обґрунтована також в окремій думці судді Конституційного Суду України М.Д. Савенка, який норму статті 150 Конституції України щодо з'ясування сутності поняття «акти Президента України» тлумачить як «укази, розпорядження, інші акти, а також дії Президента України, які є результатом реалізації його повноважень» (виділено нами – Л. З.) [21].

Висновки. Унаслідок укладення адміністративного акта можуть бути реалізовані інші форми правозастосовної діяльності суб'єктів публічної адміністрації, зокрема укладення адміністративного договору, ініціювання вчинення певних адміністративних проваджень. Індивідуальний

адміністративний акт може бути підставою для виникнення, зміни та припинення не лише адміністративних чи адміністративно-процесуальних відносин, а й цивільних, господарських правових відносин. Зрештою, адміністративний акт є дієвим способом захисту порушення права або інтересу, а також формою вирішення правового конфлікту в адміністративному порядку.

Ефективність реалізації адміністративних правовідносин залежить від ефективності механізму публічного управління, активізації впровадження адміністративно-правових методів заохочувального характеру, удосконалення системи засобів державного соціального примусу.

Література

1. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юридическая литература, 1974. 316 с.
2. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / А.М. Колодій та ін. ; ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 317 с.
3. Протасов В.Н. Теория права и государства. Вопросы и ответы. Москва : Новый юрист, 1999. 240 с.
4. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград : ЛГУ, 1976. 287 с.
5. Шуба В.В. Адміністративно-правові відносини в діяльності органів прокуратури України: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 20 с.
6. Адміністративне право України : навчальний посібник : у 2 т. / В.В. Галунько, В.І. Курило, С.О. Короед та ін. ; за ред. В.В. Галунька. Херсон : Грінь Д.С., 2015. Т. 1 : Загальне адміністративне право. 272 с.
7. Лошицкий М.В. Адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. академія внутр. справ України. Київ, 2002. 17 с.
8. Харитонов О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 ; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2004. 36 с.
9. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т – Я. 768 с.
11. Курило В.І. Адміністративні правовідносини у сільському господарстві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. ун-т держ. податкової служби України. Київ, 2008. 39 с.
12. Авер'янов В.Б. Утвердження принципу верховенства права у новій доктрині українського адміністративного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 11. С. 57–70.
13. Коломоець Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
14. LegalRelation.TheFreeDictionarybyFarlex.2016.URL:<http://www.thefreedictionary.com/legal+relation>.
15. Загальне адміністративне право : навчальний посібник / Р.С. Мельник, В.М. Бевзенко ; за ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
16. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В.В. Галунько, П.В. Діхтієвський, О.В. Кузьменко, С.Г. Стеценко та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
17. Российский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2009. 928 с.
18. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. Київ : Конус-Ю, 2010. 296 с.

19. Демченко Н.В. Индивидуальные административно-охранительные акты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право». Санкт-Петербург, 2008. 30 с.

20. Гвоздева А.Н. Индивидуальные административно-правовые акты : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право». Киров, 2009. 216 с.

21. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 73 народних депутатів щодо відповідності Конституції України (конституційності) здійсненого Президентом України права вето стосовно прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» та пропозицій до нього (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) від 11 березня 2003 р. № 6-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-03/print>.

А н о т а ц і я

Золотухіна Л. О. Структура адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин. – Стаття.

У статті досліджено структуру адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин. Автором зроблено висновок про те, що сутність розуміння публічного інтересу повинна охоплюватися встановленням кола існуючих об'єктивних потреб, задоволення яких має забезпечуватися засобами публічної влади. Обґрунтовано, що реалізація адміністративно-правових відносин є неможливою поза існуванням тісного взаємозв'язку суб'єктів із приводу задоволення ними своїх або інших інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти адміністративно-правових відносин. Автором зроблено висновок про те, що без належного виконання визначених чинним законодавством юридичних обов'язків в адміністративному праві є неможливим забезпечення публічних інтересів. Підкреслюється, що належне забезпечення реалізації публічного інтересу визначає рівень ефективності функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування, характеризує рівень розвитку суспільства. Автором акцентовано увагу на тому, що задоволення публічного інтересу визначає пріоритет діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Зазначено, що ефективність реалізації адміністративних правовідносин залежить від ефективності механізму публічного управління, активізації впровадження адміністративно-правових методів заохочувального характеру, удосконалення системи засобів державного соціального примусу.

Ключові слова: зміст, публічний інтерес, публічне право, приватне право, сфера реалізації, суспільний інтерес, цінність.

А н н о т а ц и я

Золотухина Л. А. Структура административных и административно-процессуальных правоотношений. – Статья.

В статье исследована структура административных и административно-процессуальных правоотношений. Автором сделан вывод о том, что сущность понимания публичного интереса должна охватываться установлением круга существующих объективных потребностей, удовлетворение которых должно обеспечиваться средствами публичной власти. Обосновано, что реализация административно-правовых отношений невозможна вне существования тесной взаимосвязи субъектов по поводу удовлетворения ими своих или других интересов и потребностей, которые опосредуют объекты административно-правовых отношений. Автором сделан вывод о том, что без надлежащего выполнения определенных действующим законодательством юридических обязанностей в административном праве является невозможным обеспечение публичных интересов. Подчеркивается, что надлежащее обеспечение реализации публичного интереса определяет уровень эффективности функционирования органов государственной власти и местного самоуправления, характеризует уровень развития общества. Автором акцентируется внимание на том, что удовлетворение

публичного интереса определяет приоритет деятельности органов государственной власти и местного самоуправления. Отмечено, что эффективность реализации административных правоотношений зависит от эффективности механизма публичного управления, активизации внедрения административно-правовых методов поощрительного характера, совершенствования системы средств государственного общественного принуждения.

Ключевые слова: содержание, публичный интерес, публичное право, частное право, сфера реализации, общественный интерес, ценность.

S u m m a r y

Zolotukhina L. O. Structure of administrative and administrative-procedural legal relations. – Article.

The article examines the structure of administrative and administrative procedural relations. The author concludes that the essence of public interest understanding should be covered by establishing a set of existing objective needs, the satisfaction of which should be provided by means of public authority. It is substantiated that the implementation of administrative-legal relations is impossible without the existence of a close relationship of the subjects regarding the satisfaction of their own or other interests and needs that mediate objects of administrative-legal relations. The author concludes that without proper fulfillment of the legal duties in administrative law defined by the current legislation, it is impossible to ensure public interests. It is emphasized that the proper provision of the realization of public interest determines the level of efficiency of functioning of public authorities and local self-government, characterizes the level of development of society. The author focuses on the fact that the satisfaction of public interest determines the priority of the activities of public authorities and local self-government. It was noted that the effectiveness of the implementation of administrative relations depends on the effectiveness of the public administration mechanism, enhancing the implementation of administrative and legal incentive methods, improving the system of state public coercion tools.

Key words: content, public interest, public law, private law, scope of implementation, public interest, value.

УДК 340.1

*І. Й. Магновський***ПРАВО І СВОБОДА ЯК ЦІННІСНІ КАТЕГОРІЇ РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Постановка проблеми. Виступаючи одним із основних засобів втілення у життя таких загальнолюдських цінностей, як свобода та право, у нових для України суспільно-політичних умовах актуалізує розвиток теоретичної думки щодо співвідношення даних категорій у контексті розбудови громадянського суспільства.

Сьогодні, наголошують вітчизняні правознавці, необхідні не просто зміни соціальних цінностей, а передусім пошук у системі наукового вивчення самих соціальних цінностей, зокрема, ідей справедливості, свободи демократії, права, державності, закону, управління, самоуправління тощо [1, с. 32]. По суті, суспільне життя у котре доводить, що через пізнання істини соціальних цінностей останні можуть стати ефективними спонукальними мотивами індивідуальної поведінки, у тому числі і в процесах суспільної трансформації. Це зумовлено насамперед тим, що соціальні цінності ґрунтуються на моральних закономірностях певного суспільства, що мисляться, як писав І. Кант, як об'єктивно необхідні для існування будь-якої соціальної структури [2, с. 410].

У зв'язку з цим існує витребувана часом нагальна потреба в новітніх підходах теоретико-правових напрацювань щодо основних тенденцій розбудови громадянського суспільства в Україні, в основі якого ключове місце належить таким категоріям, як свобода і право, що є запорукою розвитку особистості як такої, породжуючи тим самим необхідність та значимість вирішення зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти осмислення феномена свободи та права, закладені в основу формування громадянського суспільства в Україні, розглядали у своїх працях такі вчені правознавці, як О.О. Бандура, В.Д. Бабкін, А.П. Заєць, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, О.Г. Мурашин, В.Я. Тацій, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіх, Н.В. Панаріна, І.В. Патерило, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, М.В. Цвік, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, Л.П. Юзьков та ряд інших. Напрацювання цих вчених містить

корисний за обсягом фактичний матеріал та спонукає до подальших правових досліджень даних явищ.

Тому **метою** даної статті є висвітлення у загально-теоретичному аспекті таких ціннісних категорій, як право і свобода, що утворюють фундаменталізуюче і сутнісне підґрунтя для розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах викликів сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державна офіційно виголошена філософія прав людини, засвідчує В.І. Коростей, у Конституції України базується перш за все на ч. 1 статті 3, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю [3, с. 4; 4].

Як бачимо, Основний закон України визнає людину найвищою соціальною цінністю. Це принципове визнання означає, що людина є цінністю не тільки сама для себе, але й для всього суспільства, для соціуму. Причому, оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може цінуватись суспільством вище, ніж людина, не може перевершити цінність людини. При цьому, підкреслює П.М. Рабінович, усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності саме людини [5, с. 57].

Узагалі, на думку В.С. Нерсисянца, держава і право не самоціль, а соціально й історично зумовлені загальні форми виразу, організації, упорядкування і захисту свободи в суспільних відносинах людей. Зміст і характер цієї волі, її широта і обсяг, її суб'єктна й об'єктна структури (суб'єкти і сфери свободи) тощо, словом, її кількість і якість визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства. Свобода відносна в розумінні її фактичної незавершеності, історичної зміни і розвитку її змісту, але вона абсолютна як вища цінність і принцип [6, с. 41].

П.М. Рабінович констатує, що у державно-організованому суспільстві переважну частину своїх основних прав людина не може здійснювати, якщо вона не визнаватиметься юридично правоздатною і не стане носієм суб'єктивного юридичного права. У цьому розкривається основне соціальне призначення й основна особистісна цінність такого права. Наділяючи людину суб'єктивним юридичним правом, держава немовби відкриває доступ до здійснення її основних, невіддільних прав [7, с. 63].

Право, наголошує С.С. Алексєєв, яке складається із нормативно-уніфікованих засобів і механізмів регулювання суспільних відносин, спрямоване на те, щоб запровадити в життя людей засади загальної нормальності, єдиної упорядкованості, загальновизнаності [8, с. 313]. Завдяки своїй інституційності, право має декілька значущих властивостей – загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність, високу державну забезпеченість та інші, які розкривають його місію істотної соціальної сили суспільства, носія значної соціальної енергії [9, с. 125].

У загальному вигляді основні формальні цінності права, або, як їх називає С.С. Алексєєв, «результативні якості права», виявляються у трьох площинах. По-перше, право має здатність забезпечити загальний стійкий порядок у суспільних відносинах. Вирішальну роль при цьому відіграє нор-

мативність права, яка має властивості загальнообов'язковості та загальної дії. Це дозволяє добитись такого стану життя суспільства, коли регламентований юридичними нормами порядок встановлюється і діє в усій країні. Причому його дія є постійною, незмінною, безперервною у часі. Саме в нормативному складнику цінності права виявляються суттєві елементи єдності, рівності, принципової однаковості – право виступає як загальний масштаб, міра (регулятор) поведінки людей [10, с. 236]. По-друге, це можливість або здатність досягти визначеності, точності в самому змісті суспільних відносин. Тут головна роль належить іншій властивості права – його формальній визначеності. Безперечно, з цією властивістю права значною мірою пов'язана його формалізованість, закріплення юридичних норм у письмових джерелах, тобто його інституційність, його речова об'єктивованість. Саме визначеність (точність) права розкриває те, що правове регулювання має чітку спрямованість, показує призначення того чи іншого предмета, явища, характеру можливої чи необхідної поведінки, її мети та інших її параметрів. Унаслідок цього правове регулювання набуває багатьох рис, які надають йому високого соціального звучання, соціальної цінності: воно не лише здатне охопити усі необхідні форми соціального життя, не залишаючи прогалин у регулюванні, але й дозволяє провести чітку межу між правомірною поведінкою і свавіллям. Це стосується як заборон, так і позитивних зобов'язань, тобто юридичних зобов'язань та пов'язаної з ними юридичної відповідальності, а також дозволів, тобто суб'єктивних прав. По-третє, це можливість досягти гарантованого результату. Ця особливість права, яка виражається у позитивних юридичних зобов'язаннях та їх забезпеченості державним примусом, дозволяє розраховувати на те, що у підсумку інтенсивного використання правових засобів настане запрограмований, очікуваний ефект [9, с. 126].

Успішне функціонування права в Україні за умови наявності в ній конструктивного та професійного законодавства передусім важливе і цінне тим, за висловом А.К. Кінаха, що здатне забезпечити продовження реформістських процесів у царині державності й економіки. Основою вітчизняної результативної економіки має стати ефективне національне право, адаптоване до Європейського законодавства. Досвід успішних перехідних економік показав, що моделі реформування можуть бути різними, але вони єдині в основному і фундаментом реформ є стабільність суспільства та підтримка їх більшістю населення [11, с. 9].

Слугуючи засобом утвердження у суспільстві всезагального стійкого порядку, як відмічають дослідники, право не просто протистоїть свавіллю, беззаконню, не просто є їхнім антиподом, воно виступає саме такою силою, яка проти них активно бореться. Право протистоїть також тотальному підкоренню, яке виключає необхідну свободу вибору та відповідальність за свої дії. Як інструмент воно має настільки високу цінність, що рівень його розвитку можна розглядати як показник соціального прогресу взагалі. Можна з певністю стверджувати, що стан права є опосередкованим показником розвитку культури [12, с. 281].

У загальних рисах власну (змістовну) цінність права можна визначити, на думку О.Г. Данільяна, як вираження соціально організованої форми, дія якої забезпечує відтворення правових станів правовими засобами, внаслідок чого народжуються нові можливості та велика воля для саморозвитку людини і розвитку суспільства [13, с. 210].

Свого часу влучно висловився щодо цього видатний російський мислитель Є.М. Трубецької, констатуючи, що право є необхідною умовою будь-якого суспільства, воно – той спільний порядок, якому повинно підкорятися як суспільство в цілому, так і кожен його член. Існуючи у суспільстві, необхідно свідомо поступитися на користь ближнього цілою низкою егоїстичних інтересів і цілей; треба поважати чуже життя, свободу і майно; таким же чином повинен ставитися і ближній; всі повинні поважати право як спільний порядок, який має панувати над волею кожного з нас [14, с. 16].

Право в ідеалі, за словами С.С. Алексєєва, – це цінність впорядкованої соціальної свободи і справедливості [9, с. 128]. З одного боку, як стверджує Є.М. Трубецької, право надає, відводить особі відоме середовище свободи; з іншого боку – воно обмежує цю сферу низкою приписів, низкою обов'язкових правил [14, с. 21].

Цінність кожної правової норми, кожного правового інституту визначається конкретно. «Подібно тому, – вказує відомий правознавець В.Г. Графський, – як деякі загальнолюдські цінності (наприклад, прагнення миру, щастя, гармонії з оточуючим середовищем) можна розглядати в концептуальних рамках загальної культури, базові ціннісні установки в праві, та цінності самого права можна розглядати як загальні контури правової культури даного суспільного ладу, державної установи чи усього політичного режиму панування» [15, с. 75].

Поєднання демократичних цінностей і руху у напрямку до громадянського суспільства полягає передусім у створенні в сучасній Україні умов і надійних гарантій для здійснення прав та свобод людини. За визначенням П.М. Рабіновича, воно включає такі три елементи (напрями державної діяльності): 1) сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їхніх загальносоціальних гарантій); 2) охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод людини); 3) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [5, с. 59].

Право у життєдіяльності суспільства та людини, підкреслює В.С. Нерсисянц, виступає і як основа його самотворення в історії, як форма реалізації творчості людини і як гарантія свободи й відмежування від варварства та несправедливості. Аналіз природи правових цінностей, а також виявлення цінності права в цілому дає можливість перейти до обґрунтування права як форми свободи і до розгляду свободи як правової цінності, тим більше, що якоїсь іншої форми виразу свободи в суспільному житті, окрім правової, людство до цього часу ще не винайшло [16, с. 5].

Як наголошують українські правознавці, ефективна самоорганізація суспільства вимагає упорядкування свободи. Вельми потужним її засобом є право (особливо у поєднанні з державою). Саме воно й визначає розумну міру свободи, проводить межу між тими діями, які сприяють нормальному життю суспільства (або є нейтральними у цьому відношенні), і такими, що перешкоджають йому, вказуючи на найбільш небезпечні (злочинні, протиправні) із них. Для права важливо, щоб людина чітко уявляла ту міру свободи, що не несе у собі заряд руйнування, зла і несправедливості. Своєю чергою цивільне суспільство і держава використовують правові засоби як страхові засоби, що позначають межі, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватися. Зовнішня свобода припускає пошук обмежених засобів, способів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони заборонного характеру, а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і волями [17, с. 216]. На думку Гегеля, жодна людина не має ідеї про власну свободу, якщо вона не має ідеї про свободу інших прав і про соціальний зв'язок між собою й іншими. Право є, таким чином, взагалі свободою як ідеєю [18, с. 89].

Сучасний український правознавець О.О. Бандура висловлюється стосовно того, що в суспільстві утверджується той варіант свободи, якого воно потребує на даному історичному етапі для подальшого розвитку. Якщо ситуація дуже складна, йдеться про виживання суспільства, люди повинні пожертвувати приватними інтересами в ім'я цієї мети, тоді свобода виступає у формі пізнаної необхідності. Якщо ж ці труднощі подолано, то з'являється альтернатива, і форма свободи стає іншою – тепер це вже можливість вибору [19, с. 46].

Люди вільні в міру їхньої рівності й рівні в міру їхньої свободи. Не правова свобода, свобода без загального масштабу і єдиної міри, тобто так звана свобода без рівності – це ідеологія і практика елітаризму, а так звана рівність без свободи – ідеологія і практика егалітаризму та комунізму. В.С. Нерсесянц підкреслює: «Або свобода (у правовій формі), або свавілля (у тих чи інших проявах). Третього тут не дано: не право (і несвобода) – завжди є свавіллям» [20, с. 5–6]. Загалом, констатує вчений, громадянське суспільство є гарантією існування правопорядку і правової державності. При цьому воно є сферою автономної активності людини, яка переслідує свої особисті цілі [21, с. 720].

В умовах громадянського суспільства, стверджує О.Ф. Скакун, соціальна свобода, яка не зумовлена правом, існуюча поза правом, може перерости у свавілля, у несправедливість для більшості людей. Право виступає силою, що здатна протистояти беззаконню. Іншими словами, утверджуючи принцип свободи і справедливості, право набуває глибокого особистісного сенсу, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи і суспільства в цілому, відкриває особистості доступ до благ і виступає дійовим засобом її соціальної захищеності [22, с. 248].

На думку В.А. Малахова, сутність природного призначення свободи полягає у тому, що вона є момент права, форма вираження соціальної

реальності засобами і логікою правосвідомості [23, с. 169]. Як головні гуманітарні цінності сучасності, свобода та права людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності української держави, яка згідно з ч.1 та ч.2 статті 3 Конституції України відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави [4].

І. Кант, ідучи услід європейській філософській традиції, яка вбачає у свободі доконечну реальність в людині, вважає свободу сутнісною, розпізнавальною ознакою права. Він нотує, що право є сукупністю умов, за яких свободна воля одного (особи) узгоджена з свободою волею другого з точки зору всезагального закону свободи [24, с. 285]. В уяві Гегеля держава постає організацією поняття свободи. Так, держава є дійсністю конкретної свободи, конкретна ж свобода полягає у тому, що певна індивідуальність та її особливі інтереси одержують свій повний розвиток і визнання свого права [25, с. 6].

На думку А.А. Козловського, право має перетворитися із права суспільства на право людини [26, с. 40]. Звертаючись до категорії «дух права», П.Д. Біленчук, В.Д. Гвоздецький та С.С. Сливка стверджують, що дух права відображає зміст природного права. На їх переконання, зміст панування права полягає у тому, що право має домінуючу позицію порівняно з державою. Це гарант прав, свобод і законних інтересів громадян. Панування права означає, що право не може бути залежним від політичних сил та ідеології. Воно втілено у звичаєвому праві, реально існуючих стосунках. У пануванні права значну роль відіграє духовна і моральна сили, які не можуть бути утворені державою. Духовна і моральна сили права вищі, ніж сила держави. Незважаючи на те, що держава обмежена правом, яке сама приймає, вона ще й відповідає за панування права у суспільстві [27, с. 110].

Свобода, наголошує Л.В. Ярмол, виступає природною ознакою і водночас необхідністю людини, є втіленням самодостатності та індивідуальності кожного. Особливість свободи полягає у її суперечності: якщо вона обмежена, то сама себе усуває. У такий спосіб визначається взаємозв'язок відповідальності і свободи, адже ці поняття трактуються як нерозривні. Своєю чергою право постає основним виразником свободи, є основною формою втілення свободи [28, с. 256–257].

Висновки. Таким чином, у сучасних умовах на формування громадянського суспільства в Україні впливають різноманітні чинники, які у своїй сукупності створюють соціально організовану структуру, в основі котрої функціонують такі базові категорії, як право і свобода. Право виступає мірою реалізації свободи, яка є необхідною вирішальною передумовою для цілісного і насущного пізнання й самого права. В умовах громадянського суспільства право виступає головним критерієм свободи людини. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини, у його реальності є умовою практичної реалізації ідеї права як свободи. І тільки у єдності та взаємозумовленості право і свобода виступають виразником соціальної значущості й ефективності, а отже, й основами становлення та розвитку громадянського суспільства.

Література

1. Селіванов В. Ціннісно-правовий вимір вітчизняного державного управління. *Право України*. 2004. № 4. С. 33–36.
2. Кант И. Критика чистого разума. 1788. Соч.: В 8-ми т. / Пер. с нем. Н. Лосского. Москва : Мысль, 1994. Т. 4. 591 с.
3. 81. Коростей В. Про функції права. *Право України*. 2004. № 9. С. 123–127.
4. Конституція України. Харків : ПП «ІНГВІНІ», 2006. 64 с.
5. Рабінович П. Філософія прав людини у Конституції України. *Юридический вестник*. 1997. № 2. С. 57–60.
6. Нерсесянц В.С. Пути развития советского государства и права: история и перспективы. *Пульс реформ : Юристы и политологи размышляют*. Москва, 1989. С. 41.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
8. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
9. Алексеев С.С. Теория права. Москва : БЕК, 1994. 224 с.
10. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков : Консул; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
11. Кинах А. Стратегия рывка на пути интеграции в мировое экономическое сообщество. *Зеркало недели*. 2003. № 42, 31 октября – 7 ноября.
12. Branscomb A.W. Law and culture in the information society. *Inform soc*. N.Y., 1986. Vol. № 4. P. 279–311.
13. Філософія права : Навч. посібник / За ред. О.Г. Данільяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 280 с.
14. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Санкт-Петербург : Изд-во «Лань», 1998. 180 с.
15. Графський В.Г. Традиции и обновление в праве : ценностное изменение перемен. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. Москва : Институт государства и права РАН, 1996. С. 74–88.
16. Нерсесянц В.С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. Москва : Институт государства и права РАН, 1996. С. 4–11.
17. Філософія права : Навч. посібник / За ред. О.Г. Данільяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 280 с.
18. Бачинин В.А. Морально-правовая философия. Харьков : Консум, 2000. 206 с.
19. Бандура О.О. Єдність цінностей у праві та істини у праві. Київ : Вид-во Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 200 с.
20. Нерсесянц В.С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. Москва : Институт государства и права РАН, 1996. С. 4–11.
21. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва : Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. 780 с.
22. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков : Консул ; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
23. Малахов В.А. Философия права. Академический проект. Москва, 2002. 300 с.
24. Кант Эммануил. Метафизика нравов в двух частях / Сочинения в 6-ти томах [Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана], Т.4. Москва : Мысль, 1965. 478 с.
25. Авдеева Н.Н. Понятие идентификации и его применение к проблеме понимания человека человеком. *Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга*. Краснодар : Кубан. ун-т, 1975. С. 6–9.
26. Козловський А.А. Право як пізнання : Вступ до гносеології права / Антон Антонович Козловський. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.
27. Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права : Навчальний посібник. Київ : Атіка, 1999. 208 с.
28. Ярмол Л.В. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом [Текст] / Л.В. Ярмол, С. Вандьо. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 252–257.

А н о т а ц і я

Магновський І. Й. Право і свобода як ціннісні категорії розвитку громадянського суспільства в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню у загальнотеоретичному контексті таких ціннісних категорій, як право і свобода, що утворюють фундаменталізуюче і сутнісне підґрунтя для розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах викликів сьогодення. Зосереджено увагу на різноманітних аспектах осмислення феномена права та свободи, котрі закладені в основу формування громадянського суспільства, що розглядалися у працях вчених правознавців. Визначено ряд значущих властивостей права, зокрема: загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність, високу державну забезпеченість та інші, які розкривають його місію істотної соціальної сили суспільства. Розкрито основні формальні цінності права, які виявляються у трьох площинах: право має здатність забезпечити загальний стійкий порядок у суспільних відносинах; можливість досягти визначеності, точності в самому змісті суспільних відносин; здатність домогтися гарантованого результату. Наголошено, що право у життєдіяльності суспільства та людини виступає як основа його самотворення в історії, як форма реалізації творчості людини, як гарантія свободи й відмежування від варварства та несправедливості. Вказано на ефективну самоорганізацію суспільства завдяки упорядкуванню свободи, де потужним її засобом є право, яке й визначає розумну міру свободи. Означено сутність природного призначення свободи, яка є моментом права, формою вираження соціальної реальності засобами і логікою правосвідомості, втіленням самодостатності та індивідуальності кожного. Акцентовано увагу на сутності громадянського суспільства, яка полягає у забезпеченні законних прав людини, де у його реальності є умовою практичної реалізації ідеї права як свободи.

Ключові слова: право, свобода, Конституція України, ідеологія, громадянське суспільство.

А н н о т а ц и я

Магновский И. И. Право и свобода как ценностные категории развития гражданского общества в Украине. – Статья.

Статья посвящена освещению в общетеоретическом контексте таких ценностных категорий, как право и свобода, которые образуют фундаментализирующее и сущностное основание для развития гражданского общества в Украине в условиях вызовов современности. Сосредоточено внимание на различных аспектах осмысления феномена права и свободы, которые заложены в основу формирования гражданского общества как такового, которые рассматривались в трудах учёных правоведов. Определён ряд значимых свойств права, в частности: общеобязательная нормативность, формальная определенность, высокая государственная обеспеченность и ряд других, которые раскрывают его миссию существенной социальной силы общества. Раскрыты основные формальные ценности права, которые воплощены в трёх плоскостях: право имеет способность обеспечить всеобщий устойчивый порядок в общественных отношениях; достичь определенности, точности в самом содержании общественных отношений; способность добиться гарантированного результата. Отмечено, что право в жизнедеятельности общества и человека выступает как основа его самосозидания в истории, как форма реализации творчества человека, как гарантия свободы и отграничения от варварства и несправедливости. Указано на эффективную самоорганизацию общества благодаря упорядочению свободы, где мощным её средством является право, что и определяет разумную степень свободы. Отмечена сущность природного назначения свободы, которая является моментом права, формой выражения социальной реальности средствами и логикой правосознания, воплощением самодостаточности и индивидуальности каждого. Акцентируется внимание на сущности гражданского общества, которая заключается в обеспечении законных прав человека, где в его реальности является условием практической реализации идеи права как свободы.

Ключевые слова: право, свобода, Конституция Украины, идеология, гражданское общество.

S u m m a r y

Mahnovskyi I. Y. Right and freedom as valuable categories of development of civil society in Ukraine. – Article.

The article is devoted to the coverage in the general theoretical context of such value categories as the right and freedom, which form a fundamental and essential ground for the development of civil society in Ukraine, in the context of today's challenges. The attention is focused on various aspects of comprehension of the phenomenon of law and freedom, which laid the foundation for the formation of civil society as one that was considered in the writings of scholars of jurisprudence. A number of significant legal properties are defined, in particular: compulsory normative, formal certainty, high state security and others that reveal his mission as a significant social force of society. Discovered the main formal values of law, which are manifested in three dimensions: the right to have the ability to provide a common stable order in public relations; the possibility of achieving certainty, accuracy in the content of social relations; the ability to achieve a guaranteed result. It is emphasized that the right in the life of a society and a person acts as the basis of its self-creation in history, as a form of realization of human creativity, as a guarantee of freedom and separation from barbarism and injustice. It is indicated on the effective self-organization of society through the streamlining of freedom, where its powerful means are the right, which defines a reasonable measure of freedom. The essence of the natural purpose of freedom, which is the moment of law, is a form of expression of social reality by means and logic of legal consciousness, an embodiment of self-sufficiency and individuality of each, is defined. The emphasis is on the essence of civil society, which is to secure legitimate human rights, where in its reality it is a condition for the practical realization of the idea of law as freedom.

Key words: law, freedom, the Constitution of Ukraine, ideology, civil society.

УДК 342.32

*Н. В. Мішина***ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
У СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Постановка проблеми. Розглядаючи сучасне місцеве самоврядування в Україні як інститут, дослідники зазвичай приділяють дуже мало уваги органам самоорганізації населення (будинковим, вуличним, квартальним комітетам, комітетам мікрорайонів тощо), незважаючи на те, що за законодавством України вони становлять невіддільну складову частину системи місцевого самоврядування. Стаття 5 Закону України від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні» включає органи самоорганізації населення до системи місцевого самоврядування, так само як і територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [1].

Реформування органів самоорганізації населення саме з огляду на те, що вони є елементом системи місцевого самоврядування, може істотно поліпшити діяльність цієї системи. Як засвідчує досвід демократичних держав з більш багатим досвідом, саме органи самоорганізації населення сприяють залученню населення до політичного життя, підвищенню інтересу до співробітництва із органами місцевого самоврядування і таким чином змінюють життя територіального колективу на краще за рахунок того, що інтереси саме членів цього колективу було доведено до відома відповідних органів (насамперед органів місцевого самоврядування), або, самоорганізувавшись, члени територіального колективу знаходять спосіб вирішити проблему самостійно (на практиці дуже часто трапляється, що такий варіант є більш швидким та менш ресурсоємним).

В Україні органи самоорганізації населення знаходяться на етапі становлення. Існує багато питань, які потребують або більш чіткого врегулювання, або врегулювання взагалі. Необхідність точного визначення природи органів самоорганізації населення зумовлена актуальністю підвищення ефективності їхньої діяльності. Так, у Концепції адміністративної реформи передбачається необхідність «подолання негативних тенденцій дезінте-

градії територіальних громад», а також звертається увага на необхідність забезпечити «розвиток ініціативи та самодіяльності населення, створення органів самоорганізації населення» [2].

На місцевому рівні також проводяться заходи для підвищення громадської активності членів територіальних колективів, в тому числі такі, які спрямовані на ініціювання створення та активізації діяльності органів самоорганізації населення. Переважно така робота проводиться відповідними об'єднаннями громадян та органами місцевого самоврядування. Адже «складні проблеми, з якими посадові особи місцевого самоврядування стикаються щодня, зумовлюють необхідність передбачення ними якнайширшого діапазону їх можливих дій. Імовірність успішного розв'язання проблем зростає, якщо творчий потенціал зазначених осіб посилюється ідеями, що висловлюються людьми з різною освітою, досвідом, навичками і здібностями» [3, с. 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як вже зазначалося вище, більшість вчених, які досліджують проблеми інституту місцевого самоврядування, приділяють досить незначну увагу органам самоорганізації населення. Серед останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, слід відмітити роботи українських та російських вчених І.Є. Кокарева, М.Ю. Мягченко, О.С. Орловського, О.С. Шоміної. Низка публікацій належить і автору цієї статті [4, 5, 6].

До речі, досліджуючи у статті природу органів самоорганізації населення, автор не звертається до наукових досліджень, які були проведені в період існування СРСР і відповідно, УРСР як його невіддільної частини. Адже у разі, якщо дослідження не стосувалося іноземних країн з демократичним політичним режимом, це уявляється недостатньо виправданим. У зазначений період органи, аналогічні органам самоорганізації населення, розглядалися як «провідники ідей КПРС» [7, с. 5].

Мета статті. Під час написання статті автор поставила за мету з'ясувати природу органів самоорганізації населення в Україні як елементу системи місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку.

Виклад основного матеріалу. Закон України від 11.07.2001 року «Про органи самоорганізації населення» визначає органи самоорганізації населення як представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених цим Законом [8]. Майже аналогічне визначення містить Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з нормами якого «органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста» (стаття 1). Уявляється, що обидва ці нормативних визначення потребують уточнення, конкретизації та, безперечно, уніфікації. Відповідні пропозиції будуть надані наприкінці статті, після уточнення природи органів самоорганізації населення в Україні.

М.Ю. Мягченко зазначає, що «органи місцевої самоорганізації населення можна розглядати у кількох аспектах: як інститут безпосередньої демократії; як особливу колективну форму реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні; як елемент громадянського суспільства; як елемент системи місцевого самоврядування» [9, с. 48]. Не викликає заперечень те, що органи самоорганізації населення в Україні є елементом громадянського суспільства та елементом системи місцевого самоврядування. Щодо того, що вони є інститутом безпосередньої демократії, є певні сумніви. Конституція України у статті 69 встановлює, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». Отже, під інститутом безпосередньої демократії мається на увазі безпосередня участь фізичних осіб у вирішенні питань державного або місцевого значення. Звернувши увагу на поточну роботу органів самоорганізації населення, навряд чи можна стверджувати, що вона організована згідно з принципами безпосередньої демократії, скоріше, має місце представницька демократія. Більш коректним, на наш погляд, є твердження «формування органів самоорганізації населення в Україні здійснюється з використанням такої форми безпосередньої демократії, як вибори». Цю тезу підтверджують:

- вищенаведені фрагменти із Закону України «Про органи самоорганізації населення» та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», які характеризують органи самоорганізації населення як «представницькі» органи;

- положення статті 10 Закону України «Про органи самоорганізації населення», які встановлюють, що органи самоорганізації населення формуються шляхом виборів;

- положення статей 10 та 19 Закону України «Про органи самоорганізації населення», які стосуються, відповідно, складу органів самоорганізації населення (керівник, заступник або заступники керівника, секретар, інші члени) та організації роботи цих органів (засідання).

Деякі заперечення викликає і пропозиція розглядати органи самоорганізації населення як «особливу колективну форму реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні». Більш прийнятним уявляється положення Закону України «Про органи самоорганізації населення»: «орган самоорганізації населення є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення» (стаття 3). Воно є більш точним з огляду на те, що, як вже зазначалось вище, в Україні органи самоорганізації населення віднесені до системи місцевого самоврядування. Але, незважаючи на те, що їх відносять до цієї системи переважно за територіальною та функціональною ознаками, за своєю природою вони не є органами місцевого самоврядування. Хоча Закон України від 16.06.1992 року «Про об'єднання громадян» встановлює, що «дія цього Закону не поширюється на <...> органи місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради і комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні

комітети)...» [10], це, скоріше, можна пояснити тим, що вказаний Закон було прийнято до набуття чинності Законом України «Про органи самоорганізації населення». У чинному Законі «Про громадські об'єднання» такої згадки вже немає.

Більш прийнятною уявляється інша точка зору на природу органів самоорганізації населення – що «в особі органів самоорганізації населення маємо справу вже не з місцевим самоврядуванням, заснованим на принципах його правової, організаційної, матеріально-фінансової автономії та здійснюваним територіальною громадою безпосередньо та через створені нею органи, а з проявами самоорганізації (самоврядування) членів територіальної громади на її мікрорівні, а тому інтегрованим в систему самоврядування сіл, селищ, міст та діючим з дозволу та під контролем відповідних органів місцевого самоврядування...» [11, с. 272–273]. Думається, що у вищенаведеному реченні дуже чітко вказано на найбільш типові риси, які не дозволяють віднести органи самоорганізації населення до органів місцевого самоврядування.

Органи самоорганізації населення відрізняються від органів місцевого самоврядування територією діяльності. Згідно зі статтею 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. «Розвиток місцевого самоврядування, здійснюваного на рівні територіальних громад сіл, селищ, міст, має своє продовження <...> на рівні окремих частин територіальних громад сіл, селищ, міст» [12, с. 648] – завдяки функціонуванню органів самоорганізації населення. Стосовно території діяльності цих органів існує нормативна колізія:

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що «органи самоорганізації населення <...> створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста» (стаття 2);

– стаття 2 Закону України «Про органи самоорганізації населення» визначає, що «органи самоорганізації населення <...> створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин...».

– стаття 3 серед органів самоорганізації населення – будинкових, вуличних, квартальних комітетів, комітетів мікрорайонів – називає комітети районів у містах, сільські, селищні комітети.

Але тільки у статті 7 роз'яснюється, що територія, у межах якої діє орган самоорганізації населення, визначається для сільського, селищного комітету в межах території села, селища, якщо його межі не співпадають з межами діяльності сільської, селищної ради; а для комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті, якщо його межі не співпадають з межами діяльності районної у місті ради. «Саме такий підхід <...> повною мірою відповідає суті цих органів, оскільки на рівні населених

пунктів вже існують відповідні місцеві ради. Поява ж ще одного представницького органу, наприклад, на рівні міста, фактично не можлива з огляду на проблеми із проблематичністю організації виборів до них, а також не буде сприяти розв'язанню місцевих проблем внаслідок виникнення суттєвої конкуренції між цими представницькими органами» [13, с. 148].

Отже, уявляється необхідним внести відповідні зміни до Закону України «Про органи самоорганізації населення» з тим, щоб остаточно виключити можливість неоднозначного розуміння розглянутих норм та конкретизувати відповідне положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Крім того, думається, що у цих нормативних актах доцільно зробити зауваження, запропоноване О.С. Орловським, стосовно того, що «на одній території може діяти тільки один орган СОН (самоорганізації населення – Н.М.) відповідного рівня» [13, с. 156].

Органи самоорганізації населення відрізняються від органів місцевого самоврядування і порядком створення. Закон України «Про органи самоорганізації населення» передбачає такі етапи створення цих органів:

- за виникнення відповідної ініціативи ініціативна група звертається за дозволом на створення органу самоорганізації населення до сільської, селищної, міської або районної у місті ради (статті 8–9);

- після отримання дозволу проводяться вибори органу самоорганізації населення – збори жителів за місцем проживання на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування. Право голосу надається особам, які на законних підставах проживають на відповідній території, досягли на день проведення голосування 18 років та не обмежені у дієздатності (стаття 10);

- сформований орган самоорганізації населення підлягає легалізації шляхом або реєстрації, або повідомлення про заснування (стаття 13).

Деякі автори визначають механізм формування органів самоорганізації населення як «владний механізм», підкреслюючи, що вони обираються «так, як обираються саме органи влади» [14]. Проте така точка зору уявляється не досить точною. Дійсно, деякі схожі риси є, особливо якщо порівнювати обрання органів самоорганізації населення та вибори місцевих рад і сільських, селищних, міських голів. По-перше, сама організація голосування: під час обрання органів самоорганізації населення збори жителів відбуваються за місцем проживання. Під час виборів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, які найчастіше проводяться одночасно з виборами народних депутатів України, використовуються виборчі дільниці, утворені для проведення виборів народних депутатів. На цих виборах більшість виборців голосують на звичайних виборчих дільницях, які утворюються для організації голосування виборців за місцем їхнього проживання. По-друге, якщо порівнювати вимоги до осіб, які мають право брати участь у виборах органів самоорганізації населення, з вимогами до осіб, які мають активне виборче право на виборах місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, то для того, щоб взяти участь у виборах органу самоорганізації населення, не обов'язково бути громадянином України.

До речі, Європейська Хартія про участь іноземців в громадському житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року пропонує надати іноземним громадянам, які протягом певного, досить тривалого терміну проживають на території відповідного територіального колективу, право голосувати на місцевих виборах. Згідно зі статтею 6 Хартії «кожна сторона зобов'язується надати кожному іноземному мешканцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до місцевих органів за умови, що він відповідає тим самим правовим вимогам, які застосовуються до громадян, і на законних підставах мешкає у відповідній державі протягом п'яти років, що передували виборам». Хартія надає державам, які ратифікували її, право «задовольнитися більш коротким терміном проживання» або «обмежити застосування права обирати та бути обраним лише правом голосувати» [15].

Проте всі ці схожі положення виникають з огляду на те, що органи самоорганізації населення представляють інтереси осіб, яких об'єднує спільна, компактна територія проживання. Є пропозиція «іменувати мешканців окремих частин сіл, селищ, міст «мікророманами». Але, на наш погляд, більш вдалим буде застосовувати до цих осіб термін «територіальна мікроромана» — за аналогією з терміном «територіальна романа». Автор пропонує вважати територіальною мікророманою жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах частини території або території села, селища, міста, району або кількох районів у місті, якщо його межі не співпадають з межами діяльності відповідно сільської, селищної, міської, районної у місті ради.

На сучасному етапі в Україні публічна влада представлена двома рівнями — державною та самоврядною. Отже, органи самоорганізації населення не мають публічно-владної природи з огляду на те, що вони не є органами місцевого самоврядування (як було з'ясовано вище) та не є органами державної влади.

Щодо підстав відокремлення органів самоорганізації населення від громадських організацій, то «суттєві відмінності у їхньому правовому статусі спостерігаються у таких сферах: нормативно-правові основи діяльності; правовий статус; сфера інтересів, що охоплюється; порядок утворення; повноваження; ступінь підпорядкованості; фінансова основа діяльності; наявність членства; певні вікові відмінності членів та ініціаторів створення цих громадських формувань; характер взаємовідносин з органами державної влади та місцевого самоврядування; порядок припинення повноважень тощо» [16, с. 11]. Але у цій статті, з огляду на наявність обмежень щодо її обсягу, детальніше розглянути ці та інші положення неможливо.

Отже, органи самоорганізації населення за їх ознаками не уявляється можливим віднести ні до публічно-владних, ні до громадських органів. Проте вони мають схожі риси як з одними, так і з іншими. Думається, що органи самоорганізації населення мають змішану, владно-громадську природу.

Наприкінці статті є доцільним повернутися до визначення терміну «органи самоорганізації населення». Як було зазначено вище, нормативні визначення уявляються досить фрагментарними. Більш коректною, на наш

погляд, є дефініція, яку запропонував О.С. Орловський: «органи самоорганізації населення – представницькі органи, що створюються частиною жителів, які досягли вісімнадцятирічного віку, не позбавлені судом дієздатності, тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста» [13, с. 261].

Висновки. Результатом проведеного дослідження стало виявлення необхідності:

- уточнити та уніфікувати визначення органів самоорганізації населення, які містяться в законах України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про органи самоорганізації населення»;

- більш точно визначити територію, на якій можуть створюватися органи самоорганізації населення; внести відповідні зміни до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про органи самоорганізації населення»;

- зазначити в Законі України «Про органи самоорганізації населення», що органи самоорганізації населення мають змішану, владно-громадську природу.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаються в тому, що для більш точної ілюстрації змішаної, владно-громадської природи органів самоорганізації населення варто розглянути їх статус у порівнянні зі статусом об'єднань громадян.

Література

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
2. Концепція адміністративної реформи в Україні: затверджена Указом Президента України від 22 липня 1998 року. *Голос України*. 1998. 28 лип.
3. Хоменець Р. Участь населення у вирішенні питань місцевого значення. *Право України*. 2000. №7. С. 21–22.
4. Мішина Н.В. Муніципальна реформа в Україні: стан і перспективи. *Право України*. 2018. № 4. С. 126–138.
5. Мішина Н.В. Конституційна регламентація місцевого самоврядування в Україні: сучасність та перспективи. *Публічне право*. 2015. №3. С. 67–72.
6. Мішина Н.В. Законопроекти для розвитку локальної демократії в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 36–40.
7. Орловский А.С. Создание условий для развития локальной демократии (на примере города Одессы). Одесса : Хоббит, 2003. 43 с.
8. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст.254.
9. Мягченко М. Про визначення поняття «органи самоорганізації населення». *Право України*. 2002. № 6. С. 46–48.
10. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст.504.
11. Муніципальне право України / В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, М.О. Баймуратов та ін. ; За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
12. Конституційне право України / За редакцією д. ю. н., професора В.Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 2002. 735 с.
13. Орловський О.С. Правовий статус органів самоорганізації населення : дис. ... канд. юр. Наук : 12.00.02. Одеса, 2004. 265 с.
14. Кокарев И.С. чего начинается Родина. Соседские сообщества как фундамент нации. URL: <http://www.ifpc.ru/index.php?cat=26&doc=74>.

15. Європейська Хартія про участь іноземців в громадському житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року. URL: <http://www.cenunst.bsu.by/humanrights/documents/se.shtml>.

16. Орловський О.С. Правовий статус органів самоорганізації населення : автореф. дис...канд. юр. наук : 12.00.02. Одеса, 2004. 21 с.

А н о т а ц і я

Мишина Н. В. Органи самоорганізації населення у системі місцевого самоврядування. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу природи органів самоорганізації населення на основі норм чинного законодавства України, в тому числі розглядаються аргументи на користь того, що органи самоорганізації населення не є органами місцевого самоврядування. У статті надані пропозиції щодо вдосконалення деяких нормативних положень (стосовно визначення терміну «органи самоорганізації населення», уточнення території їхньої діяльності тощо).

Ключові слова: органи самоорганізації населення, місцеве самоврядування, муніципальне управління, самоорганізація населення, населення, територіальна громада.

А н н о т а ц и я

Мишина Н. В. Органы самоорганизации населения в системе местного самоуправления. – Статья.

Статья посвящена анализу природы органов самоорганизации населения на основе норм действующего законодательства Украины, в том числе рассматриваются аргументы в пользу того, что органы самоорганизации населения не являются органами местного самоуправления. В статье предоставлены предложения по совершенствованию некоторых нормативных положений (относительно определения понятия «органы самоорганизации населения», уточнение территории их деятельности и т.д.).

Ключевые слова: органы самоорганизации населения, местное самоуправление, муниципальное управление, самоорганизация населения, населения, территориальная община.

S u m m a r y

Mishyna N. V. Organs of self-organization of the population in the system of local self-government. – Article.

The essential elements of the local self-government system in Ukraine are the citizens' self-organization bodies. This article is dedicated to the analysis of the legal nature of this bodies; the analysis is based on the contemporary Ukrainian legislation. The research also includes arguments that the citizens' self-organization bodies are not the local self-government bodies. The author gives propositions how some Laws of Ukraine (concerned citizens' self-organization bodies) could be improved due to the making the definition "citizens' self-organization bodies" more precise, due to the clarification of the territory on which this bodies can function etc.

Key words: population self-organization bodies, local government, municipal government, population self-organization, population, territorial community.

УДК 347.9

О. В. Николайченко

**СУД В РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ
(В КОНЦЕПТЕ ЦИВИЛИСТИЧЕСКИХ
ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ РОССИИ)**

Постановка проблемы. Во все исторические эпохи реформирования процессуального законодательства вопрос об активности суда и мере такой активности находился в поле дискуссий ученых. Известный дореволюционный процессуалист Е.В. Васильковский указывал, что если тяжущиеся <...> принимают участие в производстве дела, то в таком случае подчиняются формальному руководству и дисциплинарной власти суда и обязаны исполнять его распоряжения [1, с. 217].

Обязательность исполнения обязанностей, установленных нормами процессуального права¹, прописана и продиктована правом человека на «эффективное восстановление в правах компетентными национальными судами в случае нарушения его основных прав, предоставленных ему конституцией или законом»². В нормативных предписаниях Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации от 14 ноября 2002 г. № 138-ФЗ (в ред. от 28 ноября 2018 г.) (далее по тексту – ГПК РФ) и Кодекса административного судопроизводства РФ Российской Федерации от 8 марта 2015 г. № 21-ФЗ (в ред. от 28.11.2018 г.) (далее по тексту – КАС РФ) запрограммировано, насколько это возможно, какие действия должны быть совершены заинтересованным лицом, чтобы реализовать право на судебную защиту. Обеспечение доступности правосудия в сфе-

¹ В условиях унификации цивилистического судопроизводства, обусловленной концептуальным единством гражданского и арбитражного судопроизводства, и, одновременно, его дифференциация, ознаменованная принятием Кодекса административного судопроизводства Российской Федерации, свидетельствуют о настойчивом желании законодателя усовершенствовать право на судебную защиту, возведенное в постулат статьей 46 Конституции Российской Федерации (далее по тексту Конституция РФ). Поэтому в рамках настоящего исследования нами будут исследоваться нормы гражданского процессуального, арбитражного процессуального и административного процессуального российского законодательства.

² Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН от 10 декабря 1948 г.

ре административных и иных публичных правоотношений провозглашено в ст. 3 КАС РФ и направлено, прежде всего, на обеспечение гражданину реальной возможности воспользоваться своим правом на судебную защиту.

Анализ последних исследований и публикаций. Известные ученые-процессуалисты доступность правосудия выделяли в качестве приоритетного и самостоятельного принципа-задачи гражданского процессуального права и одновременно рассматривали его как следствие действия ряда важнейших принципов, такие как диспозитивность, состязательность, процессуальное равноправие сторон, язык гражданского судопроизводства [2, с. 14].

Резолюция Комитета министров Совета Европы и правовые позиции Европейского Суда по правам человека расширяют элементы доступности правосудия за счет информированности граждан и организаций о месте нахождения и компетенции судов, порядке обращения в суд, средствах защиты своих интересов в судебном разбирательстве, публичности судебного разбирательства гражданских дел, существованию объективных и доступных для населения поисковых систем информации о судебной практике³. В контексте сформулированных положений Европейского суда по правам человека и ст. 5, 6 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод право на доступ к правосудию следует рассматривать, как право заинтересованного лица добиться рассмотрения своего дела в суде. Конституционный Суд Российской Федерации (далее по тексту – Конституционный Суд РФ) еще более подробно конкретизировал судебный орган. Так, в одном из своих определений от 15 января 2009 г. № 144-О-П со ссылкой на ст. 7-8, 10 Всеобщей декларации прав человека, ст. 14 Международного пакта о гражданских и политических правах Конституционный Суд РФ указал на право каждого на рассмотрение его дела *законно установленным*, а не произвольно выбранным составом суда⁴ (курсив наш – О.В.).

Право на доступ к правосудию – отсутствие препятствий для возбуждения дела по исковому заявлению, что соответственно влечет *обязанность принять заявление* и тем самым обеспечить заинтересованному лицу доступ к правосудию.

Широко обсуждается в научной литературе мнение Г.Л. Осокиной, которая полагает, что право на обращение за судебной защитой обуславливается фактами процессуального характера, то есть является исключительно процессуальной категорией, которая означает у заинтересованного лица лишь право на процесс, право на рассмотрение судьей или судом иска, заявления [3, с. 551]. Отметим, что Конституционный Суд РФ неод-

³ Бюллетень Европейского суда по правам человека. Российское издание. 2017. № 8.

⁴ Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 15 января 2009 г. № 144-О-П «По жалобе Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации на нарушение конституционных прав гражданки Халимбековой Шамалы Шарабутдиновны положениями части 4 статьи 39, статей 270, 288 и 304 Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации».

нократно обращал внимание, прежде всего, правоприменителя на то, что рассмотрение вопросов материального права по существу осуществляется исключительно в судебном заседании на основе состязательности и равноправия сторон (ч. 3 ст. 123 Конституции РФ), что согласуется с конституционной природой судопроизводства, и определять содержание прав и обязанностей субъектов спорного материального правоотношения еще на стадии возбуждения дела недопустимо⁵.

При относительно высоких требованиях к исковому заявлению российский арбитражный суд и ответчики в арбитражном процессе поразительно беспомощны в том, что касается раннего избавления от бессмысленных, недобросовестных или просто абсурдных исков. В отличие от американского или английского процессуального права, российский закон не предусматривает никакого фильтра, позволяющего отсеять на ранней стадии процесса очевидно бесперспективные требования. Судя по букве закона, суд может обездвижить (в последствии и возратить) исковое заявление, если там вообще не упомянуто никаких обстоятельств или доказательств. Другими словами, если исковое заявление оформлено правильно, ход будет дан любому спору, даже если на поверхности лежит его очевидная бесперспективность или абсурдность [4, с. 97–98].

В этой связи некоторую процессуальную полезность выполняет институт отказа в принятии искового заявления, и особенно основание п. 1 ч. 1 ст. 134 ГПК РФ, которое означает, что рассмотрение и разрешение данного заявления отнесено к компетенции других судов (арбитражного суда, военного суда, Конституционного Суда РФ, суда другого государства) или же рассмотрение и разрешение данного заявления, хотя и подведомственно суду общей юрисдикции, но осуществляется им не в гражданском, а в ином виде судопроизводства, то есть либо в порядке уголовного, либо в порядке производства по делам об административных правонарушениях, либо в порядке арбитражного судопроизводства.

Дифференцированные процессуальные формы осуществления судебной власти (конституционное, гражданское, административное и уголовное судопроизводство) предопределены ч. 2 ст. 118 Конституции РФ соответствующими процессуальными кодексами, регламентирующими порядок разрешения дела. В связи с принятием КАС РФ все дела, возникающие из публичных правоотношений, дела о присуждении компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок рассматриваются в порядке административного судопроизводства.

К становлению административного судопроизводства в России и его самостоятельному «выделению» из гражданского судопроизводства неоднозначно подходили ученые, обосновывая свою позицию зачастую противоположными аргументами. Универсальность процессуальной формы

5 Определение Конституционного Суда РФ от 24 января 2006 г. № 3-О «По жалобе гражданина Коженова Александра Петровича на нарушение его конституционных прав пунктом 1 части первой статьи 134 Гражданского процессуального кодекса РФ».

отстаивал известный процессуалист Н.Б. Зейдер, который полагал, что деятельность суда, органов арбитража, общественных органов, разрешающих споры о праве и защищающих нарушенное право, можно объединить в общем понятии советского гражданского процесса [5, с. 71]. Концепцию широкого толкования юридической процессуальной формы отстаивал позднее И.М. Зайцев, который писал, что она «может видоизменяться в зависимости от природы органа гражданской юрисдикции и сущности разбираемых им конфликтов» [6, с. 166].

Каждому виду судопроизводства должно соответствовать отраслевое судопроизводственное (процессуальное) законодательство, которое обеспечит специфические гарантии и средства судебной защиты прав и свобод человека и гражданина⁶. Суд для обеспечения права на судебную защиту граждан и организаций не вправе произвольно выбирать для себя порядок судопроизводства⁷, а обязан действовать по правилам процедуры, установленной законодательством для данного вида судопроизводства. В актах, разрешающих дело по существу, суд определяет действительное материально-правовое положение сторон, то есть применяет нормы права к тому или иному конкретному случаю в споре о праве. В этой связи актуальным представляется вопрос об онтологической основе сделанных законодателем преобразований и их качественном содержании, что предопределило **цель настоящего исследования**.

В соответствии со ст. 1 КАС РФ Кодекс регулирует порядок осуществления административного судопроизводства при рассмотрении и разрешении Верховным Судом Российской Федерации, судами общей юрисдикции административных дел о защите нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан, прав и законных интересов организаций, а также других административных дел, возникающих из административных и иных публичных правоотношений и связанных с осуществлением судебного контроля за законностью и обоснованностью осуществления государственных или иных публичных полномочий.

⁶ Даже в тех случаях, когда прокурор предъявляет и поддерживает в суде или арбитражном суде иск в интересах пострадавших (ст.ст. 22-28 Закона РФ «О прокуратуре в Российской Федерации»). Или же, например, когда Уполномоченного по правам человека в РФ на основании ФКЗ от 26.02.1997 № 1-ФКЗ (ред. от 12.03.2014) «Об Уполномоченном по правам человека в Российской Федерации» оказывает содействие восстановлению нарушенных прав при рассмотрении жалоб на решения или действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, должностных лиц, государственных служащих, если ранее заявитель обжаловал эти решения или действия (бездействие) в судебном либо административном порядке, но не согласен с решениями, принятыми по его жалобе. Причем подача жалобы Уполномоченному по правам человека в субъекте РФ не является основанием для отказа в принятии аналогичной жалобы к рассмотрению Уполномоченным в РФ. См. подробнее о внесудебных формах защиты граждан при получении государственных (муниципальных) услуг.

⁷ Позитивно, что судебные органы жестко придерживаются этого правила, о чем свидетельствуют некоторые примеры из правоприменительной практики. См., например: Решение Невского районного суда г. Санкт-Петербурга № 2-2106/17 2А-10162/2016 2А-2106/2017 от 13 января 2017 г. по делу № 2А-10162/2016.

Принципиально важно отметить, что отказ в принятии искового заявления не означает, что у истца нет права на обращение в суд. У органа, к которому обратился заявитель, нет соответствующей компетенции рассмотреть заявление с подобными требованиями. Соответствующая компетенция имеется, например, у арбитражного суда, если иск рассматривать как обращение к компетентному органу (суду) с просьбой о принудительном осуществлении материально-правового требования либо защитой нарушенных или оспариваемых прав, что следует из содержания ст. 3, 4 ГПК РФ.

В процессуальной науке «постулатом» стало утверждение, что суд по делам, возникающим из публично-правовых отношений, спор о праве (материально-правовое требование) не разрешает, ограничиваясь лишь проверкой законности действий государственных и муниципальных органов и лиц, их представляющих, должностных лиц. Для внесения ясности следует обратиться к письму Верховного Суда РФ от 6 ноября 2018 г. № 7-ВС-7105/18⁸, в котором содержится «информация по категориям гражданских дел, рассматриваемых судами общей юрисдикции в исковом порядке». В первых двух абзацах текста указанного документа обращалось внимание областных и соответствующих судов на следующее: «Критерием правильного определения вида судопроизводства (исковое или административное), в котором подлежат защите права и свободы гражданина или организации, оспаривающих решения, действия (бездействие) органа государственной власти, органа местного самоуправления, иных государственных органов, должностных лиц, государственных или муниципальных служащих, является характер правоотношений, который предопределяется не только участием в них в качестве одного из субъектов таких органов, но и тем, что участники таких правоотношений не обладают равенством и один из них наделен властными полномочиями по отношению к другому. При этом избранная лицом форма обращения в суд (подача административного искового заявления или искового заявления) не является определяющей для возбуждения гражданского или административного судопроизводства».

В гражданском судопроизводстве такой состязательности, при которой суд играл бы в процессе пассивную роль, в настоящее время нет. Дискреционные полномочия суда на проверку соблюдения истцом требований в контексте недавних изменений п. 1 ч. 1 ст. 135 ГПК РФ и даже предоставленная законом возможность лица, обратившегося в суд, подать заявление о возвращении административного искового заявления (п. 6 ч. 1 ст. 129 КАС РФ) не позволяют согласиться с существующей в процессуальной науке трактовкой гражданских процессуальных правоотношений в качестве отношений процессуального сотрудничества [7, с. 203].

⁸ Письмо Верховного Суда РФ от 5 ноября 2018 г. № 7-ВС-7105/18 «Информация по категориям гражданских дел, рассматриваемых судами общей юрисдикции в исковом порядке». URL: https://docviewer.yandex.ru/view/23645381/?*=twMpvhX

Активная регулирующая роль суда в процессе, основанием для проявления которой является прямое указание процессуального закона, его смысл либо возникшая в ходе рассмотрения дела необходимость, обусловлена задачами арбитражного судопроизводства. На инициативную деятельность суда, ограниченную рамками искового производства, указывают нормы, уполномочивающие суд на совершение действий, в частности, связанных с вызовом свидетелей (ч. 2 ст. 56, ч. 2 ст. 88 АПК РФ), специалиста (ч. 2 ст. 55.1, ч. 1 ст. 87.1 АПК РФ), оценку представляемых сторонами доказательств на относимость (ст. 67 АПК РФ) и допустимость (ст. 68 АПК РФ), их достоверность и достаточность (ст. 71 АПК РФ) в арбитражном судопроизводстве. Перечень нормативных извлечений можно дополнить и иными возможностями суда, особенно в доказательственной деятельности заинтересованных лиц, например, не позволяющей нарушать права и законные интересы других лиц (ч. 5 ст. 49 АПК РФ).

При рассмотрении административных дел о защите нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан, прав и законных интересов организаций, а также административных дел, возникающих из административных и иных публичных правоотношений, активная роль суда неоспорима, поскольку «в концентрированном виде главной содержательной материей административного судопроизводства является защита гражданина от произвола публичной власти... Административное судопроизводство является не только средством «исправления» административных ошибок, но и следствием их совершения; оно начинается тогда, когда необходима судебная защита уже нарушенных или оспариваемых прав» [8, с. 47].

В административном судопроизводстве при различном законодательном обеспечении процессуальных возможностей сторон невозможна их честная конкурентная борьба по отстаиванию перед судом своей позиции. В этих случаях суд гарантирует равенство сторон. Обязанность доказывания законности оспариваемых нормативных правовых актов, актов, содержащих разъяснения законодательства и обладающих нормативными свойствами, решений, действий (бездействия) органов, организаций и должностных лиц, наделенных государственными или иными публичными полномочиями, возлагается на соответствующие орган, организацию и должностное лицо (ч. 2 ст. 62 КАС РФ). Указанные органы, организации и должностные лица обязаны также подтверждать факты, на которые они ссылаются как на основания своих возражений. По таким административным делам административный истец, прокурор, органы, организации и граждане, обратившиеся в суд в защиту прав, свобод и законных интересов других лиц или неопределенного круга лиц, не обязаны доказывать незаконность оспариваемых ими нормативных правовых актов, решений, действий (бездействия). Поэтому суд должен располагать необходимыми полномочиями по обеспечению справедливой процедуры судопроизводства, предполагающей, в частности, совершение судом действий, направленных на выравнивание процессуального статуса сторон, а также на ока-

зание содействия сторонам в тех случаях, когда одна из сторон в силу объективно обусловленных обстоятельств не способна в полной мере воспользоваться предоставленными ей правами и возможностями.

Выводы. Само по себе наличие у сторон равных возможностей судебной защиты своих прав, включающее в себя и равные возможности их реализации, не может рассматриваться в качестве надлежащей гарантии защиты нарушенного или оспоренного права, если соответствующим образом не регламентировано процессуальное место суда. А все тенденции попытаться свести деятельность суда к функционированию в качестве некоего арбитра были бы не только неверными, но и опасными для государства. Суд не должен быть пассивным наблюдателем процессуального противоборства сторон, безучастно ожидающим результата их состязания [9, с. 39]. Поэтому, не учитывая устойчивость сложившихся в обществе стереотипов мышления и поведения, которые меняются крайне медленно, склонности стороны злоупотреблять предоставленными ей правами, а также «без серьезного обоснования неразумно распространять практику английского и американского судопроизводства на отечественный гражданский процесс»⁹. В противном случае состязательные принципы порой превращаются в сражение между искусными адвокатами, а правда в результате оказывается «задушенной». Важно учитывать, что лицу, обладающему субъективным правом принадлежит автономия в распоряжении своим правом до возбуждения судопроизводства, однако после обращения к компетентному суду оно должно считаться с установленной процедурой судебной защиты как непосредственно в своих личных интересах (получить защиту нарушенного субъективного права), так и опосредованно в интересах иных лиц, права и интересы которых затрагиваются или могут быть затронуты вынесенным судебным актом.

Литература

1. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса: МГУ им. М. В. Ломоносова, юрид. фак., каф. граждан. процесса, КубГУ, юрид. фак., каф. гражд. процесса и трудового права. Краснодар, 2003. 464 с.
2. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. Москва, 1987. 78 с.
3. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть. 2-е изд., перераб. Москва : Норма, 2010. 752 с.
4. Будылин С.Л., Белова М.Т. Как защититься от путешественников во времени? Стандарты предъявления иска в России и за рубежом. *Закон*. 2016. № 1. С. 97–98.
5. Зейдер Н.Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права. *Правоведение*. 1962. № 3. С. 69–82.
6. Зайцев И.М. Модификация гражданской процессуальной формы. *Проблемы совершенствования гражданско- и уголовно-процессуального законодательства в свете решений XXV съезда КПСС и новой Конституции СССР* / Под ред. И. Жеруолиса. Вильнюс, 1979. С. 166–168.

⁹ См.: Афанасьев С. Ф. Проблема истины в гражданском судопроизводстве. Саратов, 1999. С. 134.

7. Фокина М.А. Судебный контроль и процессуальное сотрудничество в доказывании по гражданским делам. *Теоретические и практические проблемы гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства*. – Краснодар. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. С. 201–215.

8. Аврутин Ю.Е. Поможет ли административное судопроизводство обеспечить эффективность государственного управления? *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2015. № 2. С. 40–48.

9. Жилин Г.А. Осуществление правосудия на основе состязательности и равноправия сторон. *Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации* / Под ред. Г. А. Жилина. Москва, 2003. 320 с.

А н о т а ц і я

Николайченко О. В. Суд в реалізації права на судовий захист (в концепті цивілістичних процесуальних змін Росії). – Стаття.

Відома дилема між активністю суду у цивільному, арбітражному та адміністративному судочинствах та його процесуальна відстороненість в реалізації права на судовий захист залишається теоретично недооціненою, але важливою в практичному відношенні проблемою. Розглянуто процесуальні права і обов'язки суду під час збудження, розгляду справи по суті в різних формах судочинства. Обґрунтовується авторська позиція про збереження активної ролі суду в правореалізаційній і правозастосовчій діяльності в умовах забезпечення як інтересів учасників правовідносин, що прагнуть до судового захисту порушеного права, так і інших осіб, права і законні інтереси яких зачіпаються судовим актом. Сама по собі наявність у сторін рівних можливостей судового захисту своїх прав, що включає в себе і рівні можливості їх реалізації, не може розглядатися в якості належної гарантії захисту порушеного або оспореного права, якщо відповідним чином не регламентовано процесуальне місце суду. Робиться висновок, що активна регулююча роль суду в процесі, підставою для прояву якої є пряма вказівка процесуального закону, його зміст або необхідність розгляду справи, зумовлена завданнями судочинства.

Ключові слова: право на судовий захист, активна роль суду, суд, процесуальні обов'язки суду, завдання судочинства.

А н н о т а ц и я

Николайченко О. В. Суд в реализации права на судебную защиту (в концепте цивилистических процессуальных изменений России). – Статья.

Известная дилемма между активностью суда в гражданском, арбитражном и административном судопроизводствах и его процессуальная отстраненность в реализации права на судебную защиту остается теоретически недооцененной, но важной в практическом отношении проблемой. Рассмотрены процессуальные права и обязанности суда при возбуждении производства по делу, рассмотрении дела по существу в различных формах судопроизводства. Обосновывается авторская позиция о сохранении активной роли суда в правореализационной и правоприменительной деятельности в условиях обеспечения как интересов участников правоотношений, стремящихся к судебной защите нарушенного права, так и иных лиц, права и законные интересы которых затрагиваются судебным актом. Само по себе наличие у сторон равных возможностей судебной защиты своих прав, включающее в себя и равные возможности их реализации, не может рассматриваться в качестве надлежащей гарантии защиты нарушенного или оспоренного права, если соответствующим образом не регламентировано процессуальное место суда. Делается вывод, что активная регулирующая роль суда в процессе, основанием для проявления которой является прямое указание процессуального закона, его смысл, либо возникшая в ходе рассмотрения дела необходимость, обусловлена задачами судопроизводства.

Ключевые слова: право на судебную защиту, активная роль суду, суд, процессуальные обязанности суду, задачи судопроизводства.

S u m m a r y

Nikolaichenko O. V. Court in the exercise of the right to judicial protection (in the concept of civil procedural changes Russia). – Article.

The well-known dilemma between the activity of the court in civil, arbitration and administrative proceedings and its procedural detachment in the exercise of the right to judicial protection remains theoretically underestimated, but important in practical terms. The procedural rights and obligations of the court in the initiation of proceedings, consideration of the case on the merits in various forms of proceedings. The author's position on the preservation of the active role of the court in the law enforcement and enforcement activities in the conditions of ensuring both the interests of the participants of legal relations seeking judicial protection of the violated right and other persons whose rights and legitimate interests are affected by the judicial act is substantiated. The mere fact that the parties have equal opportunities for judicial protection of their rights, including equal opportunities for their implementation, cannot be considered as an appropriate guarantee of protection of the violated or disputed right, unless the procedural place of the court is properly regulated. It is concluded that the active regulatory role of the court in the process, the basis for the manifestation of which is a direct indication of the procedural law, its meaning, or the need that arose during the consideration of the case, is due to the objectives of the proceedings.

Key words: the right to judicial protection, the active role of the court, the court, the procedural duties of the court, the task of justice.

УДК 342.1

С. В. Осауленко

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПРО ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження рішень Європейського Суду з прав людини не викликає сумнівів. Те, що цей судовий орган є одним з найвпливовіших у світі, коли йдеться про захист прав людини, зумовлює пильну увагу до його рішень навіть у державах, що не визнають його юрисдикцію. Захищаючи конституційні цінності, вирішуючи конфлікти між ними, Європейський суд з прав людини встановлює взірці демократичного ставлення до конституційних цінностей та принципів, а також розтлумачує конституційні цінності відповідно до вимог сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прикладом того, що рішення Європейського суду з прав людини аналізуються лише у контексті тих інститутів, щодо яких вони прийняті, по відношенню до свободи асоціацій у частині громадських організацій можна знайти у публікаціях Д.Є. Волкової [1–3]. Однак наразі в українській науці ніхто не досліджував відповідні рішення, у яких йдеться про право на свободу об'єднання у політичні партії, за винятком низки публікацій, що належать автору цієї статті. Актуальним вбачається продовжити дослідження у цьому напрямі, щоб популяризувати відповідні рішення. Це є важливим тому, що вони прийняті у справах, стороною в яких Україна не виступала, а отже, привертають значно менше уваги українських авторів, ніж ті рішення, стороною в яких була наша країна.

Метою статті є аналіз низки рішень Європейського Суду з прав людини, у яких Суд захистив право на свободу об'єднання у політичні партії, надавши перевагу такій цінності, як свобода (у контексті досліджуваного права), за умови виникнення конфлікту між нею та іншими цінностями.

Виклад основного матеріалу. Те, що ст. 11 Конвенції 1950 року має відношення до свободи асоціації в контексті політичних партій, Європейський суд з прав людини неодноразово доводив у мотивувальній частині своїх рішень. До числа найбільш відомих документів з цього питання належать рішення у справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» від 30 січня 1998 року та у справі «Соціалістична партія та інші проти Туреччини» від 25 травня 1998 року.

У Рішенні в першій справі, «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» від 30 січня 1998 року, Європейський суд з прав людини зазначив, що «політичні партії становлять собою форму асоціації, життєво необхідну для належного функціонування демократії, і що з огляду на важливість демократії в системі Конвенції не може бути сумніву, що політичні партії підпадають під дію статті 11» [4].

Мотивувальна частина Рішення у справі «Соціалістична партія та інші проти Туреччини» від 25 травня 1998 року є більш ґрунтовною у зв'язку з тим, що заявники обстоювали позицію, відповідно до якої політичні партії підпадають під дію ст. 11 Конвенції 1950 року, а уряд Туреччини навів Суду аргументи на користь того, що ст. 11 не може бути застосована в цьому разі. На думку уряду, логіка вимагала застосувати ст. 17 «Заборона зловживання правами» Конвенції 1950 року, яка передбачає: «Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції» [5].

Уряд же розмірковував таким чином: «діяльність Соціалістичної партії Туреччини явно свідчить про те, що її цілі несумісні з фундаментальними конституційними принципами Туреччини. З її заяви очевидно, що партія визнає за громадянами курдського походження статус «нації» і «народу» і право на «освіту окремої держави», що вона виступала за установаження федерації, у тому числі навіть за створення федеральних утворень, що мають право відкривати консульства в інших країнах. Оскільки це було рівнозначно тому, щоб ставити під сумнів саму основу держави, Конституційний Суд мав розглянути конституційність такої політичної мети;

– держави-учасниці Конвенції ніколи не мали наміру поставити під контроль органів Ради Європи свої конституційні інститути, і особливо принципи, які вони розглядали як необхідні умови їх існування. З цієї причини політична партія типу Соціалістичної партії Туреччини, яка поставила ці інститути або принципи під сумнів, не може вимагати застосування Конвенції чи її Протоколів, оскільки предмет спору в цій справі не свобода асоціацій, але право на самовизначення, яке не входить у сферу дії Конвенції;

– у крайньому разі щодо Соціалістичної партії Туреччини слід застосувати статтю 17 Конвенції, оскільки партія прагнула виправдати використання насильства і порушити ненависть до турецької держави, а також до неправомірного поділу всього народу на два протилежних табори. Виконуючи це завдання, Соціалістична партія Туреччини говорила тією мовою, що і Робоча партія Курдистану; Соціалістична партія Туреччини не відмежувалася від жодного з методів останньої. Конституційний Суд у своєму Рішенні про розпуск Соціалістичної партії Туреччини зазначив, що діяльність партії підпадає під дію статті 17 Конвенції;

– якщо у своєму статуті та програмі партія піддає нападкам конституційний лад держави, Суд мусить оголосити, що Конвенція не може бути застосована *ratione materiae*, або застосувати статтю 17» [6].

У мотивувальній частині Європейський суд з прав людини не погодився з урядом Туреччини, прийнявши сторону заявників щодо того, що ст. 11 Конвенції поширюється на політичні партії, бо як приклад навів низку справ з подібною фабулою (у тому числі справу «Комуністична партія Німеччини проти Німеччини», справу «Франція, Норвегія, Данія, Швеція та Нідерланди проти Туреччини» та інші).

Варто продовжити аналіз цієї справи, адже конфлікт цінностей, який вирішив Європейський суд з прав людини, є важливим для усвідомлення сутності та змісту конституційного права на свободу об'єднання в політичні партії в Україні. На наш погляд, конфлікт полягає в тому, що така цінність, як свобода, у частині свободи асоціацій у політичні партії «вступила у суперечку» з такою цінністю, як національна безпека.

Заявники стверджували, що розпуск Соціалістичної партії Туреччини, який відбувся, порушує ст. 11 Конвенції 1950 року, і Європейський суд з прав людини став на бік заявників. У мотивувальній частині рішення Суд зазначив, що втручання з боку уряду (тобто розпуск Соціалістичної партії Туреччини):

- було прямо передбачено законом (у тексті Рішення наводяться відповідні положення законодавства Туреччини);

- було спрямовано на захист такої цінності, як національна безпека, а отже, розпуск партії мав за мету одну з правомірних цілей, зазначених у ст. 11 Конвенції 1950 року;

- воно все ж таки не може бути визнано прийнятним у демократичному суспільстві.

Європейський суд з прав людини мотивував своє рішення таким чином:

- «незважаючи на її автономну роль і особливу сферу застосування, стаття 11 має також розглядатися в контексті статті 10. Захист думок і свободи висловлювати їх – одна з цілей свободи зборів і створення асоціації, як сказано у статті 11. Це ще більшою мірою належить до політичних партій з огляду на їхню суттєву роль у забезпеченні плюралізму й успішного функціонування демократії» [6];

- «не може бути ніякої демократії без плюралізму. Саме з цієї причини свобода вираження своєї думки (стаття 10) із застереженнями п. 2 охоплює не тільки «інформацію» або «ідею», які сприймаються доброзичливо або розцінюються як необразливі чи незначні, але також і ті, які ображають, шокують або викликають роздратування. Оскільки діяльність політичних партій є колективною реалізацією свободи вираження думок, уже сам цей факт дає їм право шукати захисту статей 10 і 11 Конвенції» [6];

- «однією з основних характерних рис демократії є можливість, яку вона відкриває для вирішення проблем країни через діалог, не вдаючись до насильства, навіть коли цей діалог викликає роздратування. Демократія процвітає в умовах свободи вираження думок. З цієї точки зору не може бути ніякого виправдання створенню перешкод політичній групі винятково тому, що вона прагне обговорювати публічно ситуацію, що зачіпає частину населення держави, і брати участь у політичному житті країни, щоб,

керуючись демократичними правилами, знайти рішення, здатні задовольнити кожну зацікавлену людину» [6].

У мотивувальній частині рішення Європейський суд з прав людини детально пояснив свою позицію в цій справі, конкретизуючи вищезазначені положення щодо оцінки статутних документів та дій Соціалістичної партії Туреччини та заяв її лідера, пана Перінчека:

– «проаналізувавши заяви пана Перінчека, Суд не знайшов у них нічого, що могло б розглядатися як заклик до використання насильства, повстання або будь-якої іншої форми відмови від демократичних принципів. Навпаки, він у низці випадків наголосив на необхідності політичної реформи, що проводиться відповідно до демократичних норм, шляхом виборів і референдумів» [6];

– «не виключено, що за даними заявами могли ховатися цілі й наміри, відмінні від тих, які проголошувалися публічно. Однак за відсутності конкретних дій, що ставлять під сумнів те, що заявляв пан Перінчек, не слід ставити під сумнів щирість його слів. Соціалістична партія Туреччини була, таким чином, покарана за поведінку, що стосується виключно здійснення права на свободу вираження своєї думки» [6];

– «судове втручання у свободу вираження поглядів було радикальним: рішення про розпуск Соціалістичної партії Туреччини набирало чинності негайно і було остаточним, її майно було передано *ipso jure* Казначейству та її керівникам <...> було заборонено продовжувати займатися деякими видами політичної діяльності. Такі суворі заходи можуть застосовуватися лише в найбільш серйозних випадках» [6].

Європейський суд з прав людини, зайнявши позицію заявників за сутністю заяви, однак, відхилився від їхніх вимог у частині розміру компенсації від держави. Заявники зазначили, що хотіли б отримати «1 500 000 доларів США: 1 000 000 на користь СП і по 250 000 пану Договорі Перінчек і пану Ілхану Кіріт. Вони також зажадали 6 000 000 доларів США як відшкодування моральної шкоди. На підтримку своїх вимог вони підкреслили, що СП мала понад 400 відділень по всій Туреччині, все її майно було конфісковано; вона мала право виставляти кандидатів на виборах, брала в них участь і на момент розпуску була єдиною існуючою лівою соціалістичною партією. Згідно із заявниками, тисячам людей, які допомогли створити СП, що проіснувала чотири роки, і керівникам цієї партії було завдано істотної моральної шкоди і фінансових збитків. Заявники також вимагали «компенсації всіх витрат, які вони зазнали у зв'язку зі справою». Під час розгляду в Суді вони пояснили, що гонорар і витрати 308 адвокатів, які представляли СП тільки в Конституційному Суді, склали суму в 1 955 800 французьких франків. Що стосується витрат у зв'язку з представництвом заявників в установах Конвенції, то вони становили суму в 300 000 французьких франків» [6].

Європейський суд з прав людини постановив у частині грошових вимог:

«(А) що держава-відповідач має виплатити панові Перінчек і панові Кіріт протягом трьох місяців загальну суму в 50 000 (п'ятдесят тисяч)

французьких франків кожному як відшкодування за моральну шкоду, яка має бути конвертована в турецькі ліри за курсом на день платежу;

(В) що до зазначеної суми додаються прості відсотки за ставкою в 3,36% річних з моменту закінчення зазначеного тримісячного строку до здійснення платежу» [6].

Ще раз питання, пов'язані зі скасуванням державної реєстрації політичної партії, постали перед Європейським судом з прав людини під час розгляду справи «Республіканська партія Росії проти Росії». Ця справа цікава з точки зору такого конституційного права, як право на свободу об'єднання в політичні партії в Україні, оскільки рішення ЄСПЛ показує, як Суд вирішує справу, коли така цінність, як народовладдя, у контексті права окремої особи на участь у політичному житті суперечить такій цінності, як громадський порядок, за додержання якого традиційно відповідають органи публічної влади. Такий висновок зроблено на підставі того, що в мотивувальній частині рішення за цією справою Європейський суд з прав людини зазначив, що він вирішує таке питання: «Чи було втручання в права партії-заявника «передбачено законом», чи мало воно за мету «законну мету» і було «необхідним у демократичному суспільстві» [7]. ЄСПЛ визнав заяву РПР частково прийнятною «з огляду на роль, яку відіграють політичні партії, будь-які заходи, що вживаються проти них, зачіпають як свободу об'єднання, так і демократію у відповідній країні відповідно» [7].

Висновки. Під час аналізу рішень Європейського суду з прав людини, які стосуються свободи асоціацій в політичні партії, привертає увагу той факт, що жодне з них не було прийнято у справі, де стороною виступала Україна. При подальшому удосконаленні законодавства України про конституційне право на свободу об'єднання у політичні партії доцільно враховувати рішення у наступних справах:

– справа «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини», у мотивувальній частині рішення якої обґрунтовано, що ст. 11 Конвенції 1950 року має відношення до свободи асоціації в політичні партії. У цій справі привертає увагу визнання дотримання прав меншості однією із загальнолюдських цінностей та здійснення її захисту в контексті конфлікту між Об'єднаною комуністичною партією Туреччини та Туреччиною;

– справа «Соціалістична партія та інші проти Туреччини». У цій справі, як і в попередній, Європейський суд з прав людини захистив таку цінність, як права меншості, у контексті поновлення державної реєстрації однієї з опозиційних партій Туреччини, а також вирішив конфлікт між такою цінністю, як свобода, у частині свободи асоціацій у політичні партії, та національною безпекою;

– справа «Республіканська партія Росії проти Росії», під час розгляду якої Суд захистив таку цінність, як права меншості, у контексті поновлення державної реєстрації однієї з опозиційних партій Російської Федерації, а також вирішив конфлікт між такою цінністю, як народовладдя, у контексті права окремої особи на участь у політичному житті, та такою цінністю,

як громадський порядок, за додержання якого традиційно відповідають органи публічної влади.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають в аналізі рішень не тільки Європейського суду з прав людини з питань досліджуваного права, але й інших судів, які мають вагомий вплив у сфері захисту прав людини (наприклад, Верховного Суду США, дивись [8]).

Література

1. Волкова Д.Є. Рішення Європейського Суду з прав людини про свободу асоціацій у справах за участю України. *Держава і право*. Київ, 2013. № 60. С. 106–111.
2. Волкова Д.Є. Рішення Європейського Суду з прав людини про свободу об'єднань у справах проти України. Матеріали міжнар. інтернет-конф. молодих вчених та студ. юрид. фак. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна (база даних eKhNUIR). Харків, 2013. С. 88–91.
3. Волкова Д.Є. Свобода об'єднань у контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. проф.-викл. складу та аспірантів Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. С. 293–295.
4. United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, 19392/92, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 January 1998. URL: <https://www.refworld.org/cases/ECHR/4721cf132.html> (дата звернення: 16.11.2018).
5. Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 21.03.2018).
6. Case of Socialist Party and Others v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58172> (дата звернення: 21.03.2018).
7. European Court Of Human Right's Decision. Case of the Republican Party of Russia v. Russia. URL: <http://users.unimi.it/dirpubesteuropa/wp-content/uploads/CEDU.Republican-Party-of-Russia-v.-Russia.pdf> (дата звернення: 20.03.2018).
8. Мішина Н.В. Конституційна скарга в Україні: можливості використання досвіду США. *Право США*. 2013. №№ 1-2. С. 258–266.

А н о т а ц і я

Осауленко С. В. Рішення Європейського суду з прав людини про право на свободу об'єднання у політичні партії. – Стаття.

У статті автор пропонує для подальшого удосконалення законодавства України про конституційне право на свободу об'єднання у політичні партії враховувати рішення у наступних справах: а) справа «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (визнання дотримання прав меншості однією із загальнолюдських цінностей та здійснення її захисту); б) справа «Соціалістична партія та інші проти Туреччини» (Суд захистив таку цінність, як права меншості, у контексті поновлення державної реєстрації однієї з опозиційних партій Туреччини, а також вирішив конфлікт між такою цінністю, як свобода, у частині свободи асоціацій у політичні партії, та національною безпекою); в) справа «Республіканська партія Росії проти Росії», під час розгляду якої Суд захистив таку цінність, як права меншості, у контексті поновлення державної реєстрації однієї з опозиційних партій Російської Федерації, а також вирішив конфлікт між такою цінністю, як народовладдя, у контексті права окремої особи на участь у політичному житті, та такою цінністю, як громадський порядок, за додержання якого традиційно відповідають органи публічної влади.

Ключові слова: політичні партії, право на об'єднання у політичні партії, свобода об'єднань, свобода асоціацій, об'єднання громадян.

А н н о т а ц и я

Осауленко С. В. Решения Европейского суда по правам человека о праве на свободу объединения в политические партии. – Статья.

В статье автор предлагает для дальнейшего совершенствования законодательства Украины о конституционном праве на свободу объединения в политические партии учитывать решения по следующим делам: а) дело «Объединенная коммунистическая партия Турции и другие против Турции» (признание соблюдения прав меньшинств одной из общечеловеческих ценностей и осуществление ее защиты); б) дело «Социалистическая партия и другие против Турции» (Суд защитил такую ценность, как права меньшинств, в контексте восстановления государственной регистрации одной из оппозиционных партий Турции, а также разрешил конфликт между такой ценностью, как свобода, в части свободы ассоциаций в политические партии, и национальной безопасностью); в) дело «Республиканская партия России против России», при рассмотрении которого Суд защитил такую ценность, как права меньшинств, в контексте восстановления государственной регистрации одной из оппозиционных партий Российской Федерации, а также разрешил конфликт между такой ценностью, как народовластие, в контексте права отдельного лица на участие в политической жизни, и такой ценностью, как общественный порядок, за соблюдение которого традиционно отвечают органы публичной власти.

Ключевые слова: политические партии, право на объединение в политические партии, свобода объединений, свобода ассоциаций, объединения граждан.

S u m m a r y

Osaulenko S. V. Decisions of the European Court of Human Rights on the Right to Freedom of Association in Political Parties. – Article.

In the article, the author proposes for further improvement of the legislation of Ukraine on the constitutional right to freedom of association in political parties to take into account decisions in the following cases: a) the case “United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey” (recognition of the observance of minority rights by one from universal values and implementation of its protection); b) The case of the Socialist Party and Others v. Turkey (the Court defended the value of minority rights in the context of the renewal of the state registration of one of the opposition parties of Turkey, and also resolved a conflict between such value as freedom in part freedom of association in political parties, and national security); c) the case “Republican Party of Russia v. Russia”, in considering which the Court defended the value of minority rights in the context of the renewal of the state registration of one of the opposition parties of the Russian Federation, and also resolved a conflict between such a value as democracy in the context of the right of a separate persons to participate in political life, and such value as public order, for which traditionally the authorities of public authority are observing.

Key words: political parties, the right to unite in political parties, freedom of association, freedom of association, association of citizens.

УДК 347.73

Р. М. Рачинський

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ**

Постановка завдання. Інформаційно-аналітичне забезпечення в системі органів державної фіскальної служби України є одним із видів діяльності в забезпеченні виконання ними покладених на них повноважень, що включає збір, обробку, передачу інформації з використанням певних каналів зв'язку не лише між окремими підрозділами фіскальної служби, а й між іншими суб'єктами, а також подальший аналіз і контроль за використанням та поширенням такої інформації. Однак сьогодні для ефективного виконання контролюючими органами своїх повноважень щодо інформаційно-аналітичного забезпечення їхньої діяльності необхідне використання новітніх інформаційних технологій, передових методів моніторингу й обробки інформації, посилення аналітичного та прогностичного складників, проте з використанням надійних систем захисту інформації, що потребує розроблення відповідної нормативно-правової бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційно-аналітичне забезпечення як вид податкового контролю досліджували О.О. Бандурка, М.П. Кучерявенко, Л.М. Касьяненко, М.А. Маринів, С.М. Попова, Л.А. Савченко, В.І. Теремецький та інші вчені.

Досить детально питання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів розкрито в роботах В.В. Ліпського, який присвятив свої наукові пошуки питанню інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів як одній із форм здійснення податкового контролю, запропонувавши авторське бачення цього виду контролю та розглянувши його в більш широкому спектрі – можливості поширення на весь перелік обов'язкових платежів [1].

Л.М. Дудник, Д.Я. Семир'янов [3] та І.С. Стаценко-Сургучова приділили увагу питанню інформаційно-аналітичного забезпечення управління підрозділами податкової міліції. Зокрема, Л.М. Дудник обґрунтував інформаційно-аналітичне й організаційно-правове забезпечення діяльності податкової міліції щодо профілактики фіктивного підприємництва та лікві-

дації фіктивних підприємств [2]. І.С. Стаценко-Сургучова дослідила процес адміністрування податків шляхом безпаперової технології за допомогою засобів комунікаційного зв'язку з використанням електронного цифрового підпису, а також виділила актуальні проблеми розвитку та запропонувала шляхи вдосконалення форм взаємодії між податковими органами й платниками податків із використанням сучасних технологій [4].

До питання інформаційно-аналітичного забезпечення державного управління часто зверталися Р.А. Коваль та О.В. Карпенко. Зокрема, Р.А. Ковалем досліджено сучасний стан інформаційно-аналітичної діяльності органів влади та їх інституціонального забезпечення інформатизацією за умов впровадження в Україні електронного урядування; запропоновано підхід до вдосконалення інформаційної інфраструктури регіону шляхом розвитку її технологічного складника та формування механізмів інформаційної безпеки [5]. О.В. Карпенко обґрунтовує пріоритетність використання відкритого програмного забезпечення в органах державного управління, визначає низку правових, економічних, інституційних та організаційно-технічних механізмів впровадження відкритого програмного забезпечення в органи державної влади й місцевого самоврядування [6].

Однак з огляду на те, що сьогодні застосовуються нові підходи з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та створенням можливості взаємодії контролюючих органів з іншими органами державної влади й місцевого самоврядування щодо збирання, зберігання та обробки інформації, питання інформаційно-аналітичного забезпечення знову набуває своєї актуальності.

Метою статті є дослідження правового регулювання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної фіскальної служби та виділення проблем, які потребують вирішення.

Виклад основного матеріалу. З метою надання практичних рекомендацій з удосконалення нормативно-правового регулювання інформаційно-аналітичного забезпечення доцільно дослідити насамперед сутність цього поняття. Оскільки цьому питанню приділялося досить уваги з боку фахівців як у галузі права, так і в галузі державного управління, є багато варіантів його визначення. Зокрема, його розуміють таким чином:

- як сукупність інформаційних процесів, що необхідні для доцільного, раціонального й ефективного процесу управління [7];
- як особливий напрям діяльності, пов'язаний із виявленням, опрацюванням, збереженням та поширенням інформації переважно у сфері управлінської, політичної й економічної діяльності [8];
- як сукупність функціонально та ієрархічно пов'язаних між собою органів і спеціальних засобів, які забезпечують збирання, моніторинг, оброблення, оперативний аналіз даних, перевірку достовірності та підготовку підсумкового їх донесення [9];
- як комплекс заходів, що реалізує процеси створення документованих інформаційних продуктів (аналітичних документів) на основі використання статистичних інформаційних ресурсів (документованих даних

та інформації), проведення розрахунків, моделювання ситуацій, їх аналізу й синтезу з метою підтримки прийняття відповідних рішень на всіх рівнях державного управління [10, с. 124].

О.В. Карпенко надає більш розширене визначення, загострюючи увагу на інформаційно-аналітичному забезпеченні державного управління, під яким він пропонує розуміти комплекс забезпечувальних заходів реалізації інформаційно-аналітичної діяльності, які передбачають дослідження об'єктів і суб'єктів управлінських рішень (за допомогою їх розкладання на елементи та виявлення характеру зв'язків між ними), що відбуваються в інтересах підвищення ефективності державного управління та мають на меті, по-перше, пізнання сутності, причин і тенденцій розвитку подій або явищ зовнішнього та внутрішнього середовища; по-друге, розгляд та оцінювання ситуацій; по-третє, вироблення на основі аналізу й обробки отриманої інформації висновків, рекомендацій і коментарів [6, с. 8].

Д.Я. Семир'янов, досліджуючи здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення управління підрозділами податкової міліції, надає визначення цього терміна, враховуючи коло суб'єктів правовідносин та акцентуючи саме на підрозділах податкової міліції, що спеціалізуються на цій діяльності. Він розуміє цю діяльність як функціонально й структурно виділену спеціально організовану діяльність податкової міліції, що передбачає збір, накопичення та обробку даних, пошук, аналіз та узагальнення інформації, отримання спеціальних знань, а також спрямована на якісне забезпечення управлінської діяльності на різних рівнях у структурі податкової міліції [3, с. 7].

Визначення поняття інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної податкової служби надане в роботі О.Є. Деменко, який розуміє під ним діяльність, що полягає в забезпеченні когось або чогось конкретними відомостями, є процесом створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації прав та обов'язків на основі формування й використання інформаційних ресурсів [11, с. 146]. Проте ця дефініція є дуже узагальненою, її можна використовувати для розуміння сутності інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної податкової служби як складової частини органів виконавчої влади, при цьому вона не повністю розкриває зміст діяльності таких органів.

І.С. Стаценко-Сургучова надає більш розширене визначення: «Це діяльність органів державної податкової служби із застосуванням принципів, методів, способів, правил, схем та алгоритмів, за якими здійснюється пошук даних, їх збір, обробка, накопичення та зберігання тощо, спрямована на надання своїм підрозділам необхідних для вирішення такої ситуації даних в обсязі, достатньому для функціонування системи» [4, с. 12]. Це визначення є більш змістовним, адже контролюючі органи в межах наданих їм повноважень виконують такі функції:

- організовують взаємодію та обмін інформацією з державними органами інших держав;
- подають центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, звіти та інформацію щодо надходження податків, зборів та інших податкових платежів;

– забезпечують іншим державним органам влади доступ до інформації з баз даних центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову й митну політику;

– організовують збір і подальше використання податкової інформації та вносять її до інформаційних баз даних центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову й митну політику (пп. 19.1.1 п. 19.1 ст. 19 Податкового кодексу України [12]).

У Податковому кодексі України (далі – ПК України) інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів належить до одного зі способів здійснення податкового контролю (пп. 62.1.2 п. 62.1 ст. 62 ПК України).

Під інформаційно-аналітичним забезпеченням діяльності контролюючих органів ПК України пропонує розуміти комплекс заходів, що координуються центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної фінансової політики, щодо збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання покладених на контролюючі органи функцій [12].

Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу використовується інформація, що надійшла від платників податків і податкових агентів, органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, Національного банку України, банків та інших фінансових установ, від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів, а також інформація за наслідками здійснення податкового контролю (п. 72.1 ст. 72 ПК України [12]).

Податкова інформація може надаватися у двох формах – періодично або за письмовим запитом органів.

Так, щомісяця протягом 10 календарних днів місяця, який настає після звітного, органи виконавчої влади й місцевого самоврядування зобов'язані подати до контролюючих органів інформацію про об'єкти оподаткування, а саме вид об'єкта та його індивідуальні ознаки, за якими його можна ідентифікувати [13]. Отже, йдеться про об'єкти оподаткування матеріального характеру, до яких можуть належати об'єкти житлової та нежитлової нерухомості (його частка), що перебувають у власності фізичних і юридичних осіб, та земельні ділянки, земельні частки (паї), які перебувають у власності або користуванні цих осіб.

У результаті аналізу норм ПК України з приводу розрахунку податкових зобов'язань щодо майнових податків можна зробити такі висновки:

– органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати контролюючому органу за місцезнаходженням земельної ділянки інформацію щодо укладених договорів оренди землі (до 1 лютого), а саме про укладення нових, внесення змін до існуючих договорів оренди землі та їх розірвання (до 1 числа місяця, що настає після місяця, у якому відбулися зазначені зміни) (п. 288.1 ст. 288 ПК України);

– центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та у сфері державної реєстрації речо-

вих прав на нерухоме майно, у сфері будівництва, щомісяця зобов'язані подавати контролюючому органу за місцезнаходженням земельної ділянки інформацію, необхідну для обчислення та справляння плати за землю (не пізніше 10 числа наступного місяця) (п. 286.1 ст. 286 ПК України);

– органи внутрішніх справ зобов'язані подавати контролюючим органам за місцем реєстрації легкових автомобілів, у яких рік випуску не давніше п'яти років та середньоринкова вартість понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового року, відомості, що необхідні для розрахунку та справляння транспортного податку (пп. 267.6.3 п. 267.6 ст. 267 ПК України) [12].

Щомісяця протягом 10 календарних днів місяця, який настає після звітного, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні надавати інформацію щодо виданих дозволів, ліцензій, патентів, свідоцтв на право провадження окремих видів діяльності (зокрема, відомості про вид дозвільного документа; вид діяльності, на провадження якої видано такий документ; перелік місць провадження діяльності; про дату видачі та строк його дії; інформацію про припинення дії із зазначенням підстав; про сплату належних платежів за видачу дозвільного документа) [13].

До того ж органи місцевого самоврядування повинні надавати до контролюючих органів інформацію про встановлені ставки місцевих податків і зборів та надані податкові пільги не пізніше 10 календарних днів із дати набрання чинності відповідним рішенням [13]. Під час аналізу нормативних актів стосовно розглядуваного питання можна побачити, що вимоги Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 р. № 1245, суперечать пп. 266.4.2 п. 266.4 ст. 266 ПК України, де вказано, що органи місцевого самоврядування повинні подавати інформацію щодо ставок і наданих пільг юридичним та/або фізичним особам зі сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, до 25 грудня року, що передує звітному. Аналогічна вимога міститься щодо надання інформації щодо ставок земельного податку та наданих пільг зі сплати земельного податку (п. 284.1 ст. 284 ПК України). Отже, виникає непорозуміння щодо строків надання інформації з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та плати за землю, які належать до невеликої кількості місцевих податків. Доцільно узгодити норми цих нормативно-правових актів між собою, що дало б змогу уникнути плутанини в строках подання.

Крім того, з метою здійснення контролю за надходженням до місцевих бюджетів коштів від сплати земельного податку та орендної плати за землею на Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру покладено обов'язок із подання до територіальних органів Державної фіскальної служби України (далі – ДФС) інформації щодо проведення нормативної грошової оцінки земель у межах населених пунктів і земель несільськогосподарського призначення, проведення інвентаризації, фактів

самовільного зайняття земельних ділянок із зазначенням їх місцезнаходження, площі, категорії земель, нормативної грошової оцінки, а також стосовно фактів використання земель не за цільовим призначенням тощо щокварталу до 30 числа місяця наступного періоду [14]. Знову спостерігається суперечність цієї норми п. 286.1 ст. 286 ПК України, де вказано, що центральні органи виконавчої влади, які реалізують державну політику у сфері земельних відносин, зобов'язані подавати інформацію не пізніше 10 числа наступного місяця.

Більше того, 20 грудня 2018 р. Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру видано Наказ «Про забезпечення взаємодії Держгеокадастру та ДФС щодо обміну інформацією», у якому надано розпорядження забезпечити надання інформації (вказаної нами в попередньому абзаці) відповідним територіальним органам ДФС у письмовій та електронній формах щокварталу до 15 числа наступного місяця. Ця вимога робить зовсім незрозумілим строк подання такої інформації.

Органи державної статистики зобов'язані подавати до контролюючих органів дані, необхідні для проведення аналізу фінансово-господарської діяльності платників податків, відповідно до плану державних статистичних спостережень, який затверджується щороку на поточний рік. Відповідно до наданих повноважень органи Державної служби статистики України організовують і проводять статистичні спостереження за соціально-економічними й демографічними явищами шляхом збирання форм державної статистичної звітності та проведення спеціально організованих статистичних спостережень; забезпечують створення та ведення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України; розробляють і впроваджують звітно-статистичну документацію та типові форми первинної облікової документації, необхідної для проведення статистичних спостережень [15], що дає їм можливість мати в розпорядженні всю необхідну інформацію для аналізу фінансово-господарської діяльності платників податків.

Державна митна служба України зобов'язана надавати інформацію до ДФС щодо експортних та імпорتنних операцій платників податків не рідше ніж кожні 10 календарних днів, про результати податкового контролю – митними органами в погоджені строки [13]. З метою впровадження єдиного порядку організації роботи з обміну та опрацювання податкової інформації під час здійснення податкового контролю, направлення запитів про проведення зустрічних звірок, а також оформлення, передачі та накопичення матеріалів зустрічних звірок органами ДФС Державною фіскальною службою України розроблено методичні рекомендації, у яких рекомендовано проводити аналіз таких відомостей: даних митних декларацій, інформації про здійснені контрольовані операції; відомостей, що містяться в податкових та акцизних накладних, або про відсутність факту їх реєстрації з використанням Єдиного реєстру податкових накладних та Єдиного реєстру акцизних накладних; інформації щодо порушень суб'єктом господарювання валютного законодавства тощо [16].

Крім того, відповідно до пп. 72.1.3 п. 72.1 ст. 72 ПК України контролюючий орган може використовувати для інформаційно-аналітичного забезпечення своєї діяльності інформацію, яка надходить від банків та інших фінансових установ, про наявність і рух коштів на рахунках платника податків.

Так, на Національний банк України, банки та інші фінансові установи покладено обов'язок із подання до контролюючих органів відомостей в електронному вигляді в день відкриття або закриття рахунка платника податків, що має здійснюватися з використанням надійних засобів електронного цифрового підпису з посиленими сертифікатами відкритих ключів засобами електронної пошти через мережу Інтернет [17].

Відповідно до затвердженого Постановою Правління Пенсійного фонду України від 29 травня 2017 р. № 11-1 Порядку обміну інформацією про відомості, що містять ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю, між суб'єктами інформаційної взаємодії (територіальними відділеннями Пенсійного фонду України та Державної фіскальної служби України) має відбуватися обмін інформацією про виявлені факти порушень законодавства про оплату праці за результатами перевірок страхувальників (із зазначенням назви страхувальника та його облікових даних), відомості про кількість виявлених фактів, відомості про узгоджені суми донарахованого єдиного внеску (щомісячно до 30 числа місяця, який настає після звітного) [18].

Однак принциповим моментом є спосіб отримання інформації контролюючими органами. Окрім безоплатного періодичного отримання від зазначених вище суб'єктів, може застосовуватися окремий письмовий запит контролюючого органу у встановлені терміни.

У документі «Щодо підстав отримання податкової інформації контролюючими органами: індивідуальна податкова консультація», затвердженому Наказом Державної фіскальної служби України від 4 серпня 2017 р. № 1489/6/99-99-12-03-06-15/ІПК, визначено такі підстави надсилання платникові податку запиту щодо надання інформації:

- виявлення фактів, що свідчать про порушення платником податків податкового, валютного законодавства, законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, за результатами аналізу податкової інформації;

- виявлення недостовірних даних, що містяться в податкових деклараціях, звітах, поданих платником податків;

- у разі надходження до контролюючих органів скарги стосовно ненадання платником податків податкової накладної покупцю або про порушення правил її заповнення;

- для визначення відповідності умов контрольної операції принципу «витягнутої руки» під час здійснення податкового контролю за трансфертним ціноутворенням;

- у разі проведення зустрічної звірки [19].

У разі отримання платником податків запиту від контролюючих органів він зобов'язаний надати інформацію, зазначену в такому запиті, протягом 15 робочих днів із дня його отримання. Винятком є надсилання запиту в разі здійснення зустрічної звірки платників податків, адже на такий запит термін подання інформації суттєво скорочено (до 10 робочих днів із дня його отримання), а також відповідь на запит центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову й митну політику, у разі здійснення платниками податків трансфертного ціноутворення щодо контрольованих операцій (30 календарних днів).

Принциповим моментом для виконання платником податків зазначеного в пп. 16.1.7 п. 16.1 ст. 16 ПК України обов'язку щодо надання контролюючим органам інформації, зокрема й щодо направлених запитів, є дотримання вимог стосовно дотримання правил оформлення запиту, а саме: наявність підстав для надіслання запиту із зазначенням інформації, яка це підтверджує; перелік інформації, яка запитується, та документів, які пропонується надати платникові податку; наявність печатки контролюючого органу та підпису керівника або його заступника. Порушення цих вимог є підставою для звільнення платника податків від обов'язку надання відповіді на такий запит, а отже, не може бути й підставою для проведення документальної позапланової перевірки.

Підтверджує ці доводи також судова практика. Так, у рішенні Одеського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2018 р. у справі № 420/5264/18 вказано, що підставою для призначення позапланової виїзної перевірки стало ненадання платником податків пояснень і їх документального підтвердження на обов'язковий письмовий запит, який сформований податковим органом на підставі інформації з інформаційних систем автоматизованого моніторингу. Проте цей запит не містив обґрунтованих підстав для його надіслання — у ньому не зазначено порушення, які були допущені платником податків, що є порушенням вимог п.73.3 ст. 73 ПК України та не утворює законну підставу для призначення документальної позапланової виїзної перевірки [20].

Однак остаточну резолюцію із цього питання зробив Верховний Суд України, який у своїй постанові від 20 лютого 2018 р. у справі № 826/12244/14 прийняв рішення про те, що в разі порушення контролюючим органом порядку оформлення запиту про надання інформації, зокрема без чіткого визначення підстави для його направлення, платник податку звільняється від обов'язку надання відповіді на такий запит, що виключає право контролюючого органу призначати проведення документальної позапланової виїзної перевірки, а в разі прийняття рішення, оформленого наказом, про призначення перевірки за вказаних обставин такий наказ може бути визнано протиправним і скасовано [21].

У разі дотримання всіх вимог посадовою особою, яка склала запит, платник податку зобов'язаний надати пояснення та документальні підтвердження в такі строки:

а) протягом 15 робочих днів із дня, що настає після дня отримання запиту, за умов:

– отримання контролюючим органом інформації щодо порушення таким платником валютного або податкового законодавства (пп. 78.1.1 п. 78.1 ст. 78 ПК України);

– виявлення факту недостовірності даних у податкових деклараціях, поданих платником податків (пп. 78.1.4 п. 78.1 ст. 78 ПК України);

– надходження скарги на платника податку про ненадання ним податкової та/або акцизної накладної покупцю, допущені продавцем товарів чи послуг помилки під час зазначення обов'язкових реквізитів податкової накладної та/або акцизної накладної покупцю (пп. 78.1.9 п. 78.1 ст. 78 ПК України);

б) протягом 10 днів – у разі ненадання платником податків інформації для проведення зустрічної звірки (пп. 78.1.19 п. 78.1 ст. 78 ПК України) [12].

Невиконання цих вимог є законною підставою для проведення документальної позапланової перевірки.

Окремо варто зосередити увагу на питанні захисту інформації, що міститься в інформаційних ресурсах, оскільки стосовно цього питання є певні проблеми. Так, у пп. 17.1.9 п. 17.1 ст. 17 ПК України передбачені гарантії захисту податкової інформації, які полягають у можливості її поширення тільки за згодою платника податків. Однак у деяких законодавчих актах зазначено можливість витребування інформації про платника податків (наприклад, органи прокуратури під час вирішення питання щодо представництва інтересів держави в суді вимагають у контролюючого органу інформацію стосовно платника податків, на поширення якої відповідної згоди немає). Проте якщо розглянути повноваження органів прокуратури із цього питання, то можна перекоонатися в тому, що на прокуратуру покладаються функції, зокрема, щодо представництва інтересів держави в суді в разі порушення або загрози порушення її інтересів (п. 2 ст. 1 та п. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру») [22].

Відповідно до п. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб документів, відомостей, висновків ревізій та актів перевірок [23].

Однак відповідно до листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» від 5 квітня 2013 р. № 223-559/0/4-13 застосування стороною кримінального провадження такого способу збирання доказів, як вилучення документів під час отримання доступу до них, може здійснюватися в таких випадках: а) якщо особа, у володінні якої перебувають такі документи, не бажає добровільно передати їх стороні кримінального провадження; б) якщо такі документи містять охоронювану законом таємницю і таке вилучення необхідне для досягнення мети застосування цього заходу забезпечення. В інших випадках сторона кримінального про-

вадження може витребувати документи лише за умови їх добровільного надання володільцем [24].

Виникає конфліктна ситуація: з одного боку, у разі надання інформації без згоди платника податків порушуються його законні права щодо заборони поширення інформації, а з іншого – прокуратура та правоохоронні органи вилучають відповідну інформацію шляхом проведення слідчих дій у межах Кримінального процесуального кодексу України. На наше переконання, для вирішення проблеми щодо захисту податкової інформації необхідні окремі спеціальні законодавчі положення, які дадуть можливість отримання податкової інформації виключно судом на підставі судового рішення або в установленому порядку згоди платника податків, яка в чинній редакції Податкового кодексу України як процедура не визначається.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що податкова інформація може надаватися у двох формах – періодично або за письмовим запитом органів.

Виявлено розбіжності між нормами законодавства, що регулюють строки подання контролюючим органам органами місцевого самоврядування інформації з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та плати за землю. Запропоновано узгодити норми цих нормативно-правових актів.

Досліджено спосіб отримання інформації контролюючими органами за їх запитом, вивчено підстави надсилання платникові податку запиту щодо надання інформації. З'ясовано, що в разі порушення порядку оформлення запиту контролюючими органами, зокрема щодо визначення в запиті підстав його надсилання, він вважається недійсним та не зумовлює наслідки у вигляді появи підстав із проведення документальної позапланової виїзної перевірки.

Зосереджено увагу на питанні захисту інформації, що міститься в інформаційних ресурсах, зокрема, у разі витребування інформації про платника податків органами прокуратури, надано пропозиції щодо вирішення цього питання.

Література

1. Ліпський В.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення як спосіб податкового контролю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 153–156. URL: http://www.pap.in.ua/1_2017/47.pdf.
2. Дудник Л.М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності податкової міліції щодо протидії фіктивному підприємництву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. ун-т держ. податкової служби України. Ірпінь, 2008. 20 с.
3. Семир'янов Д.Я. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління підрозділами податкової міліції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. академія держ. податкової служби України. Ірпінь, 2004. 18 с.
4. Стаценко-Сургучова І.С. Організаційно-правові засади інформаційно-аналітичної роботи в органах державної податкової служби України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 ; Нац. ун-т держ. податкової служби України. Ірпінь, 2008. 20 с.
5. Коваль Р.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів влади : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2008. 20 с.

6. Карпенко О.В. Функціонально-технологічні механізми інформаційно-аналітичного забезпечення органів державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Академія муніципального управління. Київ, 2010. 20 с.

7. Нестеров А.К. Информационно-аналитическое обеспечение. URL: <https://odiplom.ru/informacionno-analiticheskoeobespechenie.html>.

8. Вировий С.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. № 39. С. 201–206.

9. Дробаха Г.А., Ковальов І.В., Башкатов Є.Г. Методика синтезу структури системи інформаційно-аналітичного забезпечення угруповання Національної гвардії України, що діє в умовах надзвичайного стану. *Честь і закон*. 2014. № 4(51). С. 54–59.

10. Саричев Ю.О. Інформаційно-аналітичне забезпечення як вид інформаційного забезпечення в системі державного управління. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 3. С. 120–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2017_3_19.

11. Деменко О.Є. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності податкових органів України: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 144–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2013_1_21.

12. Податковий кодекс України : Закон від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

13. Про затвердження Порядку періодичного подання інформації органам державної податкової служби та отримання інформації зазначеними органами за письмовим запитом : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 р. № 1245 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245-2010-%D0%BF>.

14. Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади щодо обміну інформацією, необхідною для обчислення і справляння плати за землю : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. № 1066 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1066-2006-%D0%BF>.

15. Про затвердження Положення про Державну службу статистики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2014 р. № 481 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2014-%D0%BF>.

16. Методичні рекомендації щодо організації та проведення органами державної фіскальної служби зустрічних звірок, обміну податковою інформацією при здійсненні податкового контролю : Наказ Державної фіскальної служби України від 17 липня 2015 р. № 511 / Державна фіскальна служба України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0511872-15>.

17. Про затвердження Порядку подання повідомлень про відкриття/закриття рахунків платників податків у банках та інших фінансових установах до контролюючих органів : Наказ Міністерства фінансів України від 18 серпня 2015 р. № 721 / Міністерство фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1058-15>.

18. Про Порядок обміну інформацією про відомості, що містять ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю : Постанова Правління Пенсійного фонду України від 29 травня 2017 р. № 11-1 / Пенсійний фонд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0776-17>.

19. Щодо підстав отримання податкової інформації контролюючими органами: індивідуальна податкова консультація : Наказ Державної фіскальної служби України від 4 серпня 2017 р. № 1489/6/99-99-12-03-06-15/ІПК / Державна фіскальна служба України. URL: <https://buhgalter911.com/normativnaya-baza/pisma/gfsu/schodo-pidstav-otrimannya-1031037.html>.

20. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2018 р. у справі № 420/5264/18 / Одеський окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/78020294/>.

21. Постанова Верховного Суду України від 20 лютого 2018 р. у справі № 826/12244/14 (адміністративне провадження № К/9901/4473/18) / Верховний Суд України. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/postanova-verhovnogo-sudu-vid-28022018-u-spravi-8261224414/>.

22. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

23. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

24. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 5 квітня 2013 р. № 223-559/0/4-13 / Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>.

А н о т а ц і я

Рачинський Р. М. Правове регулювання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної фіскальної служби. – Стаття.

У статті досліджено сутність поняття інформаційно-аналітичного забезпечення. Розглянуто форми подання інформації контролюючим органам (періодично або за письмовим запитом). Досліджено порядок періодичності подання інформації такими суб'єктами: органами місцевого самоврядування; центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно; органами внутрішніх справ; органами державної статистики; Державною митною службою; Національним банком України, банками та іншими фінансовими установами; Пенсійним фондом України. Досліджено спосіб отримання інформації контролюючими органами за їх запитом, вивчено підстави надсилання платникові податку запиту щодо надання інформації. Виявлено проблеми щодо захисту інформації, що міститься в інформаційних ресурсах.

Ключові слова: правове регулювання, інформаційно-аналітичне забезпечення, контролюючі органи, платник податків, письмовий запит.

А н н о т а ц и я

Рачинский Р. М. Правовое регулирование информационно-аналитического обеспечения деятельности органов государственной фискальной службы. – Статья.

В статье исследована сущность понятия информационно-аналитического обеспечения. Рассмотрены формы представления информации контролирующим органам (периодически или по письменному запросу). Исследован порядок периодичности представления информации такими субъектами: органами местного самоуправления; центральными органами исполнительной власти, реализующими государственную политику в сфере земельных отношений и в сфере государственной регистрации прав на недвижимое имущество; органами внутренних дел; органами государственной статистики; Государственной таможенной службой; Национальным банком Украины, банками и другими финансовыми учреждениями; Пенсионным фондом Украины. Исследован способ получения информации контролирующими органами по их запросу, изучены основания направления налогоплательщику запроса о предоставлении информации. Выявлены проблемы относительно защиты информации, содержащейся в информационных ресурсах.

Ключевые слова: правовое регулирование, информационно-аналитическое обеспечение, контролирующие органы, налогоплательщик, письменный запрос.

S u m m a r y

***Rachynskyi R. M. Legal regulation of information and analytical provision of activities of bodies of the state physical service.* – Article.**

The essence of the notion of information-analytical support is explored in the article. The forms of submission of information to the controlling bodies are considered (periodically or at a written request). The order of periodicity of submission of information by the following subjects is investigated: local self-government bodies is investigated; central executive authorities, implementing state policy in the field of land relations and in the field of state registration of real rights to real estate; the bodies of internal affairs; state statistics bodies; the State Customs Service; the National Bank of Ukraine, banks and other financial institutions; the Pension Fund of Ukraine. The method of obtaining information by the controlling authorities at their request was investigated, the reasons for sending a request for information to the taxpayer were studied. Problems were found regarding the protection of information contained in information resources.

Key words: legal regulation, information and analytical support, control of bodies, taxpayer, written request.

УДК 343.98.06

О. А. Самойленко

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ У КІБЕПРОСТОРІ

Постановка проблеми. В умовах загального збільшення рівня кіберзлочинності показник розкриття злочинів, вчинених у кіберпросторі, залишається незмінним протягом п'яти останніх років: в 2014 році слідчими Національної поліції України було складено 797 обвинувальних актів щодо осіб, що вчинили вказаний вид злочинів; у 2015 – 756; у 2016 – 453; у 2017 – 764; у 2018 – 666. Така тенденція свідчить про необхідність підвищення рівня професійної придатності слідчих у питаннях розслідування зазначеної категорії злочинів. Цьому сприятиме розроблення типових слідчих ситуацій для початкового етапу їх розслідування, формулювання відповідних ним тактичних завдань й деталізація комплексу засобів їх виконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У криміналістичній науці типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, висвітлено не комплексно, у контексті комп'ютерних злочинів, злочинів у сфері новітніх технологій або транснаціональних злочинів у роботах Л.В. Борисової, В.Б. Вехова, Ю.В. Гаврилова, Д.А. Іллюшина, С.В. Самойлова, К.В. Тітуніної, М.Г. Шурухнова та інших вітчизняних та закордонних криміналістів. Обираючи для типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування інформаційну визначеність, автори, по суті, описують повноту вихідної інформації про злочин. Проте факт або можливість персоналізації відомостей про користувача-злочинця частіше ігнорується, ніж береться до уваги, що зумовлює потребу продовження наукового пошуку оптимального підходу до типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі.

Метою статті є визначення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, та характеристика окремих з них у комплексі з відповідними тактичними завданнями та засобами їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість науковців, посиляючись на інформаційну визначеність як критерій типізації слідчих

ситуацій початкового етапу розслідування, аналізують ситуації з різним набором інформації про злочин, зокрема: зміст джерела інформації про злочин [1, с. 120], очевидні та неочевидні вихідні умови вчинення злочину [2, с. 79], специфіку зв'язків між елементами криміналістичної характеристики окремого виду кіберзлочинів [3, с. 95] тощо.

На нашу думку, в момент відкриття кримінального провадження ступінь повноти вихідної інформації про готування або вчинення злочину визначається насамперед характером інформації про злочинця, зокрема, що визначається:

1) наявністю персоналізованих відомостей (розгорнуті анкетні дані особи злочинця);

2) наявністю неперсоналізованих відомостей (IP-адреси, MAC-адреси, сторінка у соціальній мережі тощо);

3) відсутністю персоналізованих та неперсоналізованих відомостей (через використання злочинцем технологій анонімізації доступу до ресурсів Інтернет, індивідуальної географічної мобільності).

Ступінь повноти (обсяг) та достовірність іншої інформації про злочин (спосіб підготовки та вчинення злочину, настання злочинних наслідків, особа потерпілого) знаходяться у прямій залежності від форми початку кримінального провадження, яка відображає специфіку його відкриття щодо класифікаційних груп/підгруп злочинів, вчинених у кіберпросторі.

Таким чином, типізувати слідчу ситуацію на початковому етапі розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, дають змогу два взаємопов'язаних чинники: 1) характер інформації про особу злочинця; 2) форма початку кримінального провадження. Останній, відображаючи повноту іншої інформації, специфіка якої зумовлена класифікаційною групою/підгрупою злочинів, вчинених у кіберпросторі, буде використаний з метою визначення особливостей типових слідчих ситуацій груп/підгруп досліджуваних злочинів.

За результатами узагальнення матеріалів слідчо-судової практики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, можна виокремити три групи типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування: 1) ситуації, що характеризуються наявністю персоналізованих відомостей про користувача як злочинця; 2) ситуації, що характеризуються наявністю неперсоналізованих відомостей про користувача як злочинця; 3) ситуації, що характеризуються відсутністю будь-яких відомостей про особу злочинця.

Відобразити особливості типових слідчих ситуацій класифікаційних груп/підгруп злочинів, вчинених у кіберпросторі, дозволить характеристика в межах кожної з вказаних груп типових слідчих ситуацій їх різновидів, зокрема коли: 1) кримінальне провадження розпочато в результаті отримання заяви потерпілого/повідомлення особи про кримінальне правопорушення; 2) кримінальне провадження розпочато в результаті ознайомлення з матеріалами оперативного підрозділу щодо перевірки оперативної інформації; 3) кримінальне провадження розпочато в рамках реалізації матеріалів ОРС.

Показово конкретизуємо у комплексі з тактичними завданнями та засобами їх вирішення **ситуації, що характеризуються наявністю персоналізованих відомостей про користувача як злочинця.**

Ситуація 1. Кримінальне провадження розпочато в результаті отримання заяви / повідомлення особи про кримінальне правопорушення, матеріали містять персоналізовані відомості про особу злочинця. Ця ситуація типова під час розслідування злочинів, вчинених внутрішнім користувачем мережі, що спрямовані на заволодіння чужим майном, у сфері функціонування електронних розрахунків, і таких, що порушують механізми захисту від монополізму та недобросовісної конкуренції. Потерпіла сторона зазвичай є юридичною особою. Матеріали внутрішньої перевірки (аудит, технічна перевірка, моніторинг мереж тощо) містяться в первинних матеріалах, що значно спрощує планування початкового етапу розслідування. Прикладом є кримінальне провадження щодо гр. А. [4], який, будучи відповідно до посадової інструкції особою, яка володіє інформацією клієнтів, діючи з корисливих мотивів, за попередньою змовою з начальником відділення № 8 ПАТ Б. з метою заволодіння коштами клієнта підрили документи на переказ грошових коштів в електронному вигляді, за допомогою яких здійснили незаконний переказ грошових коштів.

На початковому етапі розслідування основними тактичними завданнями в цій ситуації були: забезпечення збереження документів, у яких фіксують роботу комп'ютерної мережі банку й осіб, що її обслуговують; встановлення обставин проходження фіктивного електронного переведення коштів; встановлення режиму роботи комп'ютерної системи банку для здійснення незаконних дій у мережі; встановлення кола осіб, що мали змогу здійснити зазначений електронний переказ (у конкретний час і дату мали доступ до комп'ютерної системи, паролі для входу у внутрішню мережу банку); встановлення фактів приховування злочину (внесення змін в електронну базу даних банку, особистого впливу на свідків); встановлення зв'язків Б. з представниками інших комерційних структур і даних про його особу (попереднє місце роботи, коло знайомих та інтересів, наявність судимостей тощо); забезпечення відшкодування матеріальних збитків; встановлення злочинних зв'язків між А. та Б.; встановлення зв'язку А. та Б. з представниками компаній-жертв; встановлення того, як і ким були використані викрадені кошти; виявлення ознак вчинення несанкціонованої зміни інформації, яку опрацьовують в автоматизованих системах і зберігають на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї, за попередньою змовою групою осіб.

Окреслені тактичні завдання виконують шляхом проведення комплексу слідчих (розшукових) дій та інших заходів пізнання слідчого: 1) допит службовців і посадових осіб відділення ПАТ(банк), які проводили перевірку та виявили ознаки злочину; 2) тимчасовий доступ до речей і документів (інформація в електронній системі банку); 3) слідчий огляд вилученого; 4) призначення ревізії діяльності ПАТ; 5) допит інших осіб як свідків злочину (керівництва та рядових працівників ПАТ), які можуть поясни-

ти обставини вчинення фіктивного електронного платежу; 6) затримання та обшук за місцем мешкання А. та Б. з метою встановлення наявності злочинних зв'язків з представниками інших комерційних структур, виявлення цінностей, одержаних злочинним шляхом; 7) опитування А. та Б. про обставини вчинення злочину; 8) слідчий огляд вилученого під час обшуку (грошові кошти, документи на переказ, чорнові записи, банківські платіжні картки, ноутбук); 9) призначення комп'ютерно-технічної експертизи; 10) накладення арешту на майно і вклади А. та Б.; 11) доручення оперативному підрозділу в порядку ст. 40 КПК України з метою встановлення майнового становища А. та Б., злочинних зв'язків А. та Б. з іншими посадовими особами банку; 12) оголошення підозри А. та Б., допит їх як підозрюваних.

Ситуація 2. Кримінальне провадження розпочато в результаті перевірки оперативної інформації, матеріали первинної перевірки містять персоналізовані відомості про особу злочинця. Ситуація типова під час розслідування тяжких конвенційних кіберзлочинів злочинцем-звичайним користувачем і злочинцем-упевненим користувачем. Кримінальне провадження розпочинають типово у зв'язку з докладним рапортом співробітника ДКП НП України, при цьому особа або група осіб у визначеному складі вже затримана під час вчинення злочину.

Прикладом є кримінальне провадження щодо гр. Д. та Ч., які, діючи за попередньою змовою з метою вчинення розпусних дій щодо малолітньої особи Н., виготовляли, зберігали з метою розповсюдження та розповсюджували зображення, що містять порнографію. На початковому етапі розслідування основними тактичними завданнями в цій ситуації були: затримання Д. та Ч. й одночасна реєстрація в ЄРДР кримінального правопорушення; персоналізація акаунтів користувачів як злочинців; забезпечення збереження електронних носіїв інформації, у яких зафіксовано роботу Д. та Ч. в мережі; встановлення факту обізнаності Д. та Ч. щодо малолітнього віку потерпілої; встановлення інших фактів розповсюдження продукції порнографічного характеру; встановлення психологічного контакту з малолітньою; встановлення осіб, яким стало відомо про таку діяльність Д. та Ч.; встановлення фактів створення продукції порнографічного змісту; встановлення способів створення та виготовлення продукції порнографічного характеру.

Основні тактичні завдання розслідування виконано шляхом проведення такого комплексу слідчих (розшукових) дій та інших заходів пізнання слідчого: 1) особистий огляд Д. і Ч., під час якого вони видали мобільні телефони, за допомогою яких відбувалося користування соціальною мережею «Вконтакте»; 2) доручення оперативному підрозділу ДКП НП України в порядку ст. 40 КПК України на проведення організаційних заходів з метою персоналізації відомостей про користувачів; 3) слідчий огляд телефонів Д. та Ч.; 4) проведення обшуків за місцем мешкання Д., унаслідок чого вилучено 30 оптичних дисків для лазерних систем зчитування; 5) проведення обшуку за місцем мешкання Ч.; 6) проведення огляду електронної сторін-

ки потерпілої в соціальній мережі, під час якого встановлено багаторазове листування з окремими користувачами (Д. та Ч.), відеозапис; 7) допит потерпілої, свідків (близьких родичів Н.); 8) слідчий огляд вилучених під час обшуку предметів; 9) оголошення підозри Д. і Ч. Момент затримання Д. і Ч. є ключовим моментом виявлення злочинців, адже на той час зміст листування та поширена ними продукція повинні містити ознаки порнографічної продукції та вказувати на навмисні розпусні дії щодо малолітньої особи, тому внаслідок слідчих дій та ОРЗ чітко фіксують момент надіслання користувачем під нік-неймом потерпілої текстового повідомлення про малолітній вік потерпілої – 10 років, у непроцесуальний спосіб до моменту початку кримінального провадження отримують консультацію фахівця з мистецтвознавства та психолога.

Ситуація 3. Кримінальне провадження розпочато в результаті діяльності за оперативно-розшуковою справою; персоналізація особи злочинця для слідчого є закономірною. Ситуація є типовою під час розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених з корисливих мотивів, тяжких конвенційних злочинів, вчинених злочинцем-досвідченим користувачем.

Таку слідчу ситуацію демонструє кримінальне провадження щодо обвинувачення гр. А., який здійснював за попередньою змовою з гр. Б. неправомірне використання електронних грошей. У процесі судового розгляду незаперечно було доведено вину лише у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 200 КК України [5]. Унаслідок здійснення контролю за телефонними розмовами та зняття інформації з каналів зв'язку (як ОТЗ протягом року) на момент початку кримінального провадження було відомо, що А. і Б., діючи в порушення чинного законодавства України, а також Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», постанови Правління Національного банку України від 4 листопада 2010 року № 481, якою затверджене Положення «Про електронні гроші в Україні», застосовували та використовували у фінансово-господарській діяльності фізичної особи – підприємця А. електронні гроші платіжних систем «WebMoney Transfer» і «Liberti Reserve». Ці особи надавали послуги з введення/виведення, обміну, конвертації (переведення в готівку та навпаки) електронних грошей (українська гривня, долар США, євро, російський рубль) за допомогою платіжних систем. Переведення (конвертація) електронних грошей на готівку обвинуваченими відбувалося так: замовники (споживачі, фізичні особи), власники електронних грошей, за допомогою мережі Інтернет через сайт підприємця А. здійснювали замовлення, переважно в телефонному режимі, про виведення (конвертацію) електронних грошей у готівку (здебільшого це долар США, українська гривня) та пересилали необхідну суму електронних грошей зі свого електронного гаманця на електронні гаманці, які знаходилися в користуванні Б. та фізичної особи – підприємця А. Протягом однієї доби споживачі (фізичні особи), власники електронних грошей, приходили за адресою здійснення фінансово-господарської діяльності фізичної

особи – підприємця А. (у м. Чернівцях, різні офіси), на вимогу А. та/або Б. пред'являли паспорт, з якого робили копію й отримували взамін на перераховані електронні гроші електронних платіжних систем «WebMoney Transfer» та «Liberty Reserve» особисто від Б. та/або А. готівку в сумі перерахованих електронних грошей (мінус 3–5% від перерахованої суми як плату за надану послугу). У справі фігурують інші особи, на яких було відкрито банківські рахунки, що за дорученням надані в користування гр. А. та Б., загальний оборот коштів лише на одному з рахунків становив 520 360 доларів США.

На початковому етапі розслідування основними тактичними завданнями в цій ситуації були: забезпечення збереження електронних носіїв інформації, у яких зафіксовано роботу в мережі фізичної особи – підприємця А.; встановлення якомога більшої кількості споживачів (фізичних осіб), власників електронних грошей, що користувалися послугами А. та Б., які можуть бути свідками в провадженні; встановлення фактів фіктивного підприємництва, що супроводжували злочин; встановлення інших осіб, вирішення питання про причетність їх до злочину, зокрема осіб, на яких було відкрито банківські рахунки, що використовували в механізмі злочинної діяльності; встановлення фактів створення продукції порнографічного характеру; встановлення походження грошових коштів на рахунках фірм А. та Б. грошових коштів, що вилучені під час розслідування; встановлення фактів вчинення підроблення документів, які подають для здійснення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців; встановлення фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; встановлення розміру матеріального збитку державі.

Тактичні завдання розслідування виконано шляхом проведення такого комплексу слідчих (розшукових) дій та інших заходів пізнання слідчого: 1) доручення оперативному підрозділу в порядку ст. 40 КПК України проведення заходів з метою отримання орієнтувальних відомостей про чітко визначені рахунки в «WebMoney Transfer», «Liberty Reserve», а також у Національному банку України щодо реєстрації платіжних систем «WebMoney Transfer», «Liberty Reserve», їх учасників, операторів послуг цих систем, комерційних агентів, правил використання електронних грошей «WebMoney Transfer», «Liberty Reserve»; 2) тимчасовий доступ до речей і документів щодо руху коштів банківськими рахунками, що використовували А. та Б. для переведення в готівку електронних грошей клієнтів; 3) обшук в офісі фірми «Вебмані-Буковіна» та за місцями мешкання А. та Б.; 4) допити осіб-клієнтів фірми «Вебмані-Буковіна»; 5) тимчасовий доступ до речей і документів цих осіб; 6) слідчі огляди вилученого під час обшуків (банківські картки, заяви, копії паспортів, графік і правила роботи офісу, чорнові записи з іменами та сумами коштів, номерами телефонів, квитанції, акти, рахунки, виписані банком «Хрещатик» на ім'я інших осіб, бланк «Вестерн-Юніон» на отримання готівки А., журнал обліку доходів і витрат, грошові кошти в сумі 11 719 доларів США, 1 755 євро, 643 лев румунських, 3 248 грн, ноутбук та інша оргтехніка); 7) затримання, оголо-

шення підозри й допит А. та Б. Для забезпечення ефективного розслідування в таких кримінальних провадженнях є потреба у своєчасному налагодженні взаємодії слідчого з оперативним підрозділом, створенні спільної слідчо-оперативної групи з кількох слідчих й оперативних працівників.

Висновки. Отже, вважаємо можливим використовувати для типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, два взаємопов'язаних чинника, зокрема: 1) характер інформації про особу злочинця; 2) форма початку кримінального провадження. Показово розглянуті нами типові слідчі ситуації, що характеризуються наявністю персоналізованих відомостей про користувача як злочинця, є важливими для слідчого в теоретико-методичному аспекті під час планування та організації розслідування конкретного кримінального провадження щодо злочину, вчиненого в кіберпросторі.

Література

1. Пазиніч В.І. Правові та організаційні засади розслідування злочинів у сфері мобільних телекомунікацій України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 217 с.
2. Анапольська А.І. Розслідування шахрайств, пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2008. 225 с.
3. Паляничко Д.Г. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 210 с.
4. Вирок у справі № 569/10370/14-к від 15 липня 2015 року Рівненського міського суду Рівненської області. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49017035>.
5. Вирок у справі № 727/11024/13-к від 05 травня 2014 року Шевченківського районного суду м. Чернівці. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46270509>.

А н о т а ц і я

Самойленко О. А. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі. – Стаття.

У статті в результаті визначення підстав для типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, пропонуються типові слідчі ситуації, що характеризуються наявністю персоналізованих відомостей про користувача як злочинця. Вони розглядаються на прикладі конкретних кримінальних проваджень у комплексі з тактичними завданнями та засобами їх вирішення.

Ключові слова: злочинець, кіберпростір, кримінальне провадження, користувач, персоналізація, слідча ситуація, тактичне завдання.

А н н о т а ц и я

Самойленко Е. А. Типичные следственные ситуации первоначального этапа расследования преступлений, совершенных в киберпространстве. – Статья.

В статье в результате определения оснований для типизации следственных ситуаций первоначального этапа расследования преступлений, совершенных в киберпространстве, предлагаются типичные следственные ситуации, характеризующиеся наличием персонализированных сведений о пользователе как преступнике. Они рассматриваются на примере конкретных уголовных производств в комплексе с тактическими задачами и способами их решения.

Ключевые слова: преступник, киберпространство, уголовное производство, пользователь, персонализация, следственная ситуация, тактическая задача.

S u m m a r y

Samoilenko O. A. Typical investigative situations of the initial stage of investigation of crimes committed in cyberspace. – Article.

The article, as a result of determining the grounds for typifying investigative situations of the initial stage of investigating crimes committed in cyberspace, suggests typical investigative situations characterized by the presence of personalized information about the user as a criminal. They are considered on the example of specific criminal proceedings in combination with tactical tasks and ways to solve them.

Key words: criminal, cyberspace, criminal proceedings, user, personalization, investigative situation, tactical task.

УДК 343.9.018.3

П. П. Сердюк

ПСИХИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА И ПРЕСТУПНОСТЬ

Постановка проблемы. Утверждение о том, что люди, страдающие психическими расстройствами, более склонны к совершению различных преступлений, чем здоровые люди, упало на благодатную почву, поскольку слаб человек и охотно верит тому, что преступное, безобразное поведение для человека – нечто чуждое, поэтому ему способствует скорее безумие, чем животная природа человека.

Именно поэтому разные исследователи гадали о психическом состоянии преступников, заключённых в тюрьмы. В начале прошлого века назывались такие гадательные цифры, как 50% шизофреников и 30% с дегенеративным расстройством среди преступников, или 40% первых и 35% вторых [1, с. 93]. Учитывая, что психиатрия является очень неточной наукой, которая так часто пересматривала свои критерии болезней, что даже неловко за неё становится. О психологии вообще стоит промолчать, поскольку в большинстве своём это псевдонаука. В любом случае такие цифры называли люди, ведомые убеждением, что преступление – это путь ненормального человека. Отнюдь, желание увидеть в нём только разумного посетителя театров и библиотек или завсегдатая церкви и страстное нежелание видеть в человеке животного может привести к подобным выводам, так как здоровому преступнику отводилось лишь 20–25% места, остальные же суть ненормальные.

Цель статьи. Задача, которая расстилается перед исследователем, – пресложная, поскольку истину нужно нащупывать почти в полной темноте, ведь наука о человеческом головном мозге так нам и не дала чётких ориентиров в том, что следует понимать под психическим расстройством или аномалией. Международная классификация болезней в этом слабый помощник, поскольку количество расстройств всё множится и часто без должной научной почвы для этого. Их нередко плодят под диктовку фармацевтических кампаний, которые рады продать свой побочный продукт от сторонних исследований. Вот поэтому-то так сложно определиться.

Изложение основного материала. Существует мнение, что к психическим аномалиям следует относить психические недостатки человека, и по разным оценкам у преступников такие недостатки встречаются до поло-

вины случаев из всех учтённых и изученных преступников. Вот, правда, в основе этих исследований заложен свой весомый недостаток, а именно то, что количественные характеристики таких аномалий не исследовались в фокус-группах тех людей, которые не были замечены в совершении преступлений. К психическим аномалиям относятся расстройства, которое исключают вменяемость, и такие, которые её не исключают. Это алкоголизм, психопатия, черепно-мозговая травматическая астенция, олигофрения, психические реакции в ответ на воздействие психической травмы или реактивные состояния, эпилепсия, сосудистые заболевания с психическими изменениями, шизофрения [2, с. 11–23].

Однако найти удовлетворительные данные, которые можно положить в основу вычисления удельного веса влияния психических аномалий на вероятность совершения преступления, почти невозможно, поскольку государство печётся только о тех данных о заболеваниях преступников, которые исключают вменяемость. Посему оно вынуждает нас ограничиться только такими данными. В то же время аномалиями можно считать только те проявления работы головного мозга человека, которые не превышают 5%-го барьера среди всего населения, так как в противном случае это уже вряд ли будет аномалией [3, с. 536].

В 2017 г. в Украине было зарегистрировано 961 418 человек, страдающих расстройствами психики и поведения. Кроме психотических расстройств, сюда относили и наркоманов, и лиц, страдающих ПТСР – посттравматическим стрессовым расстройством. Ввиду этого часть из их числа будет создавать погрешность, поскольку сравниваться будут только с теми из числа преступников, которые болеют психическими расстройствами, исключаящими вменяемость. Вероятность появления таких людей в общей массе населения составляет $\frac{76804}{37574452} = \frac{1}{480}$.

Количество всех осуждённых в 2017-м г. составляло 76 804 человека, а признанных невменяемыми – 657 человек. Удельный вес осуждённых для всего уголовно-дееспособного населения – 0,2%. Вероятность появления осуждённого к такому населению составляла $\frac{76804}{37574452} = \frac{1}{480}$, а вероятность появления невменяемых, которые совершили уголовно-запрещённые деяния по отношению ко всем зарегистрированным лицам, страдающим психическими расстройствами, – $\frac{657}{961418} = \frac{1}{1463}$ или 1 к 1 463 возможностям. По отношению ко всем осуждённым и к психически здоровому населению их число весьма скромное, и вероятность совершения человеком с психической девиацией преступления значительно ниже, судя по этим данным, чем для здорового человека.

Что если измерять вероятности по отношению не к количеству всего населения и всех зарегистрированных психически аномальных людей, а к математически ожидаемому числу таких лиц? Выйдут такие результаты. Вероятность появления преступника среди психически здорового населения к математически ожидаемому числу таких преступников составляет

$\frac{76804}{784401} = \frac{1}{10}$, то есть один к десяти. Вероятность появления преступника среди психически не здорового населения к математически ожидаемому числу таких преступников составляет $\frac{657}{20043} = \frac{1}{30}$. Вероятность совершения преступлений психически здоровым человеком больше, чем человеком с психической девиацией – $\frac{1}{10} > \frac{1}{30}$.

Даже узконаправленное изучение этого вопроса, а именно изучение преступников с психическими девиациями, совершившими насильственные преступления, говорит о том, что лица с психическими девиациями не превалируют количественно над преступниками без оных. Так, одно из таких исследований, основанных на эмпирическом материале за период с 1997 по 2003 гг. в Украине, говорит о том, что только 36,9% преступников, совершивших насильственные преступления, относились к таковым, у которых есть психические аномалии. Но подсчёты велись с досадными ошибками. В частности, стихийной контрольной группой были лица, упоминаемые в 326 уголовных делах, входящих в общую совокупность 732 уголовных дел, из которых по 406 проводились судебно-психологические, судебно-наркологические и судебно-психиатрические экспертизы. Доля в 150 человек или 36,9% определялась применительно к этим 406 уголовным делам, а не ко всей совокупности в 732 дела, что неверно. Дело в том, что законодательство того времени предусматривало обязательное проведение экспертизы для определения психического состояния подозреваемого или обвиняемого при наличии в деле данных, которые вызывают сомнение в его вменяемости. А это означает, что выход в 150 человек получен из массы в 406 человек, которые по жестокости преступления или поведению в ходе общения с подозреваемым или иным показаниям вызывают подозрения о возможных проблемах с психическим здоровьем у подозреваемого. Таким образом, отбор означенной выборки уже акцентирован и не даёт возможности сделать точный замер. Можно сказать, что такая выборка не представляет слепого исследования, напротив, ищут там, где наиболее очевидно. Но в таких условиях адекватного соотношения психически здоровых и тех, у кого есть психические аномалии, выявить не удастся. Даже при таком подходе количество лиц с психическими аномалиями в таких специфических преступлениях, где разрыв социальной связи наиболее очевиден, не доходит даже до половины преступников с психическими аномалиями. Нужно иметь в виду, что категории уголовных дел, которые стали эмпирическим материалом, предусматривают более частое назначение экспертиз, следовательно, эти данные нельзя аппроксимировать на всю преступность.

Более того, отмечается, что большая часть из выявленных преступников, у которых наблюдались психические аномалии, составляют алкоголики (34%), что говорит о том, что означенный фактор в большей своей части дублирует фактор пьянства, который коррелирует с преступностью. Второе место занимают психопаты (20,7%), а третье – олигофрены (16%).

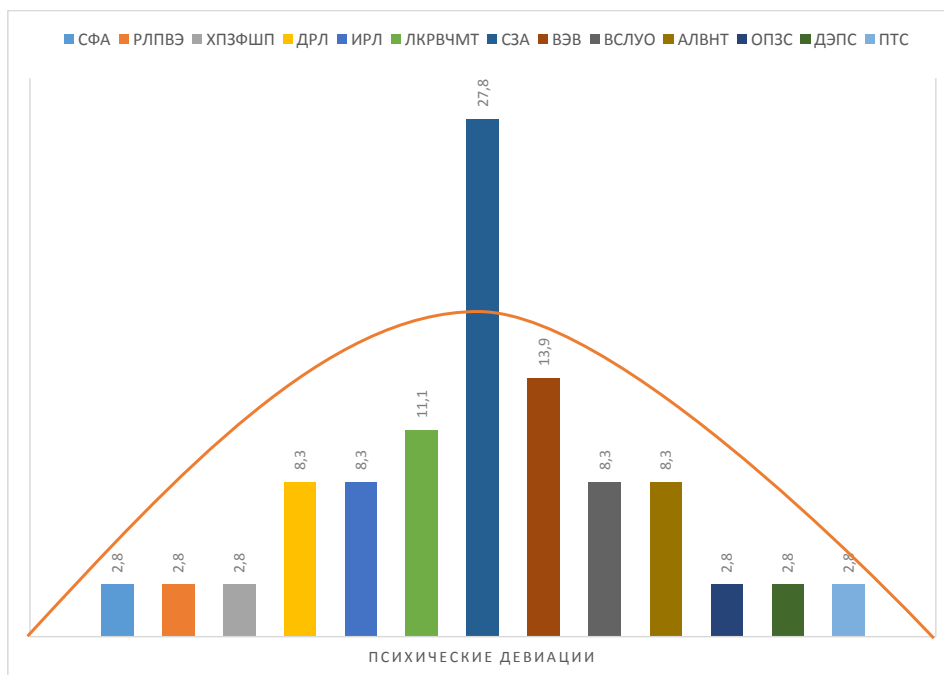
Однако в целом нужно отметить, что такой подсчёт был некорректным [4, с. 205–209]. Если его положить в основу вычисления вероятностей, то это всё равно, что пытаться определить количественное распределение железных крошек на столе, ища их только возле магнита.

Эмпирически не подтверждается, что подавляющая часть насильственных, имущественных и половых преступлений совершается психопатическими личностями, а среди лиц с психическими аномалиями от 40-ка до 90% психопатов [5, с. 79]. Напротив, большинство преступников, у которых выявлены психические аномалии, страдают другими акцентуациями. Очевидно, что указанный выше сверхвысокий показатель психопатий просто связан с несостоятельностью диагностики этого «заболевания». Попросту имеет место ярлык на преступниках, проявивших девиантное поведение. Психологам, поскольку они не изучают материальный субстрат поведения человека — головной мозг, часто неведомо, что асоциальное поведение, буйность и агрессивность могут быть результатом морфологии головного мозга и доминированием инстинктивно-гормональной регуляции поведения над рассудочной системой регуляции поведения человека.

Данные, которые удалось изыскать методом сплошного изучения уголовных производств в Украине за период 2017–18 гг., показывают, что, действительно, самый большой процент лиц с психическими отклонениями в пределах вменяемости составляют насильственные преступники, осуждённые преимущественно за убийство и причинение тяжких телесных повреждений. Таковые составляют из общей массы тех, у кого в ходе судебно-психологической экспертизы были выявлены психические отклонения, — 75%. Очевидно, что этот процент такой высокий из-за частоты инициирования проведения судебно-психологических экспертиз. И всё же показатель осуждённых с психическими аномалиями более низок, поскольку в списке результатов есть обвинённые в преступлениях, по которым проведение таких экспертиз не обязательно. Доля лиц с психическими отклонениями составляла 23,8% среди всех дел, по которым производились судебно-психологические экспертизы. Это в любом случае показывает, что наличие психических аномалий или отклонений демонстрирует меньшую вероятность совершения преступлений по сравнению с теми, у кого таких аномалий не выявлено.

Количество всех осуждённых в Украине за 2017–2018 гг. составляло приблизительно 177 236 человек, а лиц с психическими отклонениями в пределах вменяемости из этого числа выявлено всего 36 человек. Вероятность появления осуждённого к такому населению составляла $\frac{177236}{37574452} = \frac{1}{212}$, а вероятность появления лиц с психическими отклонениями в пределах вменяемости, которые совершили уголовно-запрещённые деяния по отношению ко всем зарегистрированным лицам, страдающим психическими расстройствами за этот период, — $\frac{36}{1500000} = \frac{1}{41667}$ или 1 к 41 667 возможностям. По отношению ко всем осуждённым и к психически здоровому

населению их число весьма скромное, а вероятность совершения человеком с психической девиацией преступления значительно ниже, судя по этим данным, чем для здорового человека, просто потому, что психически неполноценных людей меньше. Даже если учитывать некую акцентуацию, что при прочих равных условиях человек с психическими девиациями

**Диаграмма 1. Распределения психических расстройств
среди преступников (%)**

СЗА – синдром зависимости от алкоголя;
 РЛПВЭ – расстройства личности и поведения вследствие эпилепсии с легкими изменениями;
 ДРЛ – диссоциальное расстройство личности;
 СФА – состояние физиологического аффекта;
 ХПЗФШП – хроническое психическое заболевание в форме шизофрении параноидной;
 ОПЗС – синдром зависимости от опиоидов и психостимуляторов;
 ИРЛ – клинические признаки инфантильного расстройства личности;
 ДЭПС – временное болезненное расстройство психической деятельности в форме тяжелого депрессивного эпизода с психотическими симптомами;
 ВЭВ – состояние выраженного эмоционального возбуждения;
 ВСЛУО – признаки врожденного слабоумия в виде легкой умственной отсталости;
 ЛКРВЧМТ – признаки легкого когнитивного расстройства вследствие перенесенной черепно-мозговой травмы;
 АЛВНТ – акцентуации личности по возбуждающему неустойчивому типу;
 ПТС – посттравматический синдром.

совершит преступление вероятнее, чем психически здоровый, разница в такой вероятности невелика. Очевидно потому, что человек не спустился с небес, а вполне себе животное, и в массе своей люди предрасположены к животному или биологическому поведению настолько, что даже психически неполноценные в этом смысле мало отличаются от здоровых. Здесь не стоит заблуждаться и выискивать какую-то особенную природу человека. Прищурившись, у большинства можно «увидеть хвост», который тянется к нам от нашего последнего общего предка.

Что касается распределения психических расстройств среди преступников, то их можно увидеть на диаграмме 1. Предположение о том, что вид психического отклонения влияет на вид совершаемого преступления [6, с. 16], подтверждается лишь отчасти. Например, психопатии и аффектированные состояния чаще связываются с насильственными преступлениями, но зависимости от психоактивных веществ идут с ними рука об руку и соотносятся, как 9:8. Это, скорее, связано с самим диагностированием. Исследователи склонны видеть в насильственных преступниках психопатов и склонных к аффектам личностей, именно в связи с преступлением.

Не сложно заметить, что распределение психических отклонений среди преступников соответствует гауссовому распределению, а наиболее криминально активные среди них имеют зависимости от психоактивных веществ, черепно-мозговые травмы или были в аффектированных состояниях. Это свидетельствует, что такие преступники либо органически травмированы, либо действуют вследствие интоксикации головного мозга, либо пребывают в условиях сильного психотравмирующего воздействия, когда человек чаще, чем в других случаях действует шаблонно, будучи ведомым своим амигдалярным комплексом.

Есть, действительно, мало исследований, в которых этот вопрос изучался с оглядкой на контрольную группу. Одно из них было проведено на основе данных по Мурманской области России за период с 1996–98 гг. Контрольная группа составляла 878 человек, помещённых в условия несвободы и впоследствии осуждённых, но не обнаруживших психических отклонений. Основная группа испытуемых насчитывала 247 преступников с диагностированными психическими отклонениями. Исследователь, стремясь избежать недостатков предыдущих изысканий по этому вопросу, уделил главное внимание изучению материалов личных дел на уровне материалов следственных изоляторов, уголовных дел, материалов личных дел осуждённых, медицинской документации, но не придал надлежащего внимания важнейшей цифре общего количества осуждённых, находящихся на исследуемой территории. Именно она бы дала ключ к разрешению вопроса о том, располагает ли наличие психической аномалии к совершению преступлений в большей мере. Даже отведя должное внимание контрольной группе это было бы заведомо некорректно, так как вероятность складывается из нескольких цифр — общего количества осуждённых, количества лиц, признанных невменяемыми, количества лиц, совершивших преступления, имея те или иные психические аномалии, входящие в список исследователя [7, с. 134, 263].

Возьмём грубо и представим, что эти цифры можно использовать для построения вероятности того, что лицо с психической аномалией совершит преступление. При этом нужно помнить, что этот показатель будет заведомо искажённым в пользу более высокой вероятности совершения преступления человеком с психической аномалией, поскольку не располагая цифрой общего количества осуждённых, которую должен был использовать исследователь в своих выводах о мере криминальности лиц с психическими аномалиями, нельзя построить корректное число математически ожидаемого числа преступлений, как предельного показателя возможных исходов. В любом случае $\frac{247}{878} = \frac{1}{3}$ означает, что вероятность того, что лицо с психической аномалией совершит преступление, составляет один к трём. Вероятность же совершения преступления здоровым лицом составляет $\frac{878}{17772} = \frac{1}{20}$, а $\frac{1}{3}$ больше, чем $\frac{1}{20}$. Цифра 17 772 – это количество осуждённых человек за 1996–98 гг. в Мурманской области России, которые не имели психических расстройств.

Если парировать, то эту цифру нужно относить ко всему населению, способному совершить преступление по возрасту, и нужно воспользоваться статистикой лиц, страдающих психическими аномалиями из всего населения, и такой же для лиц здоровых в этом смысле. Выйдет, что вероятность совершения преступления лицом, у которого есть психическое расстройство, составляет $\frac{82}{8402} = \frac{1}{103}$, или один преступник на 103 возможности совершить преступление человеком, у которого есть психическое расстройство. А что до здоровых, то у них эта вероятность составляет $\frac{5924}{1041898} = \frac{1}{175}$, или один преступник на 175 возможностей совершить преступление человеком, у которого нет психических расстройств. Очевидно, что $\frac{1}{103}$ больше, чем $\frac{1}{175}$. Тут нужно, однако, заметить, что цифры 82 и 5 924 взяты как средние за 1996–98 гг. для корректного сравнения в знаменателях дробей, которые представляют данные за один 1998 г.

Резонно заметить, а не лучше ли взять не цифры зарегистрированного всего здорового населения и тех, кто отмечен психическими расстройствами, а располагать математически ожидаемыми числами, ведь вряд ли все эти люди в равной мере могут претендовать на совершение преступлений? Иными словами, не все из здоровых и больных способны на совершение преступлений так, чтобы вместо этих данных не взять математически ожидаемое число. Для лиц с психическими отклонениями это будет 177, а для здоровых – 21 830 за 1998 г. Получается, что вероятность совершения преступления одним человеком с психической девиацией преступления к математически ожидаемому количеству преступлений, возможно совершённым лицами с психическим отклонением, составляет $\frac{82}{177} = \frac{1}{2}$, а вероятность совершения преступления одним здоровым человеком – $\frac{5924}{21830} = \frac{1}{3}$.

Явственно видно, что основываясь на данных, предоставленных вышеуказанным исследователем и полученных из статистических материалов, вероятность совершения преступления лицом с психическим расстройством выше, чем для психически здоровых людей.

Почему этот результат говорит об обратной закономерности, чем предыдущий? Вероятнее всего, что ответ нужно искать в некорректной выборке, которую использовал вышеуказанный исследователь. Либо занижен показатель в 5 924, либо завышен показатель лиц, страдающих психическими девиациями, совершивших преступления в состоянии вменяемости.

Данные в целом по России демонстрируют другую вероятность. Общее количество больных с психическими расстройствами в России на 2017 год – 3 960 732 человек. Вероятность появления таких людей в общей массе населения составляет $\frac{3960732}{146804000} = \frac{1}{37}$.

Количество всех осуждённых в 2017-м г. составляло 688 717 человек, а признанных невменяемыми – 8 337 человек. Удельный вес осуждённых для всего уголовно-дееспособного населения – 0,6%. Вероятность появления осуждённого к такому населению составляла $\frac{8337}{3960732} = \frac{1}{475}$, а вероятность появления невменяемых, которые совершили уголовно-запрещённые деяния по отношению ко всем зарегистрированным лицам, страдающим психическими расстройствами, – $\frac{8337}{3960732} = \frac{1}{475}$ или 1 к 475 возможностям.

По отношению ко всем осуждённым и к психически здоровому населению их число весьма скромное, и вероятность совершения человеком с психической девиацией преступления значительно ниже, судя по этим данным, чем для здорового человека.

Можно предположить, что такой результат является последствием того, что учитываются только те психически больные, болезни которых способствуют невменяемости, а остальные психические расстройства должны показать большее количество осуждённых с таковыми расстройствами. Несложно проверить данные по судебно-психиатрическим экспертизам, и выяснится, что невменяемыми признаются около 7% из всех испытуемых. Пускай число всех психически больных предположительно совершивших преступления будет 167 831 человек, с учётом тех, кто признан невменяемым. Тогда выйдет, что вероятность совершения уголовно-запрещённого деяния будет $\frac{167831}{3960732} = \frac{1}{23}$ или 1 к 23. А что изменится, если высчитывать вероятность ко всему населению, достигшему возраста уголовной ответственности, а не только к людям с психическими расстройствами? Для сравнения нужно учитывать не количество осуждённых, а всех выявленных преступников, и отнять от него количество лиц, которые направлялись на судебно-психиатрическую экспертизу, пренебрегая погрешностью в виде количества лиц, которые были признаны психически здоровыми из этого числа.

Итак, вероятность совершения преступления лицом с психическим расстройством по отношению ко всему населению, достигшему возрас-

та уголовной ответственности, будет $\frac{799272}{121256000} = \frac{1}{151}$ или 1 к 722. Вероятность совершения преступления лицом среди выявленных преступников без психических расстройств составляла $\frac{799272}{121256000} = \frac{1}{151}$ или 1 к 151. Это означает, что вероятность совершения преступления лицом с психическим расстройством меньше, чем у здорового. Но правилен ли такой подход? Нет. Ведь количество людей в общей группе гораздо больше. Это и способствует большему рассеянию числа преступников в большом населении, что даёт меньшую вероятность, и тому, что нельзя корректно сравнить интересующие группы, так как одна, меньшая, растворяется в другой, большей.

Чтобы это исправить нужно пользоваться математически ожидаемым числом психически здоровых преступников и преступников с психическими девиациями. В итоге выйдет такой результат. Вероятность совершения преступления одним человеком с психической девиацией преступления к математически ожидаемому количеству преступлений, вероятно совершённым лицами с психическим отклонением, составляет $\frac{167831}{86012}$, что означает невозможность пользоваться данными о лицах, которые исследовались в ходе судебно-психиатрической экспертизы, поскольку есть данные лишь о тех из них, кто признавался невменяемым (6,6% из них). Выходит, что математически ожидаемое число таковых гораздо меньше, чем количество испытуемых, большая часть из которых здоровы. Вероятность совершения преступления одним здоровым человеком к математически ожидаемому количеству преступлений, возможно совершённых психически здоровыми, составляет $\frac{799272}{2542818} = \frac{1}{3}$, или 1 к 3.

Следовательно, можно с большой долей вероятности предполагать, что завышенные данные о количестве лиц с психическими аномалиями, которые совершили преступления, в качестве испытуемых для вычисления вероятности совершения ими преступления по отношению ко всем зарегистрированным лицам, страдающими психическими расстройствами, использовать нельзя. Лучше ограничиться данными о действительно диагностированных лицах.

Тот же автор, увеличив временной период с 1996–98 гг. до 1996–2000 гг., и в том же регионе, прибавил и в количестве за счёт временного промежутка. Теперь контрольная группа у него была в 1 057 человек тех, кто подвергались обследованию, но психических расстройств у них не было выявлено. Но и испытуемых, совершивших преступления, и обнаруживших наличие психические расстройства, прибавилось до 445 человек [8, с. 145, 492].

Но всё же трудно пройти мимо тех данных, которые указывают, что среди осуждённых, отбывающих наказания, до 33% (2002 г.) тех, кто болеют психическими заболеваниями [9, с. 4]. Это гораздо больше, чем соотношение больных и здоровых среди законопослушных. Эти доли дают

основание предполагать, что психически не здоровые чаще становятся осуждёнными ввиду своего поведения. Однако это предположение опровергается легко, поскольку криминологи прибегают к неправильному построению математической модели. Долю нужно определять не применительно к количеству осуждённых, а ко всему населению, достигшему возраста криминального вменения. И получится, что вышеуказанная доля в 33% психически больных среди осуждённых выглядит внушительно лишь до той поры, пока не посмотреть на картину под другим углом зрения. Соотношение психически больных осуждённых ко всему населению, достигшему 16-летнего возраста, в 2002 г. в России составляло 0,26%, а количество психически здоровых к такому населению – 0,6%, что означает *развенчание мифа о большей криминальной активности психически больных людей*.

Для должного исследования надо обследовать всех испытуемых, без того, чтобы оценщикам было известно, кто перед ними, осуждённые или нет. Понятно, что человек в состоянии визуально оценить по речи, манерам, внешнему виду, кто перед ними.

Есть утверждения, что люди с расстройствами, связанными с деменцией (приобретённое слабоумие), чаще совершают насильственные преступления по сравнению с другими, в том числе с теми, кто имеет психические девиации [10, р. 239–248]. Это не развеивает миф, поскольку самой высокой насильственной активностью характеризуются те люди, у которых морфологически более выражен амигдаллярный комплекс головного мозга, но эта особенность не является психической аномалией (рис. 1, 2).

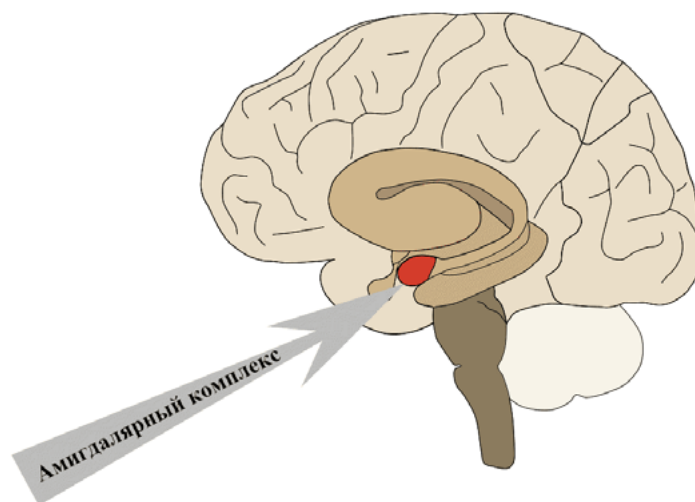

Рис. 1. Средний размер амигдалы

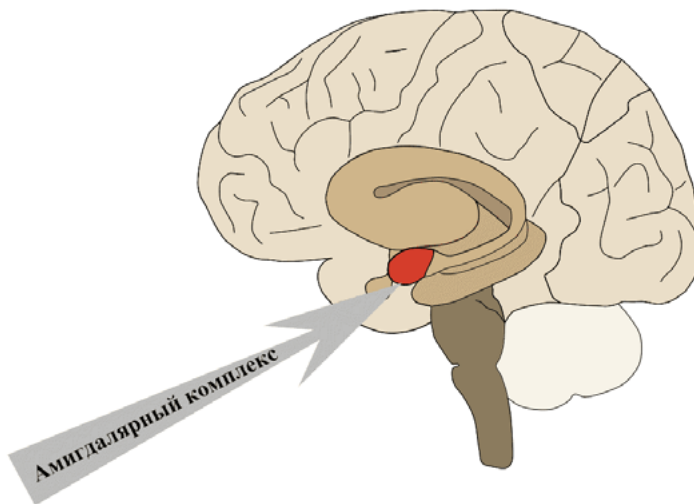

Рис. 2. Увеличенный размер амигдалы

Выводы. Гипотезы о том, что люди с психическими расстройствами более склонны к совершению насильственных преступлений, чем здоровые люди, не нашли своего эмпирического подтверждения. Напротив, можно увидеть то, что люди с психическими расстройствами, связанными с употреблением психоактивных веществ и аффективными расстройствами, приблизительно в равной мере совершают насильственные и корыстные преступления, и ведущую роль здесь всё-таки выполняют расстройства, связанные с употреблением психоактивных веществ. Но мысль о большей вероятности совершения такими людьми преступлений по сравнению с нездоровыми людьми эмпирически не подтверждается. Это является ещё одним напоминанием о ведущей роли стратегии выживания, нежели о болезненной не социализированной натуре.

Литература

1. Аихенвальд Л.И. Влияние лишения свободы на психически неустойчивых и неполноценных. *Изучение преступности и пенитенциарная практика. Всеукраинский кабинет по изучению личности преступника и преступности при Одесском центральном Допре*. Одесса : Издание Одесского центрального Допра, 1927. Выпуск первый. С. 91–95.
2. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии: монография / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин; Отв. ред. акад. В.Н. Кудрявцев. Москва : Издательство «Наука», 1987. 208 с.
3. Бунак В.В. Антропологическое изучение преступника, его современное положение и задачи. *Архив криминологии и судебной медицины*. Харьков : Юридическое изд-во Наркомюста УССР, 1927. Том 1. Кн. 2–3. С. 535–569.
4. Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : спец. 12.00.08 / Оксана Олегівна Ходимчук ; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2005. 228 с.
5. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) : монография. Донецк : Сталкер, 1998. 432 с.

6. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника : учебн. пособие. Москва : изд. ВНИИ МВД СССР, 1982. 80 с.

7. Гомонов Н.Д. Криминологические аспекты противоправного поведения лиц с психическими девиациями : дисс. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук. *спец.* 12.00.08 / Николай Дмитриевич Гомонов ; Санкт-Петербургский университет МВД России. Санкт-Петербург, 1999. 264 с.

8. Гомонов Н.Д. Психические девиации и преступное поведение (криминологический и уголовно-правовой анализ): дисс. на соиск. уч. степени д-ра юрид. наук: *спец.* 12.00.08 / Николай Дмитриевич Гомонов ; Санкт-Петербургский университет МВД России. Санкт-Петербург, 2002. 496 с.

9. Ситковский Д.В. Преступность лиц с психическими расстройствами (по материалам Республики Дагестан) : дисс. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : *спец.* 12.00.08 / Дмитрий Вадимович Ситковский; Дагестанский государственный университет. Махачкала, 2006. 199 с.

10. Mullen P. Schizophrenia and violence: from correlations to preventive strategies. *Advances in Psychiatric Treatment*. 2006. Vol. 12. P. 239–248.

А н н о т а ц и я

Сердюк П. П. Психические расстройства и преступность. – Статья.

Статья посвящена вопросу влияния наличия у лица психического расстройства на вероятность совершения ним преступления. На основе измерений и расчётов, а также имеющейся эмпирики делается вывод о неточности предыдущих исследований по этому вопросу, и развеивается миф о большей склонности лиц с психическими аномалиями к совершению преступлений.

Ключевые слова: амигдаллярный комплекс головного мозга, вероятность, психическая аномалия, психическое расстройство, преступность.

А н о т а ц і я

Сердюк П. П. Психічні розлади і злочинність. – Стаття.

Стаття присвячена питанню впливу наявності у особи психічного розладу на ймовірність вчинення ним злочину. На основі вимірів і розрахунків, а також наявної емпірики робиться висновок про неточність попередніх досліджень із цього питання, і розвіюється миф про більшу схильність осіб із психічними аномаліями до скоєння злочинів.

Ключові слова: амідгальярний комплекс головного мозку, злочинність, ймовірність, психічна аномалія, психічний розлад.

S u m m a r y

Serdiuk P. P. Mental disorders and crime. – Article.

The article is devoted to the question of the influence of a person's mental disorder on the likelihood of a crime being committed. Based on measurements and calculations, as well as the available empiric is made a conclusion about the inaccuracy of previous studies on this issue, and the myth about the greater tropism of persons with mental anomalies to commit crimes is dispelled.

Key words: amygdala complex of the brain, crime, probability, mental abnormality, mental disorder.

УДК 342.53

*І. Є. Словська***ВИПРАВДОВУВАТИ ДОВІРУ ВИБОРЦІВ**

Постановка проблеми. Виборці покладають на народних депутатів України важливі державні і громадські обов'язки. Народні обранці покликані брати активну участь у здійсненні завдань господарського й соціально-культурного будівництва шляхом реалізації парламентських процедур. Серед них законодавча є пріоритетною, оскільки визначає стрижневу роль законодавчої інституції в структурі державного апарату. Від якості правового регулювання суспільних відносин суттєво залежить демократизм правової системи.

Свідченням старанного виконання службових повноважень народними депутатами України повинні також стати успіхи в реалізації інтересів жителів виборчих округів, залучення останніх до вирішення питань державного і місцевого значення (народовладді). У розбудові України як демократичної, правової, соціальної держави створення повноцінного громадянського суспільства повинно бути не лише задекларованим, але і мати реальні зрушення в усіх рішеннях і діях державних органів [1, с. 132].

Розглядаючи конституціоналізм як сучасну правову теорію, можна визначити основні принципи – вихідні положення, засади формування, розвитку і функціонування [2, с. 22] цього юридичного феномену. До цих положень насамперед належать такі: верховенство Конституції у правовій системі; верховенство права в житті суспільства і держави; поділ й обмеження державної влади; нормативне закріплення правових процедур; суверенітет Українського народу; взаємна відповідальність держави та особи; реальність прав і свобод, їх охорони, непорушності, гарантованості; відкрите громадянське суспільство; наступність конституційних ідей [3, с. 22–23]. Усі названі характеристики є властивими ефективній роботі парламентаріїв, які повинні втілювати в життя нормативні приписи задля покращання життя народу України.

Позитивний досвід і невдачі діяльності законодавчої інституції загалом і народних депутатів України зокрема маємо змогу споглядати завдяки ЗМІ, мережі інтернет, особистим зустрічам з народними обранцями. За рахунок освоєння доступної нам інформації все ж таки можна вести мову про національний прогрес теорії, практики, історії державного розвитку.

Метою статті є вивчення роботи парламентаріїв як представників народу України у законодавчій інституції, їхньої взаємодії з виборцями. Під час написання статті були опрацьовані праці таких авторів, як Ю. Грошевий, М. Марченко, Б. Ольховський, М. Панов та інші.

Виклад основного матеріалу. Демократичний характер парламенту як загальнонародного органу державної влади яскраво проявляється не лише в порядку його утворення, але й функціонування. Законодавство закріплює повновладдя громадян в особі парламенту та інших представницьких органів, що становлять політичну основу нашої держави.

Широкий демократичний характер парламенту дістає своє відбиття і у складі парламентаріїв. Так, серед них є колишні службовці, народні депутати України, працівники, зайняті у сфері матеріального виробництва, колгоспники, а також безробітні. Цей професійний склад зберігається попри те, що він постійно оновлюється завдяки періодичній ротації під час виборчого процесу і як наслідок, через таку «школу» проходять усе нові і нові верстви населення.

Серед депутатів українського парламенту є справжні політичні довгожителі. Деякі з них працюють у Верховній Раді ще з часів проголошення незалежності України. Звання «вічних» депутатів сьогодні по праву можуть отримати три старожили: Юхим Звягільський – народний депутат восьми скликань, Віктор Пинзеник та Іван Кириленко – обиралися до складу Верховної Ради протягом семи скликань [4].

Незважаючи на кількість проведених у законодавчій інституції років, всі народні обранці зобов'язані якісно виконувати свої повноваження. Протягом сесій вони повинні глибоко аналізувати стан справ на окремих ділянках господарського і соціально-культурного будівництва, вдосконалювати завдяки проведенню виваженої законодавчої, кадрової, контрольної діяльності ефективність суспільного виробництва і рівня керівництва, зміцнювати державну дисципліну і правопорядок тощо. На жаль, народні депутати не повною мірою використовують наявні резерви. До прикладу, 419 народних обранців є членами парламентських комітетів. Громадянська мережа ОПОРА проаналізувала, наскільки вони дисципліновано відвідували засідання своїх комітетів протягом половини каденції у Верховній Раді України VIII скликання. Найбільш відвідуваними стали Комітети зі свободи слова та інформаційної політики (87, 65%), науки і освіти (86, 85%), сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму (83, 46%). Найгірші показники відвідуваності у Комітетах національної безпеки і оборони (63, 64%), паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки (65, 72%), фінансової політики і банківської діяльності (66, 43%).

Стовідсоткову явку на засідання комітетів показали голови Комітетів з питань культури і духовності, податкової і митної політики, промислової політики та підприємництва, сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму. Найгірша явка на засідання у голови Комітету з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства (39, 66%) [5].

Народні депутати демонструють рекордно низькі показники участі в голосуваннях Верховної Ради України. Так, у вересні 2017 р. в середньому один нардеп взяв участь у чверті (25%) голосувань за місяць, що є найнижчим показником за 2017 рік. Для порівняння: у липні один депутат брав участь в середньому в 48% голосувань Ради, червні – 55%, травні – 49%, квітні – 45%, березні – 54%, лютому – 51%, січні – 50%. Загалом у вересні регулярно голосували (більше ніж у половині випадків) лише 60–80 депутатів. Наприклад, 22 вересня в парламенті активно голосували 52 нардепи, 21 вересня – 85, 20 вересня – 80, 19 вересня – 87, 8 вересня – 62, 7 вересня – 99, 5 вересня – 134 з 422. Загалом 353 народні депутати пропустили половину і більше голосувань у вересні (тобто не натискали «за», «проти» чи «утримався»). І подібна ситуація з низькою депутатською активністю спостерігається постійно.

Протягом заявленого періоду народні депутати із фракції Радикальної партії Олега Ляшка, груп «Відродження» та «Волі Народу» пропустили 90% голосувань. В середньому один депутат РПЛ за місяць взяв участь у 8% голосувань, «Волі Народу» – 7%, «Відродження» – 6%. Тобто депутат натиснув кнопку «за», «проти» чи «утримався». По інших фракціях показники наступні: депутати «Самопоміч» голосували у 58% випадків, «Батьківщини» – 35%, БПП – 29%, НФ – 21%, Опоблоку – 14%. «Більшість голосувань Ради стосувалася правок до законопроекту № 6232 щодо судової реформи. Загалом всі без винятку політичні сили безвідповідально поставилися до їх розгляду.

Ще одна прикریсть – півсотні народних депутатів офіційно відпочивали під час роботи шостої сесії Верховної Ради України. Так, за період із 1 лютого по 21 липня 2017 р. 55 народних депутатів скористалися правом на відпустку. Із них 29 – оформили відпустки без збереження заробітної плати. Про це Комітет виборців України повідомили в Апараті Верховної Ради. Абсолютна більшість депутатів перебували у відпустках під час днів, відведених для роботи із виборцями чи діяльності в комітетах. Однак троє народних депутатів перебували у відпустках й під час пленарних засідань. Це В. Бухарев (ВО «Батьківщина»), М. Ланьо («Відродження») та В. Парасюк (позафракційний). В. Бухарев перебував у відпустці з 6 по 13 квітня, а також 11 липня, під час яких пропустив 10 пленарних засідань. М. Ланьо пропустив 6 засідань ВР упродовж 4–7 квітня. Найдовше відпочивав В. Парасюк, який брав відпустку в травні (із 16 по 26 травня).

Крім низької депутатської присутності, народні обранці відзначаються доволі низькою фаховою підготовкою. В середньому кожен другий законопроект Верховної Ради України VIII скликання отримує негативні висновки Головного науково-експертного управління (ГНЕУ). Так, зі 100 законопроектів, щодо яких ГНЕУ було надано експертні висновки (червень-вересень 2017 р.), 57 отримали негативну оцінку управління. Їх було рекомендовано повернути на доопрацювання або відхилити. Серед причин негативних висновків – юридична недосконалість законопроекту (положення є нечіткими, внутрішньо суперечливими, нелогічними), суперечність іншим

законодавчим актам, відсутність потреби в прийнятті законопроекту тощо. Загалом ГНЕУ було надано негативні висновки щодо 68% законопроектів «Батьківщини», зареєстрованих впродовж 2017 року (з 1 січня по 15 вересня). Із 60 ініціатив 41 було рекомендовано повернути на доопрацювання чи відхилити. У групи «Відродження» цей показник склав 65%, «Самопоміч» – 64%, БПП – 63%, «Народного фронту» – 60%, «Опозиційного блоку» – 58%, «Радикальної партії» – 56%, «Волі народу» – 55% [6].

Окрім діяльності безпосередньо в парламенті, народні депутати України взаємодіють з виборцями, залучаючи їх до участі в управлінні державними і громадськими справами, подають необхідну допомогу, організовують на успішне вирішення проблем виборчої дільниці і округу власними зусиллями. Водночас дані соціологічних опитувань свідчать, що громадяни не довіряють органам державної влади. Ситуація із Верховною Радою України є найскладнішою, їй не довіряли ніколи. Хоча у 2005 році був період, коли показники довіри та недовіри майже врівноважувались. Це парадокс. Зрозуміло, що люди довіряли новообраному президенту та новопризначеному уряду, але Верховна Рада на той час вже допрацювала четвертий рік.

Взагалі після виборів присутня певна ейфорія та враження, що все буде швидко змінюватися на краще. Такий цикл стосується всіх державних інституцій. Проте, коли обранці не виправдовують сподівань, падає довіра. З Верховною Радою ще цікавіше. Одразу після виборів соціологи запитують: «Як ви вважаєте, ви зробили правильний вибір?». Абсолютна більшість відповідає, що так. Наступне питання: «Ви довіряєте Верховній Раді?». Не довіряють. Тобто обрали та не довіряють.

Українцям притаманна традиційна недовіра до всього, що стосується держави. Це глибокими коріннями йде в історію, і цим ми відрізняємось від європейських країн, оскільки дуже скептичні. Зазвичай, щоб втратити довіру людей, треба зробити щось погане. А у нас навпаки: ми заздалегідь не довіряємо, нашу довіру треба заслужити, вона у нас не апіорна. Тобто згідно з поствиборними опитуваннями довіри політики не заробили? Не змогли. І кожні наступні вибори є в цьому сенсі показовими. Наші вибори – це аукціон обіцянок. Хто більше пообіцяє, за того і проголосуємо.

Ми – унікальна країна. У нас майже на всіх виборах перемагала опозиція. За винятком другого терміну Кучми у 1999 році. За партійними списками так само. Різко втрачали підтримку колишні переможці попередніх виборів.

На жаль, мотивація у людей під час голосування – особистісна. Під час опитування більшість відповідає, що їх цікавить особистість кандидата, і лише потім люди звертають увагу на пропозиції, ідеї, попередню діяльність, а професійність – взагалі внизу списку. І завданням громадськості має стати ця тенденція переламати. Переконати людей, що ми обираємо не яскраву особистість, а представників вищого органу державної влади, фактично керівників держави. І ці майбутні високопосадовці, як на конкурсі, повинні пояснити, що робитимуть, які бачать кроки для України. Тобто люди мають зробити свій вибір раціональним. Є об'єднання та ЗМІ,

які намагаються цього досягти. Зокрема, є «Виборча рада UA», яка сформулювала ключові питання, на які мають відповісти кандидати.

Крім того, громадянське суспільство повинно працювати з виборцями – громадським організаціям довіряють більше, ніж політикам. Вони і мусять формувати у виборців попит на раціональність, адже громадських діячів або журналістів кандидати можуть проігнорувати, а із суспільством так не вийде.

Важливо і те, хто стане переможцем, і те, якою буде виборча кампанія. Якщо це буде повний розгул популізму, то він означатиме невизначене майбутнє України, невизначеність у діяльності новосформованих представницьких органів держави.

Соціологічні опитування показали, що 66% українців прагнуть нових політичних лідерів. При цьому лише 25% респондентів змогли когось конкретно назвати. Серед них є і Зеленський, і Вакарчук, і Мураєв. Безперечно, їм притаманна харизма і, відповідно, вони зможуть сформувати такі політичні сили, які реально пройдуть в парламент.

Позитивним фактом є той, що 0% вважають майбутні вибори не чесними. Відсутності фальсифікацій на загальнонаціональному рівні сприятимуть екзит-поли, спостерігачі. Фальсифікації можуть бути, скоріше, на мажоритарних округах. І навіть нефальсифікації – гречкою округи засіватимуть.

На перебіг виборчого процесу, депутатський склад, безперечно, впливають особистісні почуття виборців, їхній життєвий досвід. Таке опитування проводив Інститут соціології. Найменше задоволених життям було у 1998 році – лише 13%. Найкращий показник був у 2008-му перед світовою економічною кризою. Тоді людський добробут йшов вгору – 36% задоволених життям. У 2013 році задоволених було 30%, а у 2014 – у рік війни – кількість задоволених життям не зменшилася, а навіть дещо зросла. Зараз задоволених 35%, незадоволених – 44%.

Стосовно матеріального стану, то люди самі його оцінюють. У 2017 році віднесли себе до категорії тих, кому коштів «вистачає лише на харчування» (тобто – бідність), 42% опитаних, а у 2018 році – 32%. Це також багато, але все ж на 10% менше. Ці люди, скоріше за все, перейшли у категорію тих, кому «загалом вистачає на прожиття», – у 2017 році їх було 32%, а зараз стало 40%. Проте найвищий за всі ці роки показник – «вистачає на все необхідне, але не до заощаджень» – у 2017 було 11%, сьогодні – 18%. Життя потрохи змінюється на краще і люди його оцінюють із власного досвіду [7]. Хоча успішне виконання народними обранцями завдань, які ставить перед ними на сучасному етапі Українська держава і суспільство, великою мірою громадяни пов'язують з ініціативою і активністю «нових облич», здатних вжити негайних заходів до покращення соціально-економічної і політичної ситуації в країні.

Висновки. За останні роки значно розширилося коло питань, які виносяться на розгляд сесії. До їх підготовки залучаються все більше фахівців, але виконати якісно повноваження парламент здатний лише за неухильного виконання народними депутатами України своїх обов'язків перед вибор-

цями. Народні обранці повинні постійно якісно виконувати відповідальні завдання і в такий спосіб вище піднести рівень довіри до законодавчої інституції. Включатися в роботу слід одразу після виборів, а не перед оголошенням початку виборчої кампанії. Інших надійних механізмів політичної стабільності, демократії та національної безпеки не існує.

Література

1. Ольховський Б.І. Конституційні принципи і питання поточної нормотворчості. *Матеріали наукової конференції «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства»*. 21–22 червня 2001 р., Харків. Упорядники. Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. Харків : Право, 2001. С. 132–134.
2. Общая теория государства и права: Академический курс в 2-х т. / Отв. ред. М.Н. Марченко. Т. 2. Теория права. Москва : Зерцало, 1998. 656 с.
3. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: дис. ... канд. дата юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2004. 213 с.
4. Логвиненко О., Мінкіна К. Хто вони? Старожили українського парламенту / ОПОРА. URL: <http://longread.oporua.org/starozhylyrady> (дата звернення: 12.04.2019)
5. Токарський А., Чудінович О. 2,5 роки парламенту. Дисципліна VS. Комітети. Як депутати відвідують засідання комітетів / ОПОРА. URL: http://longread.oporua.org/vidviduvanniakomitativ_nardepu (дата звернення: 12.04.2019)
6. Аналіз роботи шостої сесії Верховної Ради VIII скликання / ВГО «Комітет виборців України». 28.09.2017. URL: <http://www.cvu.org.ua> (дата звернення: 12.04.2019)
7. Бекешкіна І. Довіру українців треба заслужити, вона у нас не апіорна / Фонд «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва». 8 січня 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/irina-bekeshkina-doviru-ukraintsiv-treba-zasluzhiti-vona-u-nas-ne-apriorna> (дата звернення: 12.04.2019).

А н о т а ц і я

Словська І. Є. Виправдовувати довіру виборців. – Стаття.

Досліджуються проблеми діяльності народних депутатів України як членів представницького органу народу. Об'єктом аналізу стають такі негативні чинники, як пропуски пленарних засідань і засідань комітетів, низька якість законодавчої діяльності. Простежується зв'язок між активністю виборців під час виборів і якістю їхнього життя, бажанням обрати на державні посади «нові обличчя». Підкреслено, що без постійного якісного виконання народними депутатами їх обов'язків неможлива побудова політичної стабільності, демократії та національної безпеки.

Ключові слова: вибори, виборці, парламент, народні депутати України, апарат держави.

А н н о т а ц и я

Словская И. Е. Оправдывать доверие избирателей. – Статья.

Исследуются проблемы деятельности народных депутатов Украины как членов представительного органа народа. Анализируются такие негативные факторы, как пропуски пленарных заседаний и заседаний комитетов, низкое качество законодательной деятельности. Прослеживается связь между активностью избирателей во время выборов и качеством их жизни, желанием избрать на государственные должности «новых лиц». Подчеркнуто, что без постоянного качественного исполнения народными депутатами их обязанностей невозможно построение политической стабильности, демократии и национальной безопасности.

Ключевые слова: выборы, избиратели, парламент, народные депутаты Украины, аппарат государства.

S u m m a r y

Slovska I. Ye. Justify the credibility of voters. – Article.

The problems of activity of MP of Ukraine as members of a public representative body are researched. The analysis of such negative factors as the absence in plenary meetings and committee meetings, low quality of legislative activity are conducted. There is a link between voters' activity during the elections and the quality of their lives, the desire to elect the "new faces" for state positions. It is emphasized that without constant quality execution by MP of Ukraine their duties, it is impossible to build political stability, democracy and national security.

Key words: elections, voters, parliament, MP of Ukraine, state bodies.

УДК 342.9:349.951

*О. О. Сурілова***ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
БУРШТИНОНОСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ**

Постановка проблеми. Сталий розвиток бурштиноносних регіонів України неможливо собі уявити без використання економіко-правового механізму сталого надрокористування, зокрема, фінансово-податкових інструментів, які дозволяють досягти узгодження економічних та екологічних інтересів населення, надрокористувачів та держави. Комплексне впровадження таких інструментів має відбуватися із застосуванням синергетичного підходу до впровадження заходів з охорони навколишнього природного середовища на основі економічних важелів. Синергетичний підхід дозволяє по-новому поглянути на проблему та забезпечити достовірність отриманих результатів, адже, як зазначає І.Б. Дегтярьова, еколого-економічні системи є надзвичайно складними динамічними утвореннями, що перебувають у стані внутрішньої рівноваги тільки за умови підтримання балансу між асиміляційним потенціалом природного середовища та антропогенним навантаженням, яке не виходить за рамки асиміляційного потенціалу, а прояв синергетичних ефектів відіграє значну роль на всіх рівнях життєдіяльності цих систем [1, с. 30].

Метою статті є виявлення проблем, що виникають під час впровадження економіко-правового механізму сталого розвитку бурштиноносних регіонів України, і розробка пропозицій щодо їх вирішення.

Мета конкретизується у таких завданнях: з'ясувати поняття економіко-правового механізму використання бурштиноносних надр України; визначити нормативно-правові основи забезпечення взаємозв'язку усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності з раціональним використанням надр.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі поняття економіко-правового механізму використання й охорони бурштиноносних надр не розроблено, але досить добре досліджено економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища, основні наукові положення щодо якого доцільно проаналізувати та застосувати для розробки дефініції «економіко-правовий механізм використання й охорони бурштиноносних надр».

Основними принципами функціонування економіко-правового механізму охорони довкілля є його системність, комплексний характер, поєднання адміністративних та економічних важелів у вирішенні екологічних проблем, демократизм, законність, відповідальність держави перед суспільством за стан довкілля. Економіко-правовий механізм охорони довкілля дає змогу об'єднати всі елементи, які спрямовані на охорону навколишнього природного середовища та запобігання антропогенному забрудненню довкілля, а також відображає комплексний підхід до вирішення проблем взаємодії в системі «суспільство – довкілля».

Обґрунтував концепцію створення економіко-правового механізму управління охороною довкілля та визначив структуру цього механізму, що являє собою інтегровану єдність правової, інституційної, функціональної й економічної підсистем, В.В. Костицький [2; 4]. На думку С.В. Кузнецової, цей механізм виконує дві важливі управлінські функції: а) забезпечення раціонального природокористування й охорони навколишнього природного середовища; б) стимулювання екологічної діяльності з метою найбільш послідовного поєднання екологічних і економічних інтересів [3, с. 87], з чим не можливо не погодитися.

Принцип узгодження економічних, екологічних і соціальних інтересів необхідно розглядати як один із основних принципів законодавства про використання й охорону надр та бурштинових ресурсів. Зазначений принцип є конкретизацією загального принципу науково обґрунтованого узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих, технічних наук [4]. Під час реалізації цього принципу формується екологічна парадигма економіки, що є особливо актуальним в галузі видобутку бурштину. В цій сфері втілення принципу узгодження економічних, екологічних і соціальних інтересів пов'язане зі значними труднощами не тільки через об'єктивні причини, а й через причини суб'єктивного характеру, тобто потрібно враховувати особливості екологічної правосвідомості особи. Є небезпека, що охорона довкілля буде пов'язана з господарськими інтересами, які будуть превалювати над інтересами екологічними. Складаються стереотипи поведінки: прагнення до економії коштів, намагання якнайшвидшого отримання надприбутку. Нами доведено, що подолання правового нігілізму, підвищення рівня правосвідомості є необхідною умовою сталого розвитку бурштиноносних регіонів [5].

Носієм екологічних інтересів виступає насамперед держава. Саме держава встановлює природоохоронні норми та правила, повинна забезпечувати дотримання природоохоронних вимог, а компетентні органи державного управління в ході здійснення управлінської діяльності й прийняття екологічно значущих рішень мають ураховувати ці інтереси. Носіями екологічних інтересів є і підприємства – природокористувачі, проте для них екологічні інтереси тісно пов'язані з економічними. Завдання правового регулювання в цьому контексті, як зазначає Т.В. Коняхіна, полягає в тому, щоб допомогти розв'язати конфлікт економічних та екологічних інтересів,

зробивши екологічно некоректну діяльність не вигідною також й економічно, а дотримання екологічних вимог у господарській діяльності – економічно вигідним [6, с. 180].

Реалізація принципу узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів під час використання надр здійснюється за допомогою економічного механізму забезпечення охорони навколишнього середовища, елементами якого є, зокрема, плата за спеціальне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, погіршення якості природних ресурсів; фінансування природоохоронних заходів. Право виконує роль провідника економічних інструментів. Тому варто говорити про економіко-правовий механізм охорони довкілля, який являє собою комплексний міжгалузевий правовий інститут, що об'єднує норми права різних галузей і спрямований на системне правове регулювання суспільних відносин у сфері охорони довкілля на засадах узгодження екологічних та економічних інтересів суспільства, або є сукупністю правових та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію економічних важелів забезпечення охорони довкілля [7, с. 88]. Адміністративно-правові норми посідають у цьому інституті центральне місце.

З огляду на це можна надати визначення економіко-правового механізму охорони й використання надр, який доцільно розуміти у двох значеннях: 1) як комплексний міжгалузевий правовий інститут, спрямований на регулювання суспільних відносин у сфері охорони й використання надр з метою досягнення компромісу між екологічними та економічними інтересами суспільства у формуванні мінерально-сировинної бази господарського комплексу України, раціонального ефективного використання надр для будівництва підземних і наземних споруд і забезпечення екологічної безпеки; 2) як систему заходів адміністрування економічного характеру, спрямованих на забезпечення раціонального надродокористування, охорону надр і довкілля під час здійснення надродокористування.

Одним із найбільш вагомих складників економіко-правового механізму використання й охорони надр для видобутку бурштину є плата за користування надрами для видобування мінеральних ресурсів, що є формою реалізації економіко-правових відносин між власником ресурсів надр та надродокористувачами.

Більшість фахівців зараховують платежі за користування надрами до рентних. Платежі за користування надрами, на думку В.С. Міщенко, це рентні за своєю природою платежі, пов'язані з невідтворюваністю й обмеженістю цього виду природних ресурсів і різними умовами освоєння кожного з них [7, с. 91]. Д.О. Кондратьєва вважає, що природна рента, складником якої є гірнича рента, містить широкі можливості для реалізації політики еколого-економічного регулювання. На її думку, використання природної ренти як інструмента управління природокористуванням дає змогу забезпечити більш ефективне використання природних ресурсів, зменшити негативні екологічні наслідки його виробничого використання [8, с. 130]. А. М. Соколовська та інші дослідники відносять до природ-

ної ренти, що отримують видобувні підприємства: плату за користування надрами; збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету; надходження коштів від продажу спеціальних дозволів на користування надрами та збору за видачу таких дозволів [9, с. 48].

З огляду на думки спеціалістів Податковий кодекс України був змінений і платежі за користування надрами були віднесені до категорії рентних. Плата за користування надрами справляється у вигляді: 1) рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин; 2) рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, які встановлюються Податковим кодексом України [11].

Відповідно до ст. 252 Податкового кодексу України платниками рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин є суб'єкти господарювання, зареєстровані відповідно до закону як підприємці, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами в межах конкретних ділянок надр з метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин, у тому числі під час геологічного вивчення (або геологічного вивчення з подальшою дослідно-промисловою розробкою) в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктах (ділянках) надр, а також землевласники та землекористувачі, крім суб'єктів підприємництва, які згідно із законодавством належать до фермерських господарств, що провадять господарську діяльність із видобування підземних вод на підставі дозволів на спеціальне водокористування.

Об'єктом оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин по кожній наданій у користування ділянці надр, що визначена у відповідному спеціальному дозволі, є обсяг товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини), що є результатом господарської діяльності з видобування корисних копалин у податковому (звітному) періоді, приведеної у відповідність до стандарту, встановленого галузевим законодавством, до якої належать.

До об'єкта оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин не належать не включені до державного балансу запасів корисних копалин корисні копалини місцевого значення й торф, видобуті землевласниками та землекористувачами для власного споживання, якщо їх використання не передбачає отримання економічної вигоди з передачею чи без передачі права власності на них, загальною глибиною розробки до двох метрів, і прісні підземні води до 20 метрів; видобуті (зібрані) мінералогічні, палеонтологічні та інші геологічні колекційні зразки, якщо їх використання не передбачає отримання економічної вигоди з передачею чи без передачі права власності на них; корисні копалини, видобуті з надр під час створення, використання, реконструкції геологічних об'єктів природно-заповідного фонду, якщо використання цих корисних копалин не передбачає отримання економічної вигоди з передачею чи без передачі права власності на них.

Базою оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин є вартість обсягів видобутих у податковому (звітному) періоді корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислюється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику економічного розвитку, до 10 числа місяця, наступного за податковим (звітним) періодом, розміщує визначену ціну реалізації відповідного виду товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) – на своєму офіційному веб-сайті в спеціальному розділі та повідомляє центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну податкову та митну політику.

Сума доходу, отриманого (нарахованого) від реалізації відповідного виду товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) за податковий (звітний) період, зменшується на суму витрат платника, пов'язаних із доставкою (перевезенням, транспортуванням) обсягу (кількості) відповідного виду товарної продукції гірничого підприємства, видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) споживачу в розмірах, установлених у договорі купівлі-продажу згідно з умовами постачання.

Обсяг (кількість) відповідного виду товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) визначається платником рентної плати самостійно в журналі обліку видобутих корисних копалин відповідно до вимог затверджених ним схем руху видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) на виробничих дільницях і місцях зберігання з урахуванням складу вихідної сировини, умов конкретного виробництва, особливостей технологічного процесу та вимог до кінцевої продукції й нормативних актів, що регламентують вимоги до відповідного виду товарної продукції гірничих підприємств стосовно визначення якості сировини та кінцевого продукту, визначення вмісту основної й супутньої корисної копалини в лабораторіях, атестованих згідно з правилами уповноваження та атестації в державній метрологічній системі.

Залежно від виду видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) її кількість визначається в одиницях маси або об'єму. Ставки рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин устанавливаються у відсотках від вартості товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) відповідно до груп (видів) видобутих корисних копалин.

Ст. 253 Податкового кодексу України визначає порядок стягнення рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин. Платниками рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, є юридичні та фізичні особи – суб'єкти господарювання, які використовують у межах території України ділянки надр для зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів; витримування виноматеріалів,

виробництва й зберігання винопродукції; вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин; зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів; провадження інших видів господарської діяльності.

Звільнені від рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, військові частини, заклади, установи й організації Збройних Сил України та інші військові формування, утворені відповідно до закону, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету. Об'єктом оподаткування рентною платою за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, є обсяг підземного простору (ділянки) надр.

Рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, не справляється за використання транспортних тунелів та інших підземних комунікацій, колекторно-дренажних систем та об'єктів міського комунального господарства; за використання підземних споруд на глибині не більше як 20 метрів, збудованих відкритим способом без засипання або з подальшим ґрунтовим засипанням. Ставки рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, установлюються залежно від корисних властивостей надр і ступеня екологічної безпеки під час їх використання [92].

І.В. Фокіна вважає, що платежі за користування надрами з метою видобутку природних ресурсів повинні зберегти свою функцію плати власникові ресурсів (державі). Вони забезпечують гарантований дохід державі на стадіях видобутку, виступаючи при цьому складником податкової системи держави [12, с. 137]. Варто зауважити, що держава не є власником надр. Надра належать народу України, тому платежі мають направлятися у фонд цивільних (громадянських) дивідендів та перерозподілятися між громадянами України.

Ми вважаємо, що платежі за користування надрами для видобутку корисних копалин неправильно зарахувати до рентних. Рента від лат. *rendere* – приносити прибуток. Рентні платежі – дохід із капіталу, землі або майна, який регулярно одержують їх власники, не займаючись підприємницькою діяльністю [13, с. 472].

Під час використання корисні копалини витрачаються, знищується певна частина надр, вона перестає існувати, в земній корі утворюється пустота. В цьому полягає суттєва відмінність ресурсів надр від земельних ресурсів. Якщо йдеться про земельну ренту, прибуток одержується в результаті використання корисних властивостей ґрунту, наприклад, родючості. Ґрунт виступає як капітал, який здатний приносити прибуток. Ґрунт не втрачає родючості, а в разі раціонального використання навіть підвищує свої корисні властивості. Земельна ділянка іншого призначення теж підвищує свою вартість, якщо покращується протягом свого використання в разі поліпшення інфраструктури, контурів, рельєфу тощо. Родючість ґрунту може бути поновлена, а корисні копалини є невідтворюваними. Якщо вони використовуються, вони споживаються. Саме тому не можна зарахувати платежі за користування надрами для видобутку корисних копалин до рентних.

На цю обставину звернула увагу А.М. Соколовська, яка слушно зазначила, що невідновлювані природні ресурси, передусім корисні копалини, на відміну від відновлюваних, до яких належить земля, рано чи пізно вичерпуються, а темпи їх видобутку скорочуються. Тому гранична ціна пропозиції корисних копалин, крім граничних витрат на розробку родовища, включає плату за право розробки. Ця плата є не рентою, хоча її так і називають, а частиною зменшення вартості родовища, яка зумовлена вилученням сировини з надр [9, с. 14]. На нашу думку, не можна погодитися з подальшим твердженням про те, що дохід, який забезпечує експлуатація родовища, являє собою частково плату за право розробки надр, а частково – ренту. Платежі за користування надрами взагалі не є рентними.

Нашу думку підтверджує визначення об'єкта оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин по кожній наданій у користування ділянці надр, що визначена у відповідному спеціальному дозволі, яким є обсяг товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини), що є результатом господарської діяльності з видобування корисних копалин у податковому (звітному) періоді, приведеної у відповідність до стандарту, встановленого галузевим законодавством, до якої належать. Платежі стягуються не за використання надр, а за видобуті корисні копалини, які є товарною продукцією, результатом господарської діяльності, і саме тому не може йтися про рентні платежі. Тому ми маємо справу з особливим видом податків – податок на використання мінерально-сировинних ресурсів надр. Ці податки є ціною цих ресурсів, яка виплачується їх власнику [10, 137].

Під час запровадження такого податку не враховується ні якість запасів корисних копалин в надрах, ні гірничо-геологічні умови їх видобування, ні інші важливі чинники. Відсутня також диференціація ставок плати за використання надр за родовищами або групами родовищ одного виду корисних копалин та гірничо-геологічними умовами.

Платежі за користування надрами повинні виконувати не тільки фіскальну функцію, а й розподільну, яка повинна забезпечувати справедливий розподіл прибутку від користування надрами та мінеральними ресурсами надр між їх власниками – громадянами України, стимулюючи – підсилювати зацікавленість добувних підприємств у більш раціональному використанні надр [14, с. 57].

Кожен громадянин держави як власник надр має право на отримання своєї частки прибутків від використання надр. Управління надрокористуванням має забезпечувати справедливий розподіл прибутків від використання надр між громадянами нашої держави. У нагоді може стати досвід Європейського Союзу, Кувейту, Канади, США, де у штаті Аляска створений фонд Цивільних дивідендів (виплат), що забезпечує персональною долею прибутку від використання надр всіх його жителів [15, с. 172]. Кошти, що отримуються у вигляді доходу від продажу прав (ліцензій) на природокористування та орендної плати за використання природних ресурсів, мають бути спрямовані до Українського фонду цивільних (громадянських)

дивідендів та перерозподілятися між громадянами України, а також спрямовуватися на відновлення довкілля бурштиновидобувних регіонів та їх розвиток. Для цього слід розробити Положення про фонд цивільних дивідендів України та закріпити його повноваження [16].

Крім того, частина коштів має бути спрямована до стабілізаційного фонду бурштиноносних регіонів. Мета створення цього фонду – забезпечення добробуту майбутніх поколінь та подолання негативних наслідків нелегального видобутку бурштину. Навіть за умови успішного вирішення соціально-правового складника проблеми та припинення в найближчий час видобутку варварськими методами масштаби вже завданих ушкоджень природному середовищу регіону є величезними. Йдеться про значну екологічну катастрофу, адже подолання наслідків якої розтягнеться на десятиріччя й потребуватиме значних фінансових і матеріальних затрат [17].

Фонд цивільних (громадянських) дивідендів та стабілізаційний фонд регіонального розвитку варто створити як державний позабюджетний цільовий фонд, тобто фонд коштів, утворений, як слушно зауважує А.С. Нестеренко, поза державним бюджетом для реалізації конкретних цілей соціально-економічної політики держави [18, с. 18]. Водночас ми не погоджуємося з В.В. Матюхою та О.М. Сухіною, які вважають, що фонд громадянських (цивільних) дивідендів встановлює і здійснює індивідуальні виплати (громадянські дивіденди) в рівних розмірах для кожного громадянина [19]. На нашу думку, мешканці бурштиноносних регіонів мають право на відшкодування збитків, заподіяних їм внаслідок незаконної розробки родовищ бурштину.

За підрахунками голови Державної комісії України по запасах корисних копалин А.І. Рудька, українські компанії, які мають державні ліцензії на видобуток бурштину, щорічно видобувають близько 4 т цього мінералу. Це лише невеликий відсоток від реальних об'ємів видобування бурштину в Україні. Набагато більше його викопують старателі на незаконних промислах, які держава не контролює. За найскромнішими підрахунками, об'єми незаконного видобутку бурштину сягають від 120 до 300 т на рік [20, с. 21]. «Щорічно наша держава втрачає 2 млрд доларів надходжень до державного бюджету», – зазначив завідувачий відділом геології корисних копалин інституту геологічних наук України Л. Галецький [21]. Крім того, відсутність адекватних реальній цінності природної сировини ставок плати не забезпечує справедливого її вилучення на користь державного та місцевих бюджетів [22, с. 31].

Всі надходження спрямовано до Державного бюджету України. Місцеві бюджети не отримали ані копійки рентної плати за видобуток бурштину. Тобто цей фіскальний інструмент спрямований на поповнення фінансових фондів держави, а не територіальних громад [23, с. 156]. Це є причиною економічного занепаду бурштиноносних регіонів України та не відповідає світовим тенденціям. Бурштин може бути вагомим фактором соціально-економічного розвитку як бурштиноносних регіонів, так і країни в цілому, проте, на жаль, є джерелом їх депресивного стану та екологічної катастрофи.

На сучасному етапі технічного й економічного розвитку держава неспроможна виключити спричинення шкоди навколишньому природному середовищу. Особливо гостро ця проблема постала в північно-західних районах Полісся, які потерпають від нещадного самовільного видобування бурштину, яке заподіює непоправну шкоду економіці України та природі регіону, зокрема, як зазначає А. Жовнерук, спричиняє порушення структури рельєфу і природних ландшафтів, погіршує екологічний стан ґрунтів, призводить до негативних змін у режимі поверхневих і підземних вод та до знищення лісів [24, с. 104]. Держава здатна оптимізувати спричинення такої шкоди, довести до екологічно безпечного рівня, запобігти заподіяння зайвої, надмірної шкоди насамперед шляхом скерування видобутку у законне русло.

В.М. Боронос та М.В. Костель підкреслили особливу актуальність формування системи управління природокористуванням на основі визнання асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища як ресурсу, використання якого має бути платним [25, с. 108].

У цьому випадку, на нашу думку, має місце спеціальне використання довкілля для викидів забруднюючих речовин або їх поховання. (Порівняємо з водним законодавством. Стаття 48 Водного кодексу України визначає спеціальне водокористування як забір води з водних об'єктів або скидання в них зворотних вод).

Порядок використання природних об'єктів для зазначених цілей передбачає отримання спеціального дозволу, додержання екологічних нормативів вмісту токсичних речовин у викидах, стягнення плати за спеціальне користування. Забруднення підземних і поверхневих вод лімітується шляхом установлення гранично допустимих скидів токсичних речовин у водні об'єкти зі зворотними водами.

Плата має стягуватися за спеціальне використання природних ресурсів, але не за забруднення довкілля. Звичайно, порядок стягнення плати необхідно вдосконалювати з урахуванням підвищення науково-технічного рівня господарського механізму і змін якісного стану навколишнього середовища з метою зменшення об'ємів забруднення та його повного виключення в замкнутих технологічних циклах.

Викиди забруднюючих речовин у водні об'єкти, захоронення їх у надрах мають здійснюватися на підставі спеціального дозволу. Спеціальний дозвіл на викиди забруднюючих речовин – це офіційний документ, який дає право здійснювати поховання в надрах певної кількості забруднюючих речовин стаціонарними джерелами за одиницю часу протягом визначеного в дозволі терміну. Спеціальний дозвіл на викиди забруднюючих речовин має надаватися органами Мінприроди на термін не більше ніж п'ять років на основі затверджених нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин. Види та обсяги шкідливих речовин, види й рівні шкідливого впливу фізичних і біологічних факторів, а також екологічно небезпечні господарські об'єкти підлягають державному обліку. На їх підставі розробляються екологічні нормативи вмісту забруднюючих речовин,

рівнів допустимого впливу фізичних і біологічних факторів, здійснюється розміщення підприємств та інших споруд, що шкідливо впливають на стан надр. У разі порушення норм, правил і вимог до здійснення скидів шкідливих речовин має місце правопорушення й порушник має нести відповідальність згідно із законодавством.

З 1 січня 2011 р. на зміну збору, замість збору за забруднення навколишнього природного середовища, Податковим кодексом України введений екологічний податок. Домінуючою в літературі є точка зору, що під екологічними податками варто розуміти податки, базою оподаткування яких є діяльність, процес або результати провадження якої негативно впливають на стан навколишнього природного середовища. Ці податки можна розглядати як ціну забруднення навколишнього середовища або як сплату послуг щодо зменшення забруднення [26, с. 12].

Спеціалісти зазначають, що провадження екологічного податку на зміну збору за забруднення навколишнього природного середовища свідчить про його фіскальну та екологічну спрямованість, що дасть можливість збільшити податкові надходження до бюджету держави за умови здійснення ефективного податкового контролю і зменшити негативний вплив на навколишнє природне середовище. Разом із цим у літературі констатується, що в Податковому кодексі відсутні економічні стимули для підприємств, які сприяли б упровадженню новітніх ресурсозберігаючих і природоохоронних заходів [27, с. 73]. На нашу думку, цей різновид екологічного податку легалізує забруднення довкілля та не сприяє скороченню обсягів забруднень.

Нині чинні екологічні податки за своєю теоретичною сутністю і практичним змістом поки що є квазіекологічними (тобто несправжніми) податками [28, с. 17], що виявляється в тому, що вони майже не прив'язані до прямих обсягів шкідливих викидів та опосередковано впливають на поліпшення навколишнього середовища; відсутня системність у підходах до формування екологічних податків; дуже низька частина коштів, отриманих від екологічних податків, використовується саме на екологічні цілі; безсистемність використання коштів екологічних податків із різних джерел; має місце розпорошеність і розбіжність у податках за забруднення з різних джерел. Причини дієвості екологічних податків за забруднення в країнах ЄС полягають у високих ставках, які спрямовані на те, щоб підприємствам було вигідніше здійснювати заходи з охорони довкілля, а не забруднювати його. Головна особливість податкового еколого-економічного інструментарію полягає в тому, що зібрані таким шляхом кошти надходять на бюджетні рахунки відповідного рівня (державного чи місцевого) і використовуються на фінансування екологічних проблем та відшкодування збитків. Податки екологічної спрямованості стягуються окремо (тобто передбачені спеціальні статті) або в складі інших податків (відраховуються частки від суми загальних податків). Домінуючою в літературі є точка зору, що під екологічними податками варто розуміти податки, базою оподаткування яких є діяльність, процес

або результати провадження якої негативно впливають на стан навколишнього природного середовища. Ці податки можна розглядати як ціну забруднення навколишнього середовища або як сплату послуг щодо зменшення забруднення. Екологічні податки виконують як стимулюючу, так і фіскальну функції. Крім того, деякі науковці виокремлюють ще одну функцію – покриття витрат, тобто отримані кошти використовуються на конкретні екологічні цілі [26, с. 13].

Насправді екологічні податки мають виконувати: 1) компенсаторні функції, вони не повинні розглядатися як ціна забруднення, натомість мають бути спрямованими на відновлення якості навколишнього середовища; 2) запобіжні функції мають бути спрямованими на запобігання шкідливим впливам (не тільки забрудненню) на довкілля. Отже, встановлення екологічного податку є недоцільним. Варто стягувати плату за спеціальне використання асиміляційного потенціалу навколишнього середовища. При цьому доцільно запровадити систему сертифікації викидів із застосуванням досвіду Європейського Союзу.

Важливим елементом економічного механізму надрокористування є визначення джерел фінансування природоохоронних заходів не тільки з охорони надр, а й охорони довкілля загалом. Стаття 47 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає джерела надходжень у позабюджетні фонди охорони навколишнього природного середовища, основними з яких є частина екологічного податку згідно із законом; частина грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища в результаті господарської та іншої діяльності, згідно з чинним законодавством; цільові й інші добровільні внески підприємств, установ, організацій і громадян.

Вирішення проблеми відновлення довкілля стикається з безліччю труднощів, основні з яких – недостатність бюджетного фінансування, відсутність коштів у природоохоронних фондах, скорочення виробництва, кризи неплатежів і як наслідок, відсутність коштів на природоохоронні цілі. З урахуванням ситуації, яка склалася, є необхідність шукати нові механізми фінансування природоохоронних заходів.

Плата за погіршення природних ресурсів стосовно бурштину має низку особливостей. Погіршення природних ресурсів є наднормативними втратами корисних копалин у надрах під час вибіркового вироблення багатих ділянок родовищ, пошкодження родовищ корисних копалин, яке виключає або суттєво обмежує можливість їх подальшої експлуатації, зuboжіння надр, тобто зниження вмісту корисних компонентів у корисних копалинах унаслідок змішування з пустою породою, а також погіршення якості корисних копалин під час їх видобування. У разі наднормативних втрат корисних копалин передбачається подвійна плата за їх використання. Не передбачена плата за погіршення суміжних природних об'єктів, зокрема лісів. На площах, де відбувався нелегальний промисел, спостерігають значні перетворення у структурі та мінеральному складі ґрунтового шару лісових земель, повністю або частково знищується живий надґрунтовий

покрив, підлісок, підріст зазнає значного перетворення умов місцезростання та антропогенного тиску. Порушення екологічної рівноваги лісу може призвести до незворотних наслідків у лісогосподарській галузі) [29, с. 61]. Тому доцільно встановити певні відрахування від плати за використання бурштиноносних надр у фонд рекультивації порушених лісів на спеціальний рахунок.

Бурштиновидобувні підприємства всіх форм власності зобов'язані здійснювати відрахування за геологорозвідувальні роботи, виконані раніше за рахунок Державного бюджету. Нормативи відрахувань визначаються як частка вартості одиниці видобутого бурштину. Більш доцільно замість відрахувань за геологорозвідувальні роботи, що впроваджувалися в минулому, стягувати відрахування на відтворення мінерально-сировинної бази на майбутнє в кількості і якості, яка є оптимальною. Збір за видачу спеціальних дозволів на користування надрами направляється на відшкодування витрат, пов'язаних із видачею спеціальних дозволів, включаючи витрати на експертизу заявок, матеріалів та обґрунтувань, організаційні витрати.

Проблема забезпечення сталого розвитку регіону посилюється неефективною геолого-економічною оцінкою родовищ та проявів. Державною комісією України по запасах корисних копалин була затверджена Інструкція із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину [30]. Однак вона застаріла та не враховує сучасні реалії. Тому, як відмічають спеціалісти, розробка методики підрахунку запасів на бурштинових родовищах являє собою надзвичайно актуальну науково практичну задачу, оскільки бурштинові родовища України мають досить складну геологічну будову, змінну концентрацію бурштину в продуктивній товщі, значні коливання якісних характеристик бурштину, важко передбачувані гірничогеологічні умови видобування бурштину [20, с. 21].

Забезпечити сталий розвиток бурштиновидобувного регіону неможливо без врахування досвіду Європейського Союзу. В ЄС запроваджена низка економіко-правових інструментів, які стосуються екологічних аспектів гірничовидобувної діяльності та можуть бути використані під час подальшої розробки економіко-правових інструментів у сфері видобутку бурштину. Це Директива 2011/92/ЄС Європейського Парламенту та Ради про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище (кодифікація); Директива 2010/75/ЄС Про промислове забруднення; Директива 2006/21/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 березня 2006 року про управління відходами видобувної промисловості та внесення змін і доповнень до Директиви 2004/35/ЄС; Директива Про контроль великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами 2012/18/ЄС. Україна взяла на себе зобов'язання гармонізувати власне законодавство до вимог ЄС.

Неоціненною є допомога Європейського Союзу у вирішенні поточних задач. Так, Україна бере участь у ряді ініціатив ЄС щодо мінерально-сировинної безпеки.

Наша держава прийнята до Асоціації геологічних служб країн Європи (АГСЕ) на правах асоційованого члена, що надало можливість Держгеонадрам України звернутись до керівництва АГСЕ з проханням про надання рекомендацій щодо перспектив подальшого розвитку Держгеонадр України шляхом формування та скерування в Україну групи незалежних експертів [31]. Врахування рекомендацій експертів дозволить вирішити питання з проведенням розвідки та геолого-економічної оцінки запасів бурштину. Україна також є асоційованим членом Рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», яка на науковій основі вирішує найбільш гострі проблеми сучасного європейського суспільства та встановлює ключові пріоритети – передова наука; лідерство у промисловості та суспільні виклики. Програма спрямована на підтримку широкого спектру діяльності – від наукових досліджень до демонстраційних проектів та інновацій, готових до виходу на ринок [31]. Участь України в цій програмі сприятиме впровадженню новітніх технологій видобутку бурштину, наприклад, використання віброгідрравлічного інтенсифікатора для видобутку бурштину з родовищ дозволяє досягти повне вилучення бурштину з родовища, збільшити продуктивність праці, зменшити енергоємність та негативний техногенно-екологічний вплив на навколишнє середовище [33].

Висновки. Забезпечення сталого розвитку бурштиноносних регіонів України є запорукою її економічного зростання та підвищення добробуту громадян. Вирішення цього завдання буде успішним тільки на основі використання фінансово-податкових інструментів, які загалом являють собою економіко-правовий механізм використання надр для видобутку бурштину, є запорукою узгодження економічних та екологічних інтересів населення, надрокористувачів та держави. Впровадження таких інструментів має відбуватися із застосуванням синергетичного підходу та переслідувати мету підтримки балансу між асиміляційним потенціалом природного середовища та антропогенним навантаженням.

Література

1. Дегтярьова І.Б. Мельник О.І., Бондар А.В. Синергетичні ефекти еколого-економічних систем в умовах інформаційної економіки. *Механізм регулювання економіки*. 2013. № 3 С. 30-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mre_2013_3_5 (дата звернення: 4.04.2019).
2. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право ; аграрне право ; екологічне право ; природоресурсне право». Київ, 2004. 52 с.
3. Кузнецова С.В. Розвиток правових форм фінансування природоохоронної діяльності в контексті загального процесу «Довкілля для Європи». *Право України*. 2000. № 4. С. 87–89.
4. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон від 25 червня 1991 р. № 1264-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 2.04.19)
5. Сурілова О.О. Правосвідомість як елемент сталого розвитку бурштиноносних регіонів України. *Наукові праці Національного університету Одеська юридична академія*. 2018. Т. XXII. С. 120–129
6. Коняхіна Т.В. Нормативно-правове забезпечення реалізації економічного механізму природокористування. *Бізнес-інформ*. 2013. № 9. С. 179–184.

7. Мищенко В.С. Совершенствование рентного регулирования в недропользовании. *Экономика Украины*. 2013. №8. С. 84–96.
8. Кондратьева Д.О. Вдосконалення методичних підходів до визначення плати за використання природних ресурсів у контексті державного управління сталим розвитком. *Економіка та держава*. 2012. № 3. С. 130–132.
9. Потенціал рентних платежів за видобуток корисних копалин в Україні / Соколовська А.М. ін. Київ : ДННУ «Акад. фін. Управління», 2013. 228 с.
10. Жикаляк М.В. Ефективна рентна політика при видобуванні паливно-енергетичних ресурсів. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2014. № 1. С. 136–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evngu_2014_1_19. (дата звернення: 4.04.2019).
11. Податковий кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 4.04.2019).
12. Фокина И.В. Оценка системы изъятия ренты у предприятий угольной промышленности. *Стратегия і механізми регулювання промислового розвитку*. Донецьк : ІЕП НАНУ, 2009. С. 129–137. URL: <http://iep.donetsk.ua/publish/sbor/all>.
13. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л. Фінансово-економічний словник. Львів : Львівська політехніка, 2005. 714 с.
14. Матюха В.В. Плата за користування надрами як основний елемент економічного механізму управління вітчизняним фондом надр. *Механізм регулювання економіки*. 2013. № 1. С. 54–60.
15. Разовский Ю.В. Управление сверхприбылью от использования минерально-сырьевого капитала. *Горные науки и технологии*. 2013. №12. С. 170–176. URL: <http://vestnik.msmu.ru/files/2/20131> (дата звернення: 4.04.2019).
16. Сурилова О.О. Теоретичні основи адміністративно-правового регулювання суспільних відносин в галузі використання і охорони надр. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. №3. С. 106–109. URL: http://lsej.org.ua/4_2016/42.pdf (дата звернення: 31.03.2019).
17. Бурштин на території українського полісся: утворення, видобуток, наслідки. / Валецький С.Б., Маєвський К.В., Марчук Ю.М., Курдюк О.М. Лісове та садово-паркове господарство. 2017. № 13. URL: journals.nubip.edu.ua/index.php/Lis/article.
18. Нестеренко А.С. Фінансова система України: правова характеристика та законодавче регулювання : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право». Одеса, 2015. 38 с.
19. Матюха В.В., Сухіна О.М. Інститут громадянської власності на природні ресурси як інструмент соціального захисту українського народу (на прикладі гнучкого механізму вилучення й розподілу екологічної ренти) *Економіка та суспільство*. 2018. № 14. С. 657–672. URL: <http://economyandsociety.in.ua/journal/> (дата звернення: 4.04.2019).
20. Рудько Г.І. Родовища бурштину України та перспективи їх освоєння. *Мінеральні ресурси України*. 2017. № 2. С. 18–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mru_2017_2_4 (дата звернення: 4.04.2019).
21. Результати круглого столу щодо нелегального видобутку бурштину в Україні 16.02.16. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-presshall/1969707> (дата звернення: 4.04.2019).
22. Гамзіна О. Рентна плата за природні ресурси у бюджет України: реалії сьогодення. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах» та Міжнародного студентського наукового форуму «Креативна економіка очима молоді», 29–31 березня 2018 року. Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2018. Том 1. С. 31–33.
23. Голян В.А., Андрощук І.І. Економічний механізм природокористування: рентна плата за користування надрами. *Бізнес Інформ*. 2017. № 8. С. 148–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2017_8_22. (дата звернення: 5.04.2019).
24. Жовнерук А. Незаконний видобуток бурштину як передумова екологічної катастрофи. *Екологічне право*. 2017. №11. С. 104–107.
25. Боронос В.М., Костель М.В. Екологічна рента і проблема платності використання асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»*. 2010. № 1. Т. 2. С. 107–114.

26. Козьменко С.М., Волковець Т.В. Особливості екологічного оподаткування в зарубіжних країнах. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»*. 2012. № 1. С. 11–18.
27. Мартинюк І.В. Екологічний податок за розміщення відходів як інструмент забезпечення еколого-економічного розвитку країни. *Економіка та держава*. 2014. № 1. С. 72–75.
28. Гайдуцький І.П. Екологічні податки не вирішують екологічні проблеми. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2014. № 1140. Вип. 11: Екологія. С. 14–18.
29. Легкий В.В., Ковалевський С.Б. Типологічне оцінювання лісових масивів Дубровицького лісництва, порушених унаслідок несанкціонованого видобутку бурштину. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018, т. 28, № 8 С. 61–64.
30. Інструкція із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину, затв. наказом Державної комісії України по запасах корисних копалин від 10.02.2003 № 29. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 2.04.19).
31. Незалежна оцінка Державної служби геології та надр України / Демікелі Л. та ін. URL: http://geoinf.kiev.ua/wp/wp-content/uploads/2016/05/SGSSU-Assessment_ (дата звернення: 4.04.2019).
32. Горизонт 2020 Рамкова програма ЄС з досліджень та інновацій. / Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. / Секретаріат Кабінету Міністрів України URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded> (дата звернення: 4.04.2019).
33. Корнієнко В.Я. Сучасні технології видобутку бурштину з родовищ. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Технічні науки*. 2014. Вип. 1. С. 462–470. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnugp_tekh (дата звернення: 4.04.2019).

А н о т а ц і я

Сурилова О. О. Економіко-правовий механізм сталого розвитку бурштиноносних регіонів України. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню особливостей економіко-правового механізму використання та охорони бурштиноносних надр України як запоруки сталого розвитку бурштиноносних регіонів нашої держави з урахуванням асиміляційного потенціалу природного середовища та антропогенного навантаження на довкілля. Підкреслюється необхідність ширшого співробітництва України з Європейським Союзом в ході реалізації багатолітніх рамкових програм досліджень та технологічного розвитку задля використання новітніх екологічно дружніх технологій видобутку бурштину.

Ключові слова: надра, бурштин, рентна плата, екологічні податки, сталий розвиток.

А н н о т а ц и я

Сурилова А. А. Экономико-правовой механизм устойчивого развития янтароносных регионов Украины. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению особенностей экономико-правового механизма использования и охраны янтароносных недр Украины, как залога устойчивого развития янтароносных регионов нашего государства с учетом ассимиляционного потенциала природной среды и антропогенной нагрузки на окружающую среду. Подчеркивается необходимость более широкого сотрудничества Украины с Европейским Союзом в ходе реализации многолетних рамочных программ исследований и технологического развития для использования новейших экологически дружественных технологий добычи янтаря.

Ключевые слова: недра, янтарь, рентная плата, экологические налоги, устойчивое развитие.

S u m m a r y

Surilova O. O. Economic and legal mechanism of sustainable development of amber regions of Ukraine. – Article.

The article is devoted to the highlighting of the peculiarities of the economic and legal mechanism of use and protection of amber subsoil of Ukraine as a pledge of sustainable development of the amber regions of our country, taking into account the assimilation potential of the natural environment and anthropogenic pressure on the environment. The necessity of broader cooperation between Ukraine and the European Union in the course of implementation of the multi-year framework research and technological development program for the use of the new environmental technologies of amber extraction is emphasized.

Key words: subsoil, amber, rent, ecological taxes, sustainable development.

УДК 343.2

Д. А. Третьяков

**ВИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ
СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. СТ. 368, 369
КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Постановка проблеми. У результаті аналізу ч. 2 ст. 2, ч. 1 ст. 11 та ст. 23 Кримінального кодексу України (далі – КК України) можна зробити висновок, що у національному кримінальному праві закріплено принцип суб'єктивного і виключено можливість об'єктивного ставлення в вину. Суб'єктивне ставлення в вину означає притягнення до кримінальної відповідальності особи лише за ті діяння та їх наслідки, до яких встановлено винне її відношення у формі умислу чи необережності. У зв'язку з цим важливим та актуальним є вивчення психічного ставлення особи до вчинюваних злочинів, передбачених ст. ст. 368, 369 КК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які вивчали кримінально-правові питання одержання/надання неправомірної вигоди, варто відзначити П.П. Андрушко, М.Г. Арманова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, О.Г. Кальмана, О.О. Квашу, М.Й. Коржанського, Д.Г. Михайленка, В.О. Навроцького, В.І. Тютюгіна, М.І. Хавронюка, Н.М. Ярмиш та інших. Разом із тим, незважаючи на значну кількість наукових робіт, присвячених дослідженню складів злочинів, передбачених ст.ст. 368, 369 КК України, проблемам дослідження вини у цих злочинах приділялася не достатня увага.

Метою статті є виявлення змісту вини особи яка пропонує, обіцяє або надає неправомірну вигоду та особи, яка приймає таку пропозицію, обіцянку або одержує неправомірну вигоду, виходячи з положення, за яким цей злочин складається з необхідних взаємопов'язаних елементів – пропозиції, обіцянки, надання та прийняття пропозиції чи обіцянки або одержання неправомірної вигоди, сторони якого виступають як необхідні співвиконавці.

Виклад основного матеріалу. Диспозиції норм відповідних частин статей 368, 369 КК України не передбачають вказівки на форму вини, але, виходячи з аналізу ознак об'єктивної сторони цих злочинів, з очевидністю впливає, що скоїти їх можна лише умисно. Дане положення є безспірним у науці кримінального права і завжди підтримувалося під час правозастосу-

вання. Так, зазначається, що для того, щоб надати і одержати винагороду за виконання чи невиконання дій, які посадова особа могла чи повинна була скоїти винятково внаслідок свого службового положення, необхідно діяти умисно, до того ж умисел має бути прямим [1, с. 856, 859; 2, с. 707, 710]. Таким чином, як надання, так і одержання неправомірної вигоди, будучи формальними складами, характеризуються прямим умислом, який виражається в тому, що особа усвідомлює суспільно-небезпечний характер діяння під час його вчинення, при цьому бажання надати чи одержати неправомірну вигоди в особи, яка усвідомлює суспільну небезпеку своєї поведінки, завжди присутнє, і додаткова вказівка на нього є зайвою, оскільки дана ознака стосується ознак кожного діяння. Для виявлення особливостей у кваліфікації злочинів, передбачених ст. ст. 368, 369 КК України, за ознаками вини необхідно проаналізувати особливості змісту психічного ставлення як того, хто пропонує, обіцяє або надає, так і того, хто приймає таку пропозицію, обіцянку або одержує неправомірну вигоду від власних дій, а потім розкрити їх взаємозв'язок.

Оскільки вищезазначені злочини характеризуються наявністю двох суб'єктів, об'єктивна сторона його є двоєдиною, тобто складається з двох необхідних взаємопов'язаних елементів – надання та одержання неправомірної вигоди, то і суб'єктивна сторона має складний характер. До того ж, враховуючи значення, роль і взаємозв'язок особи, яка надає неправомірну вигоду, і особи, яка її одержує вигоду під час вчинення єдиного злочину, є всі підстави констатувати, що в процесі вивчення змісту і спрямованості вини сторін надання та одержання необхідно брати до уваги положення, вироблені під час аналізу суб'єктивної сторони співучасників у злочині.

Прямий умисел особи, що надає неправомірну вигоду, як безпосереднього необхідного співвиконавця злочину охоплює всі ознаки складу, що належать до характеристики об'єкта, його об'єктивної сторони, а також і суб'єкта одержання неправомірної вигоди.

На даній тезі необхідно зупинитися детальніше. Виходячи з викладеної позиції, особа, що надає неправомірну вигоду, повинна усвідомлювати не тільки суспільно небезпечний характер свого діяння, як цього вимагає Кримінальний кодекс, але й інші елементи складу злочину. Варто погодитися, що усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння передбачає усвідомлення фактичного характеру здійснюваного діяння та його соціального значення, тобто суспільної небезпечності [3, с. 131]. Суспільно небезпечним є лише те діяння, яке за своїми об'єктивними фактичними властивостями здатне спричинити шкоду визначеним суспільним відносинам, охоронюваним законом, тобто посягає на визначений об'єкт, тому, не розуміючи спрямованості діяння на визначений об'єкт, суб'єкт не може усвідомлювати його соціальну шкідливість [4, с. 12]. Умислом особи, яка надає неправомірну вигоду, обов'язково охоплюються ознаки суб'єкта одержання неправомірної вигоди, тому він усвідомлює об'єкт посягання як мінімум опосередковано, через усвідомлення того, що неправомірна вигода надається саме службовій особі. З огляду на це усвідомлення того, на який

об'єкт посягає діяння, в загальних рисах повинно бути обов'язково присутнім у особи, яка надає неправомірну вигоду. На основі таких же аргументів зробимо висновок, що особа, яка одержує неправомірну вигоду, теж в обов'язковому порядку усвідомлює об'єкт посягання. Дана обставина впливає на кваліфікацію вчиненого. Так, якщо одна з сторін надання/одержання неправомірної вигоди не усвідомлювала, що своєю поведінкою вона посягає на об'єкт злочину, то дана помилка виключає умисел у скоєнні цього злочину, що зумовлює неможливість притягнути таку особу до відповідальності за злочин, передбачений ст. 368 або 369 КК України.

Грунтуючись на викладеному вище, можна вказати, що умислом особи, що надає неправомірну вигоду, охоплюються всі значимі для кваліфікації діяння об'єктивні обставини, тому винний усвідомлює, що: 1) предмети, які передаються, чи послуги, які надаються, мають майновий чи немайновий характер; 2) їх передача чи надання є незаконними; 3) одержувачем зазначених предметів чи послуг є службова особа; 4) даються вказані предмети за виконання чи невиконання службовою особою дії, тобто є винагородою; 5) названі дії пов'язані з використанням наданої службовій особі влади чи службового становища і 6) повинні бути здійсненими в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, чи в інтересах третіх осіб. Усвідомлення всіх вище перерахованих елементів необхідно для притягнення особи до кримінальної відповідальності за надання неправомірної вигоди.

Так, часто не береться до уваги, що особа, передаючи неправомірну вигоду службовій особі, повинна усвідомлювати незаконність такої передачі [5, с. 24]. Така позиція видається сумнівною. Особа, усвідомлюючи передання будь-яких предметів чи надання послуг, які мають майновий чи не майновий характер, службовій особі за реалізацію наданого їй службового становища, не може нести кримінальну відповідальність за надання неправомірної вигоди, якщо вона вважає факт надання таких предметів чи послуг законним. Так, правильно вказується, що у випадках, коли особа вважає, що службовець має законне право на одержання визначеної суми грошей (наприклад, у вигляді штрафу), склад надання неправомірної вигоди відсутній. Також не буде надання неправомірної вигоди, коли матеріальні блага даються посадовій особі в борг. Щоправда в останньому прикладі особа буде вважати не тільки те, що акт надання буде законним, але й буде усвідомлювати, що борг буде повернутий, тобто не буде вважати його винагородою. Суб'єкт в даному випадку добросовісно помиляється відносно підстав давання, тобто не усвідомлює, що передає цінності саме за реалізацію наданого службовій особі становища, а переконаний, що, передаючи гроші в борг, укладає відплатний цивільно-правовий договір з нею, що зумовлює не усвідомлення неправомірності такої дії.

Слід погодитися, що склад надання неправомірної вигоди відсутній і в тих випадках, коли особа, передаючи винагороду, вважає, що передає її не службовій чи службовій особі, але не за здійснення дій з використанням службового становища, а за реалізацію професійних прав чи обов'язків [4, с. 132]. Дане положення потребує уточнення. Хоча фактично особу

не можна визнати службовою інакше, ніж у зв'язку з наданою їй владою чи службовим становищем, а вислів «службовій особі за виконання нею не службових повноважень» є нелогічним, але все ж видається, що такі теоретично нероздільні елементи, як «службова особа» та «дії, пов'язані з використанням наданої влади чи службового становища», в свідомості особи, яка надає неправомірну вигоду, можуть розділятися. Наприклад, особа, яка дає винагороду, може вважати, що її одержувач взагалі не є службовцем, що звичайно означає усвідомлення також того, що оплачується не службова діяльність, або розуміти, що особа поряд з виконанням професійних обов'язків, може виконувати і функції службової особи та помилятися щодо того, які саме обов'язки чи функції оплачуються в даному випадку. На розглянуті випадки можна поширити загальне правило — у випадках, коли прямий умисел особи не охоплює деяких ознак складу надання неправомірної вигоди, що відносяться до об'єктивної сторони чи до суб'єкта одержання неправомірної вигоди, хоча вони фактично в наявності, надання неправомірної вигоди не може мати місця.

Варто погодитися, що усвідомлення всіх юридично значимих елементів об'єктивної сторони злочину визначають усвідомлення службовою особою суспільної небезпеки вчиненого [5, с. 220], що зумовлює, як уже зазначалося вище, розуміння особою, яка одержує неправомірну вигоду, спрямованості свого діяння, тобто того, на який об'єкт вона здійснює посягання. Необхідно лише додати, що особа, яка одержує неправомірну вигоду, як і особа, яка її надає, може усвідомлювати об'єкт злочинного впливу опосередковано, шляхом розуміння, що вигоду вона одержує в якості винагороди за виконання чи невиконання дії, пов'язаної з реалізацією свого службового становища. Службова особа не може нести кримінальну відповідальність за одержання неправомірної вигоди, якщо одержання винагороди є законним чи вона вважає його законним, наприклад, одержання службовою особою грошей в якості законної оплати її діяльності. Враховуючи існування великих переліків платних послуг, які надаються різними органами державної влади, не виключена ситуація, коли особа, яка оплачує такі послуги, буде вважати, що надає неправомірну вигоду, тоді як службова особа буде знати, що дана оплата є законною, або, вказуючи на необхідність оплати послуги, буде вважати, що вимагає її на законних підставах, хоча така вимога не ґрунтуватиметься на законодавстві.

За всієї складності наведеної проблеми в науковій літературі лише інколи намагалися підійти до її вирішення. Так, зазначалося, що не є необхідним, щоб особа, яка одержує неправомірну вигоду, дійсно розраховувала виконати ті дії, за які вона надається [7, с. 35]. Достатньо лише того, щоб вона усвідомлювала, що неправомірна вигода надається за здійснення нею службових дій [4, с. 139]. Оскільки службовець, одержуючи винагороду, знає, що його діяльність не пов'язується з інтересами особи, яка надає неправомірну вигоду, то усвідомлює суспільну небезпеку своєї діяльності не як дій з одержання неправомірної вигоди, а як дій з вилучання майна

з чужого володіння. З огляду на це видається, що в описаній ситуації умисел службової особи, яка одержує винагороду за дії, які не збирається виконувати, спрямований не на порушення порядку діяльності державного апарату, а на заволодіння чужим майном, і підлягає кваліфікації як шахрайство.

Вище було проаналізовано психічне ставлення сторін надання/одержання неправомірної вигоди до власних злочинних дій. Як було аргументовано раніше, одержання і надання неправомірної вигоди утворюють разом єдиний складний двосторонній злочин, до того ж сторони цього злочинного посягання виступають як необхідні його співвиконавці, тобто йдеться про своєрідну необхідну співучасть. Загальновизнано, що при співучасті у злочині суб'єктивна сторона співучасників є ускладненою і характеризується спільністю, при цьому специфіка інтелектуального моменту полягає в тому, що співучасник усвідомлює не лише суспільну небезпечність вчиненого ним особисто діяння, але й суспільну небезпечність діяння, яке вчинює виконавець [8, с. 9; 9, с. 35; 10, с. 193], та факт і характер участі в злочині спільно з іншими особами [6, с. 123]. Враховуючи те, що надання/одержання неправомірної вигоди – це необхідне співвиконавство, знання про злочинні дії співвиконавця є обов'язковими.

В літературі інколи зазначається, що оскільки дії співвиконавців здебільшого відбуваються на очах один у одного, тому кожному з них легко судити про спрямованість дій співучасника [10, с. 38]. Хоча часто надання/передача відбувається за безпосередньою участю сторін, але видається, що це не завжди може свідчити про наявність ознаки спільності умислу, дане питання через свою складність потребує спеціального розгляду. В юридичній літературі зазначається, що змістом умислу особи, яка одержує неправомірну вигоду, повинно охоплюватися, крім іншого, усвідомлення того, що особа, яка надає таку вигоду, розуміє сутність того, що відбувається, і усвідомлює факт незаконного одержання службовою особою винагороди [1, с. 856; 3, с. 800], тобто сприймає даний акт передачі винагороди саме як надання неправомірної вигоди [11, с. 24], надалі ж під час характеристики умислу особи, яка надає неправомірну вигоду, не вказується на присутність аналогічного усвідомлення і з його сторони, що видається непослідовним.

Висновки. Таким чином, як надання, так і одержання неправомірної вигоди характеризуються виною у формі прямого умислу, який виражається в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер діяння (надання чи одержання неправомірної вигоди) під час його вчинення. Змістом прямого умислу особи, яка надає неправомірну вигоду, охоплюється, що в якості винагороди за виконання чи невиконання дій з використанням влади чи службового становища в її інтересах чи в інтересах третьої особи незаконно передається службовій особі неправомірна вигода, і остання належить до такої винагороди саме як до неправомірної вигоди. Відповідно, змістом прямого умислу особи, яка одержує неправомірну вигоду, охоплюється, що в якості винагороди за виконання чи невиконання нею дій з використанням своєї влади чи службового становища в інтересах того,

хто надає таку вигоду, чи в інтересах третьої особи, незаконно одержується неправомірною вигодою, і що особа, яка дає винагороду, відноситься до неї як до неправомірної вигоди.

Література

1. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Особлива частина. Харків : «Право», 2013. С. 1039.
2. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий / Отв. ред. Е.Л. Стрельцов. Харків : ООО «Одиссей», 2006. 864 с.
3. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж : Изд. Воронежского университета, 1974. 242 с.
4. Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1987. 187 с.
5. Лукомський В.С. Кримінальна відповідальність за дачу хабара та посередництво в хабарництві : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 1996. 28 с.
6. Волженкин Б.В. Служебные преступления. Москва : Юристъ, 2000. 368 с.
7. Аветисян С.С. Особенности субъективной стороны умышленных преступлений со специальным составом. *Современное право*. 2004. № 3.
8. Безбородов Д. Общая характеристика вины соучастников преступления. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 9–11.
9. Новицький Г.В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України: Наук.-практ. посіб. Київ : Вища шк., 2001. 96 с.
10. Кримінальне право України : Загальна частина / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ ; Харків : Юрінком Інтер ; Право, 2001. 416 с.
11. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : Навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

А н о т а ц і я

Третяков Д. А. Вина як елемент суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ст. ст. 368, 369 Кримінального кодексу України. – Стаття.

Проводиться аналіз змісту вини суб'єктів злочинів, передбачених вищевказаними статтями. Пропонуються шляхи вирішення проблемних питань кваліфікації надання неправомірної вигоди та її одержання за ознаками суб'єктивної сторони.

Ключові слова: неправомірною вигода, вина, суб'єкт, надання, одержання.

А н н о т а ц и я

Третяков Д. А. Вина как элемент субъективной стороны составов преступлений, предусмотренных ст. ст. 368, 369 Уголовного кодекса Украины. – Статья.

Проводится анализ содержания вины субъектов преступлений предусмотренных вышеуказанными статьями. Предлагаются пути решения проблемных вопросов квалификации предоставления неправомерной выгоды и ее получения по признакам субъективной стороны.

Ключевые слова: неправомерная выгода, вина, субъект, предоставления, получения.

S u m m a r y

Tretiakov D. A. Guilt as a component of mental element in crimes provided by Arts. 368, 369 of the Criminal Code of Ukraine. – Article.

Characteristic of fault at fulfillment of bribery the analysis of the maintenance of fault of the briber and the bribe taker will be carried out, proceeding from position behind which the bribery is a uniform complex bilateral crime which consists of two necessary interconnected elements – summer residences and receptions of a bribe which parties act as necessary coauthors.

Key words: unlawful profit, fault, subject, provision, receipt.

УДК 347.73; 336.2

Є. О. Яковенко

**ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО ЗАХИСТУ
КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
УПОВНОВАЖЕНИМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Постановка проблеми. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в новітній історії України здобув свій початок 28 червня 1996 року з моменту прийняття Конституції України.

Так, відповідно до статті 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), а у частині третій статті 55 вказано, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого [1].

Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо; законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми [2].

Мета – розглянути правові аспекти досудового захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина під час звернення до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, зокрема його компетенції та порядок розгляду звернень, одержання доказів.

Виклад основного матеріалу. Розвиток вищезазначені норми Конституції України отримали в Законі України № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», який був прийнятий Верховною Радою України 23.12.1997 та набрав чинності 15.01.1998 року (далі – Закон № 776/97). Положеннями Закону № 776/97 в тому числі врегульовано правовий статус, компетенція, порядок розгляду Уповноваженим звернень громадян [3].

Зокрема, визначено, що Уповноважений у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Він зобов'язаний забезпечувати виконання покладених на нього функцій та повною мірою використовувати надані йому права [3].

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює наявні засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод [3].

Отже, Уповноважений, здійснюючи парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, зобов'язаний забезпечувати виконання покладених на нього функцій та повною мірою використовувати надані йому права, не підміняючи компетенції інших державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Зокрема, реалізація Уповноваженим своїх обов'язків (функцій) і повноважень у порядку, що визначений законом у сфері діяльності такого органу, здійснюється ним виключно у спосіб, який передбачений Конституцією України та законами. Вчинення ним дій/прийняття рішень передбачає: наявність суб'єктного складу учасників; врегульованість положеннями закону (процесуальними нормами), чітку регламентацію дій учасників щодо їх вчинення, строків (термінів) їх вчинення чи прийняття рішень за ними; відповідне оформлення результату за вчиненими діями.

Роль Уповноваженого за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина є важливою в різних сферах діяльності держави, це стосується порушення соціально-економічних прав, а також прав, зокрема, на справедливий суд, пов'язаних із виконанням судових рішень, щодо належних умов тримання в місцях ув'язнення тощо.

Одним із показників ефективності діяльності Уповноваженого, на думку автора, є фактичне поновлення конституційних прав і свобод людини і громадянина за зверненнями останніх.

На жаль, як показує практика, виникають випадки, коли Уповноважений відноситься формально до виконання покладених на нього функцій та повною мірою не використовує надані йому права. Як приклад цього можливо навести звернення громадянина А. до Уповноваженого за захистом порушеного конституційного права, передбаченого статтею 40 Конституції України, а саме права на одержання обґрунтованої відповіді у встановлений законом строк.

Таке звернення до Уповноваженого ґрунтувалось на тому, що ПАТ «Укртелеком» не надало відповіді громадянину А. на його три звернення. Крім можливого «листа», відправником якого є (згідно з поштовим конвертом) Дніпропетровська філія ПАТ «Укртелеком», за підписом (як зазначено в листі) представника за довіреністю ПАТ «Укртелеком». При цьому до листа не додано оригіналу чи відповідно завіреної копії довіреності, за якою такий представник має право підпису.

За результатами розгляду звернення громадянина А. представник Уповноваженого прийшов до таких висновків:

1) між громадянином А. та ПАТ «Укртелеком» виникли відносини цивільно-правового характеру, вирішення яких регламентуються положеннями Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу Укра-

їни, Закону України «Про телекомунікації», Закону України «Про захист прав споживачів». Захист таких прав здійснюється судом;

2) відповідно до частини першої статті 17 Закону України «Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян», статтею 12 якого визначено, що його дія не поширюється на порядок розгляду заяв і скарг громадян, встановлений цивільно-процесуальним законодавством. Таким чином, звернення громадянина А., надіслані до керівництва ПАТ «Укртелеком», не підлягають розгляду в порядку, визначеному Законом України «Про звернення громадян»;

3) лише «за аналізом» змісту звернення громадянина А. дійшов висновку: «лист» є відповіддю ПАТ «Укртелеком» і підписано належною особою (далі – «лист»).

На думку автора, такі правові висновки є передчасними. Законодавство України, яке визначає компетенцію і права Уповноваженого (його представника) та регламентує механізм захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, зокрема під час розгляду і вирішення звернень, має застосовуватись системно та комплексно з урахуванням матеріально-правових і процесуальних норм.

Контроль за дотриманням законодавства про звернення громадян відповідно до своїх повноважень здійснює, зокрема, Уповноважений [4].

Відповідно до статті 17 Закону № 776/97 Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [3].

Встановлено, що сфера застосування Закону № 393/96 не поширюється на порядок розгляду заяв і скарг громадян [4], встановлений:

- кримінальним процесуальним законодавством;
- цивільно-процесуальним законодавством;
- трудовим законодавством;
- законодавством про захист економічної конкуренції;
- Законом України «Про судоустрій і статус суддів»;
- Законом України «Про доступ до судових рішень»;
- Кодексом адміністративного судочинства України;
- Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»;
- Законом України «Про виконавче провадження».

Щодо звернень вкладників до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб щодо виплати Фондом відшкодування в межах гарантованої суми, то вони розглядаються в порядку, встановленому законодавством про систему гарантування вкладів фізичних осіб.

Також не підлягають розгляду та вирішенню такі звернення:

1) без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство;

2) повторені одним і тим же органом від одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті, а також ті звер-

нення, терміни розгляду яких передбачено статтею 17 Закону № 393/96, та звернення осіб, визнаних судом недієздатними [4].

Відповідно до статті 17 Закону № 776/97 Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву або скаргу до суду [3].

Звертаючи увагу на викладене, можливо констатувати, що положеннями Закону № 393/96 та Закону № 776/97 чітко встановлено вичерпний перелік випадків, коли Уповноважений не розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах.

Законом № 393/96 визначено суб'єктний склад, їхні права і обов'язки, механізм ініціювання і початку розгляду та порядок вирішення звернень, оскарження дій чи бездіяльності осіб, яким направлені такі звернення, в разі нездійснення ними відповідних процесуальних дій, які вони зобов'язані вчинити у визначений Законом № 393/96 строк. Відносини з розгляду звернень громадян є основним і єдиним предметом регулювання Закону № 393/96, а тому він є спеціальним у цій сфері.

Таким чином, норми Закону № 393/96 є спеціальними для правовідносин щодо порядку, строків розгляду звернень громадян та мають перевагу під час застосування перед іншими законами, крім Конституції України та чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому порядок розгляду заяв і скарг громадян, зокрема щодо мови звернення, вимог до звернень та строків їх розгляду, Законом № 776/97 не визначається.

Необхідно звернути увагу на те, що відмежування цивільних, адміністративних, трудових та інших правовідносин за участю громадян України від інших правовідносин здійснюється на підставі визначення правової форми їх участі в конкретних правовідносинах.

Реалізація особою права на звернення відповідно до Конституції України і Закону № 393/96 не наділяє особу «автоматично» статусом споживача і не є підставою для поширення на такі правовідносини дії, зокрема положень цивільного і цивільно-процесуального законодавства, Закону України «Про захист прав споживачів». Тобто, зокрема, на правовідносини щодо порядку, строків розгляду заяв і скарг громадян відповідно до Закону № 393/96.

Органи державної влади повинні вчиняти відповідні дії, приймати рішення на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України, а також відповідно до порядку, встановленого законом. Це стосується органів як виконавчої, так і судової гілки влади, які повинні діяти відповідно до законів, якими регламентовано механізм (підстава, порядок, процедура) одержання доказів [5].

Правовим наслідком ігнорування цих правил є не тільки очевидна незаконність дій, рішень органів державної влади, зокрема, за якими було одержано відповідні докази, а і їх недопустимість [5].

Відповідно до статті 17 Закону № 776/97 Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадян-

ства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [3].

Під час розгляду звернення Уповноважений: 1) *відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина;* 2) *роз'яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому;* 3) *направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;* 4) *відмовляє в розгляді звернення* [3].

Таким чином, Законом № 776/97, норми якого є спеціальними щодо порядку розгляду і вирішення Уповноваженим звернень громадян, визначено, що він приймає та розглядає звернення відповідно до Закону № 393/96. При цьому Уповноважений розглядає звернення по суті виключно після відкриття провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина. Це надає йому право одержувати від третіх осіб інформацію (відомості) для встановлення обставин, викладених у зверненні. Іншого законом не передбачено.

У той же час представник Уповноваженого в порушеннях порядку, встановленого Законом № 776/97, без відкриття провадження у справі лише «за аналізом» змісту звернення громадянина А. дійшов висновку, що «лист» є відповіддю ПАТ «Укртелеком» і підписаний належною особою.

Верховний Суд роз'яснив, який документ може вважатись офіційним: «Під час встановлення ознак офіційного документа слід керуватися такими критеріями: документ має бути складено, видано чи посвідчено відповідною особою в межах її компетенції за визначеною законом формою та з належними реквізитами; зафіксована в такому документі інформація повинна мати юридично значущий характер: підтверджені чи засвідчені нею конкретні події, явища або факти мають спричиняти чи бути здатними спричинити наслідки правового характеру у вигляді виникнення (реалізації), зміни або припинення певних прав та/або обов'язків» [6].

Підзаконними нормативно-правовими актами, якими встановлено вимоги щодо належної правової процедури складання та форми і змісту офіційних документів, зокрема листів установ та організацій незалежно від форм власності, є Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів ДСТУ 4163-2003 затверджено наказом Держспоживстандарту України від 7 квітня 2003 року № 55. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, в установах і організаціях затверджено наказом Міністерства юстиції України від 18.06.2015 року № 1000/5 (далі – Правила) [7; 8].

Відповідно до пункту 9 розділу I («Загальні положення») Правил визначено, що в межах компетенції установи можуть надсилати листи громадянам [8].

Відповідно до пункту 1 розділу 7 («Підписання управлінських документів») Правил визначено, що посадові особи підписують документи в межах своїх повноважень, визначених у положеннях (статутах) установи, положеннях про структурні підрозділи, посадових інструкціях, розпорядчому

документі про розподіл обов'язків між керівником та його заступниками тощо. У зазначених документах визначається також порядок підписання документів іншими особами в разі відсутності керівника установи та посадових осіб, які уповноважені їх підписувати [8].

Право підписання документів може надаватися посадовим та іншим особам на підставі довіреності [8].

Відповідно до частини 3 статті 244 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами [9].

Відповідно до частини 1 статті 246 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами [9].

За правовим аналізом Глави 17 ЦК України можливо констатувати, що довіреність від імені юридичної особи має обов'язкові головні реквізити, зокрема: П.І.Б., посада особи, яка надає відповідні повноваження, та особи, що здійснює представництво, конкретні межі наданих такій особі повноважень на вчинення дій/прийняття рішень, строк дій довіреності [9].

Отже, ПАТ «Укртелеком» може звернутися через представника лише на підставі документу, що посвідчує повноваження такого представника у визначеному законом порядку.

Але всупереч вимогам законодавства до «листа» не додано оригіналу чи відповідно завіреної копії довіреності, за якою особа, яка вказана як представник ПАТ «Укртелеком», має право підпису.

Таким чином, «лист» підписано особою, право якої на вчинення таких дій не підтверджено у встановленому законом порядку, а такий лист складено в порушення належної правової процедури, і він не відповідає формі і змісту офіційного документу, а інформація, викладена в такому листі, не має будь-якого юридичного значення.

Висновки. Інститут Уповноваженого є важливим парламенським правовим механізмом захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина в різних сферах діяльності держави. Він, зокрема, спрямований на досудовий захист конституційних прав і свобод людини і громадянина. Досудовий захист має законодавчо визначений спосіб та порядок реалізації, який передбачає системне та комплексне застосування матеріально-правових і процесуальних норм національного законодавства. Вчинення дій, прийняття рішень, одержання відповідних доказів Уповноваженим, зокрема за зверненнями людини і громадянина, мають здійснюватись виключно в порядку, передбаченому законом. Ігнорування цього призведе до вкрай негативних наслідків – зокрема, продовження порушень конституційних прав і свобод людини і громадянина, зниження авторитету та довіри до державної інституції, можливості оскарження дій та рішень Уповноваженого в суді та визнання доказів, одержаних усупереч встановленому законом порядку, недопустимими.

Література

1. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-п/2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.
3. Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (із змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>.
4. Закон України від 02.10.1996 № 393/96 – ВР «Про звернення громадян» (із змінами та доповненнями). URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
5. Яковенко Є.О. «Правові аспекти одержання органами державної влади доказів з дотриманням національних конституційних стандартів». *Науковий збірник «Приватне та публічне право»*. 2019. № 1, 33. 40 с.
6. Постанова Верховного Суду від 01.03.2018 по справі № 461/7315/15-к. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72641802>.
7. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів ДСТУ 4163-2003, затверджено наказом Держспоживстандарту України від 7 квітня 2003 року № 55. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/gada/show/v0055609-03>.
8. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, в установах і організаціях, затверджено наказом Міністерства юстиції України від 18.06.2015 року № 1000/55. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15>.
9. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

А н о т а ц і я

Яковенко Є. О. Деякі правові аспекти досудового захисту конституційних прав людини і громадянина Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. – Стаття.

У публікації автором розглянуто правові аспекти досудового захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина під час звернення до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, зокрема його компетенції та порядок розгляду звернень, одержання доказів.

Ключові слова: Уповноважений Верховної Ради з прав людини, звернення людини і громадянина, конституційні права і свободи людини і громадянина, порядок, одержання доказів.

А н н о т а ц и я

Яковенко Е. А. Некоторые правовые аспекты досудебной защиты конституционных прав человека Уполномоченным Верховной Рады Украины по правам человека. – Статья.

В публикации автором рассмотрены правовые аспекты досудебной защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина при обращении к Уполномоченному Верховной Рады по правам человека, в частности его компетенции и порядок рассмотрения обращений, получения доказательств.

Ключевые слова: Уполномоченный Верховной Рады по правам человека, обращение человека и гражданина, конституционные права и свободы человека и гражданина, порядок, получение доказательств.

S u m m a r y

Yakovenko Ye. O. Some legal aspects of pre-trial protection of constitutional rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on human rights. – Article.

In the publication, the author discusses the legal aspects of the pre-trial protection of constitutional rights and freedoms of a person and citizen when applying to the Commissioner of the Verkhovna Rada for Human Rights, in particular his competence and the procedure for considering appeals and obtaining evidence.

Key words: Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, appeal of man and citizen, constitutional right and freedom of man and citizen, procedure, obtaining evidence.

НАШІ АВТОРИ

Андрейченко С. С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Андрушко О. В., кандидат юридичних наук, доцент, докторант докторантури Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Аніщук Н. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Бойко В. Д., кандидат технічних наук, доцент кафедри кібербезпеки Національного університету «Одеська юридична академія»

Василенко М. Д., доктор фізико-математичних наук, доктор юридичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри кібербезпеки Національного університету «Одеська юридична академія»

Виговський О. І., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Зайнутдинов Д. Р., кандидат юридических наук, доцент, керівник юридического отдела Інститута соціальних и гуманитарних знаній, доцент кафедри теорії государства и права и публично-правовых дисциплин Казанского инновационного университета имени В. Г. Тимирязова

Золотухіна Л. О., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ України

Магновський І. Й., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного, конституційного та адміністративного права Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

Мішина Н. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Николайченко О. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри гражданского процесса Саратовской государственной юридической академии

Осауленко С. В., кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія»

Рачинський Р. М., аспірант кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету

Самойленко О. А., доцент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

Сердюк П. П., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу розробки та впровадження інноваційних методик організації роботи та управління в органах прокуратури Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України

Словська І. Є., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін Національного університету водного господарства і природокористування

Сурілова О. О., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Третьяков Д. А., кандидат юридичних наук, заступник начальника управління з розслідування кримінальних проваджень слідчими органів прокуратури та процесуального керівництва прокуратури Одеської області, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Інституту права, економіки та міжнародних відносин Міжнародного гуманітарного університету

Яковенко Є. О., кандидат юридичних наук, доцент Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЗМІСТ

<i>С. С. Андрейченко</i> Доктринальний розвиток концепції міжнародної відповідальності держав.....	5
<i>О. В. Андрушко</i> Система юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі.....	17
<i>Н. В. Аніщук</i> Особливості реалізації права жінок на носіння хіджабу в Туреччині.....	27
<i>В. Д. Бойко, М. Д. Василенко</i> Кибербезпека та захист персональних даних в ЄС: проблеми цифрового суспільства	34
<i>О. І. Виговський</i> Перспективні цінні папери як інструмент розкриття інформації на ринку цінних паперів.....	48
<i>Д. Р. Зайнутдинов</i> Западное правовое пространство в период Гражданской войны (1917–1920 годы)	56
<i>Л. О. Золотухіна</i> Структура адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносин.....	67
<i>І. Й. Магновський</i> Право і свобода як ціннісні категорії розвитку громадянського суспільства в Україні.....	75
<i>Н. В. Мішина</i> Органи самоорганізації населення у системі місцевого самоврядування.....	84
<i>О. В. Николайченко</i> Суд в реализации права на судебную защиту (в концепте цивилистических процессуальных изменений России)	92
<i>С. В. Осауленко</i> Рішення Європейського суду з прав людини про право на свободу об'єднання у політичні партії	101
<i>Р. М. Рачинський</i> Правове регулювання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної фіскальної служби.....	108
<i>О. А. Самойленко</i> Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі	121
<i>П. П. Сердюк</i> Психические расстройства и преступность	129
<i>І. Є. Словська</i> Виправдовувати довіру виборців	141

<i>О. О. Сурілова</i>	
Економіко-правовий механізм сталого розвитку бурштиноносних регіонів України.....	148
<i>Д. А. Третьяков</i>	
Вина як елемент суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ст. ст. 368, 369 Кримінального кодексу України	164
<i>Є. О. Яковенко</i>	
Деякі правові аспекти досудового захисту конституційних прав людини і громадянина Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.....	170

Сайт видання:
www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до списку фахових видань (юридичні науки)
відповідно до Наказу МОН України
від 09.03.2016 р. № 241 (Додаток 9)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 18900–7680 ПР від 14.11.2011

Редактор-коректор *А. Новікова*
Технічний редактор *Ю. Семенченко*

Тираж 100 прим.

Адреса редакції
вул. Академічна, 2, каб. 1009 м. Одеса, 65009, Україна
Телефон. + 38 095 301 17 48
E-mail: editor@naukovapraci.puonua.od.ua

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.